

ग्रन्थनाम ।

२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दकृतदीपिकासहितः ।	६	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्—भाष्याद्युपेता । ...	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुः—श्रीधन्वन्तरीविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्योपेता । ...	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशांकरभाष्योपेता । ...	६	४
३५ संगीतरत्नाकरः—शार्ङ्गदेवकृतः सटीको द्विभागः । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागत्रयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् । ...	३	०
३९ संस्काररत्नमाला—गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ...	५	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता । भागनवकात्मिका ।	४८	१०
४३ वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृताः सटीकाः ।	१०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता । ...	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता । ...	५	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अपरार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—अङ्गिरःप्रभृतिसप्तविंशतिस्मृत्यात्मकः ।	५	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् । ...	४	१२
५० यतिप्रज्ञादीप्तिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः । ...	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता । ...	२	०
५३ सत्याषाढश्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचितं भागदशकात्मकम् ।	२८	५
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्दत्तेषासनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवलेइत्युपाह्वविष्णुभट्टकृतः ।	४	०
५६ नित्याषोडशिकाण्डश्रुतिः—भास्कररायोचीतटीकासहितः ।	३	८

ग्रन्थनामः।

मूल्यम् ।

रु० आ०

५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्याह्निकमोकोपाह्वयम्बककृतम् ।	४	६
५८ आचारेन्दुः—माटेइत्युपाह्वयम्बकविरचितः ।	...	४ ०
५९ श्राद्धमञ्जरी—केलकरोपाह्ववापूभट्टविरचिता ।	...	२ ०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः ।	...	१ १२
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	...	२ ८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूकयानन्दवल्लीभृगूपनिषदः—सटीकाः २	...	८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतबाष्कलशास्त्रीयम् ।	१	४
६६ वाक्यप्रकाशः—उद्द्योतयुतप्रदीपसहितः ।	...	६ ४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	...	४ ८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	...	१ १२
६९ ज्ञानानावतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	...	१ ४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	...	१ १०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः ।	...	२ ६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	...	१ ८
७४ द्वाह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	...	१ ०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	...	४ ४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितः ।	...	२ ६
७८ त्रिस्थलीसेतुः—नारायणभट्टविरचितः ।	...	३ १२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	...	२ ०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	...	० ८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	...	४ ११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	...	२ ७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहितं भागद्वयोपेतम् ।	...	१ १
८४ अद्वैतामोदः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शूरमहाठश्रीशिवराजविरचितः ।	...	३ १५

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०८

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम् ।

(तत्राङ्गनाधिकारः) ।

नागोजीभट्टविरचितोद्द्योतसमलंकृतकैयटोपाध्यायकृत-
प्रदीपसमुद्भासितम् ।

सप्तमाध्यायगतद्वितीयपादस्थद्वितीयाह्निकमारभ्य सप्तमाध्यायान्तो
द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारुलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३८ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।

मूल्यं सार्धं रूपकः (१०८) ।

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम् ।

(तत्राङ्गनाधिकारः) ।

द्वितीयो भागः ।

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ७ । २ । ३६ ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रस्नविता प्रस्न-
वितुम् प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यम् । तच्चर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । अविशेषेण स्नुक्रमोरिडागममुक्त्वाऽऽत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि ।

प्र०— स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।
अनात्मनेपदनिमित्तत्वं एवेद्वयथा स्यात् । आत्मनेपदनिमित्तत्वे मा भूत् ।
किति सनि च प्रस्नुतः प्रसुस्नुषतीति क्रमेश्च निष्ठार्या क्रान्त इति श्र्युकः किति
सनि ग्रहगुहोश्च यस्य विभाषेति प्रतिषेध एव भवति । पुरस्तात्प्रतिषेधस्य हेतुदेव प्रयो-
जनम् । इण्मात्रस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तेन प्रतिषेधबाधनार्थमेतन्न भवति । अथवाऽऽ-
र्धधातुकस्थेद्वलादेरित्यस्यानुवर्तनादयमर्थो भवति । यत्र पूर्वणेद्विहितस्तत्रैवानेन भवति ।
पूर्वसूत्रेण च प्रतिषेधविषयपरिहारेणेद्विविधानाच्चत्रैवायं विधिः प्रवर्तमानो नियमाय संप-
द्यते । अथवाऽऽत्मनेपदनिमित्तत्वे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयत इति किदादौ
न दोषः । प्रस्नावितेति । य एवाऽऽत्मनेपदविषयः स्नौतिः स एवात्रापि योग्य-
ताश्रयणेन निमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तं भवतीतीत्यनं प्राप्नोतीति वचनम् ।
कर्मकर्तृविषयश्चात्र स्नौतिरिति कर्मकर्तर्यात्मनेपददर्शनाद्भवति तद्योग्यः । एवं प्रस्न-
वितुं प्रस्नवितव्यमिति भावकर्मविषयत्वाद्भावकर्मणोरात्मनेपदोपलम्भादात्मनेपदनिमित्तं स्नौ-
तिः । प्रक्रमितेति । आदिकर्मणोऽन्यत्र प्रशब्दो विशेषः । आदिकर्मणि तु कर्तरि

उ०— स्नुक्रमो० । आत्मनेपदंति । प्रस्नोर्षाष्ट प्रकर्षाष्टेत्यादौ । ननु कित्सनोः इत्युक् इत्या-
दिनिषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेवेदं स्यादत आह—किति सनि चेति । इत्युक् इत्यादिबाधनार्थ-
त्वं तु नास्त्येत्याह—पुरस्तादिति । निषेधाविषये पूर्वेण सिद्ध्या निषेधविषये चास्याप्राप्तावस्या-
चरितार्थत्वात्तदनेन विधिरेव स्यादत आह—अथवेति । अन्यथा निषेधबाधकतया विधित्वमेव
स्यान्न नियमत्वं विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वादिति भावः । अनुवर्तमानादिति । तदनुवृ-
त्तिश्च विषयनिर्देशार्था । तत्फलितमाह—यत्रेत्यादि । अनुवृत्तावेवं व्याख्याने च गौरवादाह—
अथवेति । प्रसज्यप्रतिषेध इति । एवं च प्रतिषेधार्थमेव सूत्रं न विध्यर्थं नापि नियमार्थमिति
किदादौ न दोष इति भावः । एवं हि पूर्वसूत्रात्पूर्वमेव पठेदिति चिन्त्यम् । योग्यता-
श्रयणेनेति । न तु कृर्वद्रूपताश्रयणेनैवेत्यर्थः । कुसूलस्थेष्वपि बीजेष्वङ्कुरानिमित्तानीति
व्यवहारात् । ननु कर्तरि तृचो विधानेन भावकर्मविषयत्वाभावात्कथमात्मनेपदयोग्यता
स्नौतेरत आह—कर्मकर्तृविषयश्चेति । अत्र । प्रलवितेत्यत्र । भावेत्यादि । तुमुन्तव्ययोर्भावा-
दौ विधानादिति भावः । आदिकर्मणि त्विति । वार्तिके कर्तरीति कृतो विशेषणम् । आदि-

आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आत्मनेपदपरप्रतिषेधे च तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे तावत् । प्रसुस्नूषिष्यते प्रचिक्रंसिष्यते* । सीयुटि । प्रस्नोषीष्ट प्रकंसिष्ट । एकादेशे । प्रस्नोष्यन्ते प्रकंस्यन्ते । एकादशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति ।

प्र०—चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृतीति प्रतिषेधेन भाव्यम् । प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यमिति । भावकर्मविषयत्वात्प्रारम्भविषयत्वाद्वाऽऽत्मनेपदनिमित्तत्वम् । प्रसुस्नूषिष्यते इति । आत्मनेपदपरः स्यस्तत्परः सन्निति स्येन व्यवधानात्स न इत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्तनात्प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । आत्मनेपदपरे नेति न सूत्रन्यासः किं तर्ह्यर्थप्रदर्शनपरमेतत् । स्नुक्रमोर्नाऽऽत्मनेपद इति तु सूत्रन्यासः । तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य प्रतिषेधाप्रसङ्गः । ननु च सनि ग्रहगुह्येति प्रतिषेधो भविष्यति । न ह्ययमिद्विधिः पूर्वप्रतिषेधविषय इति प्रागेवोक्तम् । यदप्युक्तमविशेषेणेति तस्यायमर्थः—पूर्वसूत्रेण यः स्नुक्रमोर्विशेषेणेदुक्तस्तमनूयाऽऽत्मनेपदपरे प्रतिषेधो विषयः । एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यते इत्येतदेवात्रोदाहरणम् । स्नोति स्तु साहचर्यादुदाहृतः । प्रस्नोषीष्टेति । आत्मनेपदमेवात्र सीयुडाद्यार्धधातुकं सीयुटस्तद्भक्तत्वं न त्वात्मनेपदपरत्वमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । प्रस्नोष्यन्ते इति । अत्रान्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेकादेशेन भाव्यमिदं प्रतिषेधस्तु बहिरङ्गोऽनित्यश्च वार्णा-

उ०—कर्मणि प्रारम्भविषयत्वादात्मनेपदविषयत्वं बोध्यम् । नन्वादिकर्मणोऽन्यत्र प्रशब्देऽपि नेदमुदाहरणं युक्तम् । अनात्मनेपदनिमित्त एवेदं नाऽऽत्मनेपदनिमित्त इत्यर्थे ह्यात्मनेपदनिमित्तत्वादिङागमाप्राप्तौ कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यमिति प्रक्रान्तम् । एवं चास्य कथमात्मनेपदनिमित्तत्वं वृत्त्याद्यादायाऽऽत्मनेपदनिमित्तत्वे तु वक्ष्यमाणवार्तिकेन निषेधो दुर्वार इति चेन्न । दृष्टान्तार्थं तत्सत्त्वात् । प्रक्रमितेतिवत् प्रक्रमितुमित्यादीष्यते तन्न सिध्येदिति कृतीति वक्तव्यमित्याशयात् । वस्तुतस्तदपरामर्शेनेदं भाष्यमिति बोध्यम् । प्रारम्भविषयत्वाद्धेति । तत्र हि प्रोपाभ्यां समभ्यामित्यात्मनेपदं कर्तृकृतोऽभावान्निषेधविषयाभाव इति बोध्यम् । अविशेषेणेति । स्नुक्रमोगात्मनेपदे परे नेति न्यासे तात्पर्यम् । तत्परपरेति वार्तिकस्याऽऽत्मनेपदं परमस्मात्तत्परं यस्य तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—आत्मनेपदपर इति । ननु चेति । आत्मनेपदे परे नेति न्यासे परशब्दोपादानसामर्थ्येन तस्मिन्निति परिभाषानुपस्थानादिति भावः । नन्वस्य कित्सनादिप्रतिषेधविषय आरम्भात्कथमेतद्विषये प्रतिषेधप्राप्तिरत आह—नह्ययमिति । नानेनेद्विधीयते किं तर्हि निषेध एव । विधिस्तु पूर्वैवेति तस्य प्रतिषेधः स्यादेवेति भावः । अत्रार्थे भाष्यं योजयति—यदपीति । स्नुक्रमोर्वलाद्यार्धधातुकस्याऽऽत्मनेपदे परत इप्नेति

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २६३

अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः
पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति ÷ स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । तत्परपरसीयुटोस्ताहं
प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येदप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य नेङ् भवतीति वक्त-
व्यम् । यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येन भवतीत्युच्यते प्रस्नवितेवाऽऽचरति
प्रस्नवित्रीयते अत्र न प्राप्नोति । बहिरङ्गत्वाच्च । बहिरङ्गलक्षणमत्राऽऽत्मने-
पदम्* ।

क्रमेश्च ॥ ४ ॥

क्रमेश्चाऽऽत्मनेपदेन समानपदस्थस्येन भवतीति वक्तव्यम् । अथ किमर्थं

प्र०—दाङ्गं बलीय इत्यनेन त्वेकनिमिच्छा प्रवृत्तिर्वर्णस्य प्रतिषिध्यते न तु भिन्ननिमित्तेति
स्यादेवेडागमः । अत एवेद्व्यपि कर्तव्ये वार्णादाङ्गमित्यस्यानुपस्थानम् । एकादेशः
पूर्वविधिमिति । ननु चाऽऽर्धधातुकस्येदप्रतिषेध उच्यते न चाऽऽर्धधातुकमेकादेशा-
त्पूर्वं व्यपवर्गाभावात् । अत्राऽऽहुः—पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रयणा-
ददोषः । प्रस्नवित्रीयत इति । तृजन्तात्क्यङ् रीङ् कृत इति रीङादेशः । बहिर-
ङ्गलक्षणमिति । तृजन्तादाचारलक्षणे क्रियान्तरे क्यङ् तत्राऽऽत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्व-
मेव तृजन्तावस्थायामुत्पन्नो न शक्यो निवर्तयितुमित्यर्थः । यद्येवं प्रचिक्रंसिष्यत
इत्यत्राऽऽत्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । समानपदस्थ-
स्येति वचनादिडागमेन पदावस्थाऽपेक्षणीया तत्र तृचि विभक्तावुत्पन्नायां लब्धे
पदत्व आत्मनेपदस्यासंनिधानादिडागमः प्रवर्तते । प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्था-

उ०—वाक्यार्थ इति भावः । एकनिमित्तेति । यथा कारक इत्यत्र यण्वुद्गचोः । अत्र
तु प्रत्ययस्येद तदवयवस्यैकादेश इति भिन्नाश्रयत्वमिति भावः । निमित्तशब्दः षष्ठी-
निर्दिष्टपरः । ननु चाऽऽर्धधातुकस्येति । आदेशावस्थायां व्यपवर्गाभावादचः पूर्व-
त्वमार्धधातुकस्य न संभवति स्थान्यवस्थायामपि न द्वयोः स्थानित्वादिति चोद्या-
शयः । पूर्वस्मादपीति । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दस्य वृत्तेः, एकादेशात्तत्स्थानिनो वा
पूर्वस्माद्धातोः परस्य विधिरस्तीति न दोषः । वस्तुतः षष्ठीसमासेऽपि यत्किञ्चित्स्था-
निनः पूर्वत्वमस्त्येवेति न दोष इति भाष्याशयः । स्थानिभूतत्वावच्छिन्नात्पूर्वग्रहणे
तु न मानम् । ध्वनितं चेदं कुदतिङ्सूत्रे भाष्ये । स्नोरात्मनेपदेनेति । स्नुष-
टितिसमुदायघटकमात्मनेपदमादाय यावतः पदसंज्ञा तत्स्थस्य स्नोः परस्य वलाद्यार्ध-
धातुकस्य नेङित्यर्थः । अत्र न प्राप्नोतीति । इङित्यर्थः । बहिरङ्गलक्षणत्वाच्चे-
त्यस्य 'अयं न दोषः' इति शेषः । चस्त्वर्थे । न शक्य इति । उत्प-

क्रमेः पृथग्रहणं क्रियते न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्येत । कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषया-
त्कृति नेति वक्ष्यति तत्क्रमेरेव यथा स्यात्स्नोर्मा भूत् । व्यतिप्रस्नवितारौ व्यति-
प्रस्नवितारः÷ ।

कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृति ॥ ५ ॥

कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृन्ता उपकृन्ता* ।
तत्तर्हिदं बहु वक्तव्यम् । स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण भवतीति वक्त-
व्यम् । क्रमश्चेति वक्तव्यम् । कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृतीति वक्तव्यम् । सूत्रं
च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्नुक्रमोरनात्मनेपदानिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्या-
नमिति । नैष दोषः । स्नुक्रमी एवाऽऽत्मनेपदानिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः । न
चेत्स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति । कथं पुनर्धातुर्नामाऽऽत्मनेपदस्य निमित्तं
स्यात् । धातुरेव निमित्तम् । आह हि भगवाननुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि
परस्मैपदम् [१. ३. १२; ७८] इति । यत्र तर्हि धातुर्नाऽऽश्रीयते । भाव-
कर्मणोः [१. ३. १३] इति । अत्रापि धातुरेवाऽऽश्रीयते । भावकर्मवृत्ताद्धा-

प्र०-यामेवाऽऽत्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः । आत्मनेपदविषयादिति । तद्योग्यादि-
त्यर्थः । प्रकृन्तेति । प्रारम्भविषयत्वात्क्रमेः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदवि-
षयत्वम् । स्नुक्रमी एवेति । अनात्मनेपदानिमित्ते इति प्रथमाद्विवचनं न सप्तमी ।
सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदानिमित्तस्याऽऽश्रयणात्प्रस्नवितव्यमित्यादावपि निषेधः स्यात् ।
कथं पुनरिति । वृत्त्यादिरर्थः आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः । धातु-
रेवेति । वृत्त्याद्यर्थविशिष्टः । भावकर्मवृत्तादिति । भावकर्मणी धातुरेव विषय-

उ०-अनिवृत्तेरशक्यत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधप्रवृत्तिरिति । वार्तिके प्रत्यासत्तिन्यायेन स्नुक्र-
मिनिमित्तकात्मनेपदेन समानपदस्थस्येत्यर्थः कार्य इति भावः । बहिरङ्गव्यङ्गादिनिमित्त-
मत्राऽऽत्मनेपदमिति भाष्यार्थः । प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र पूर्ववत्सन इत्यनेनाऽऽत्मनेपदं
स्नुक्रमिनिमित्तमेवेति भावः । एवं च प्रचिक्रमिष्यत इत्यत्र णिच आत्मनेपदानिमि-
त्तत्वं इह भवत्येव । एवं सन्नन्ताद्धावे कर्मणि वाऽऽत्मनेपदे प्रचिक्रमिषिष्यत इत्येव ।
पूर्ववत्सन इत्यस्य तु न तत्र प्रवृत्तिः । कर्तरीत्यनुवृत्तेश्च । अत एव वक्ष्यमाण
प्रत्याख्याने न फलभेदः । सप्तम्यन्तस्यान्वयायोग्यत्वादाह—प्रथमाद्विवचनमिति ।
स्नुक्रमोर्बलादेरिदं यदि ते स्नुक्रमी अनात्मनेपदानिमित्ते भवत इति सूत्रार्थ इति
भावः । वस्तुतो भावप्रधानः सौत्रो, निर्देशः प्रसज्यप्रतिषेधश्च । स्नुक्रमोरात्मनेपद-
निमित्तत्वाभावे सत्येव प्रत्यासत्त्या ताभ्यां परस्य बलादेरिदित्यर्थः । तत्फलितं भाष्य

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २६५

तोरिति । कथं प्रकभितव्यम् । सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते । कथं प्रकन्ता उपकन्ता तस्मादसत्यपि । कथं प्रकभितव्यम् । तस्मात्सत्येव । कथं प्रकन्ता उपकन्ता वक्तव्यमेवैतत्कर्तारि चाऽऽत्मनेपदविषयाकृतीति । अथवा कृतीति* वर्तते ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ७ । २ । ३७ ॥

ग्रहेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ग्रहेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इटो दीर्घ इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

प्र०—भावेन विशेषणे इत्यर्थः । सत्यात्मनेपद इति । न योग्यतामात्राश्रयमिह निमित्तत्वमाश्रीयते किंतु कार्यं कुर्वतः । यद्येवमर्थेऽपि निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयमाणे दोषाभावात्कस्मात्सुक्रमी एवेत्युक्तम् । उच्यते । अर्थे निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयमाणेऽनुपसर्गाद्वेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाऽऽश्रितः । यद्वि सति कार्यं निमित्तमाश्रीयते तदा निमित्तग्रहणं न कर्तव्यम् । आत्मनेपद इति सत्सप्तम्याऽऽश्रयणात् । नैतदस्ति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्थेति परिभाषायां सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात् । अथवा कृतीति वर्तत इति । तच्च कुङ्ग्रहणं वाक्यभेदेन क्रमिणैव संबध्यते न स्मौतिना । अनात्मनेपदनिमित्त इति च प्रसज्यप्रतिषेधः । तेनायमर्थो यदाऽव्यात्मनेपदयोग्यः कमिस्तदा ततः परस्य कृत इणन भवति ।

ग्रहो । इङ्ग्रहणमिति । आदेशस्य स्थानिनिर्देशार्थं षष्ठ्यन्तमिङ्ग्रहणं कर्त-

उ०—उक्तम्—न चेत्सुक्रमी इति । ननु कर्मणि धातोर्वृत्त्यभावेन कर्मवृत्तादित्यसंगतमत आह—भावकर्मणी इत्यादि । विषयसप्तमी भावकर्मविषयान्धातोरित्यर्थः । ते अपि प्रत्ययद्योत्ये इति भावः । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वत्सर्वस्य धात्वर्थत्वमिति तत्त्वम् । शत्रादिविषयत्वस्य तु सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेर्वाच्या एव भावादय इति बोध्यम् । एतदर्थमेव विषयभावेनेति कैयटेन व्याख्यातम् । तद्विषयत्वं च धातोस्तेषां स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थतया स्वस्य तत्तद्विशिष्टक्रियावाचकत्वेन वेत्यन्यत् । यद्येवमिति । आत्मनेपदनिमित्तार्थविषयमिन्नसुक्रमिभ्यां परस्य वलादेरिति आश्रयणीय इति भावः । सत्सप्तमीति । आत्मनेपदेऽसतीत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । श्नान्नलोप इत्यत्र तु लक्ष्यानुरोधान्नैषा परसप्तमी । का तर्हि सत्सप्तमीत्युक्तमिति न तद्विरोधः । सतीति पदाध्याहारस्य दुर्ज्ञेयतया स्पष्टप्रतिपत्तये निमित्तग्रहणं कृतमिति तात्पर्यम् । तच्चेति । अनुवृत्तं चाऽऽवृत्त्या कर्तृपरं कृत्स्नं कर्तृपरं चेति प्रकमितुमित्यादौ न दोषः ।

ग्रहोऽलिटि । कर्तव्यमिति । अनुवर्तमानं तु प्रथमान्तत्वादनव्यायोग्यमिति

प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७. २. ३५] इति ।
एवमपि कर्तव्यमेव ।

अग्रहणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यभावात् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हीडग्रहणेऽसंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । षष्ठ्यभावात् ।
षष्ठीनिर्दिष्टस्याऽऽदेशा उच्यन्ते- न चात्र षष्ठीं पश्यामः । क्रियमाणे चापीड-
ग्रहणे ।

चिण्वदिटः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चिण्वदिटः* प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राहिष्यते ।

यङ्लोपे च ॥ ४ ॥

यङ्लोपे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता जरीगृहितुम् । जरीगृहितव्यम् ।
यदि पुनरिड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत ।

प्र०-व्यम् । एवमपीति । सत्येव प्रथमान्त इडग्रहणे षष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः ।
अक्रियमाणे हीति । प्रथमान्तमिडग्रहणमयोग्यत्वान्न संबध्यते । अचपरिभाषोपस्था-
नाच्चाज्मात्रस्य ग्रहेः परस्य दीर्घप्रसङ्गः । असंप्रत्यय इति । ग्रहेः परस्येटो दीर्घ-
इत्ययमिष्टः संप्रत्ययो न स्यात् । क्रियमाण इति । प्राकरणिकमिष्टमनपेक्ष्येड इत्यु-
च्यमाने सर्वस्येटो विशेषाभावाद्दीर्घप्रसङ्गाच्चिण्वदिटो दीर्घः प्रतिषेध्यः । जरीगृहि-
तेति । जरीगृह्यशब्दानुच् इट अलोपयलोपयोः कृतयोर्द्विःप्रयोगे द्विर्वचने स एव
ग्रहिरितीटा दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादकारेण व्यवधानाभावः ।
यदि पुनरिति । इडिति वर्तते दीर्घ इति च निर्दिश्यते । तत्र दीर्घ इड भवतीति
सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनकारजातिग्राहीयते । दीर्घग्रहणाच्च दीर्घव्यक्तिसमवेता सा
विधीयते । टकारो देशविध्यर्थ इति सामर्थ्यादीडागमविधिः । एवं च षष्ठी-

उ०-भावः । नन्विडग्रहणाभावे किमनिष्टमत आह—अचपरिभाषेति । अज्मात्रस्येति ।
ग्राहक इत्यादावपीत्यर्थः । नन्वेवमसंप्रत्ययोऽनुपपन्नोऽत आह—ग्रहेः परस्येति । नन्वत्र
करणैतत्प्रकरणस्येडग्रहणं भविष्यतीत्यत आह—प्राकरणिकमिति । प्राकरणिकेडग्र-
हणे हि पूर्वप्रक्रान्तमेव विभक्तिविपरिणामेन संबध्येतेत्यपूर्वकरणात्प्रकरणानादर इति
भावः । विशेषाभावादिति । इटत्वस्य समानत्वादिति भावः । स एव ग्रहिरिति ।
उत्तरखण्डभूत इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । पूर्वस्य विध्यभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।
पञ्चमीसमासस्तु काचित्क इति तदनाश्रयेणेदं भाष्यमिति तत्त्वम् । नन्विड् दीर्घ
इति सामानाधिकरण्यमसंगतमत आह—सामर्थ्यादिति । इत्वजात्याक्रान्तो दीर्घ

इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

इड्दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं भवति । यदि इण् दीर्घः । अथ दीर्घो न इट् । इड्दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वाभावः ॥ ६ ॥

प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः । वुवूर्षते विवरिषते विवरी-
षते+ । अत्रापि* इड्दीर्घ इत्यनुवर्तिष्यते । यत्तर्हि विदेशस्थं प्रतिषिध्य
पुनर्विधानं तन्न सिध्यति । जृवृश्च्योः क्त्वि [७. २. ५५] इत्युक्तं किति
[११] इत्यनेन प्रतिषिद्धे× दीर्घत्वं न प्राप्नोति । जरित्वा जरीत्वा ।

प्र०—निर्दिष्टमिदग्रहणं न कर्तव्यम् । चिण्वदिट् चास्यापवाद इति तत्र दोषाभावः । न
च कस्यचित्स्थानिनो दीर्घत्वं विधीयत इति स्थानिवच्चा निषेधात्पूर्वस्मादपि विधौ
स्थानिवच्चादकारेण व्यवधानाच्च यङ्लोप ईटोऽप्रसङ्गः ।* अथ त्वागमान्तरेऽपि दीर्घ-
त्वमस्तीत्येवायं दीर्घविधिस्तदा यङ्लोपे दोषो न परिहृतः । इतरो व्यक्तिपदार्था-
श्रयेणाऽऽह—इड्दीर्घ इति चेदिति । विवरिषत इति । सनीटि प्राप्ते वृतो
वेत्यनेन पक्ष ईटि च प्रसक्ते सनि ग्रहणोऽप्येत्यनेनोभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्ध इट्सनि
वेति पक्ष इट् विधीयते ततः पुनरीटो विधानाभावाद्दीर्घ ईकारः पक्षे न श्रूयेत ।
इटस्तु पक्षे दीर्घविधौ दोषाभावः । अत्रापीति । इट्सनि वेत्यत्र दीर्घ इति वृत
इति चानुवर्तत इति सिद्धं त्रैरूप्यम् । विदेशस्थमिति । दीर्घग्रहणानुवृत्तेरत्रासं-
भवः । जरीत्वेति । उदात्तत्वादिट्प्राप्तो वृतो वेत्यनेन पक्ष ईट् च इत्युक्तः
कितीति प्रतिषिद्धः । इकारजात्याश्रयणादीटोऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते । ततो जृवृश्च्योः

उ०—इत्यर्थ इति भावः । अपवाद इति । साप्तमिकस्येदृजातीयस्य नित्यत्वाद्वाधक
इत्यर्थः । यङ्लोपे दोषाभावमत्र पक्ष उपपादयति—न च कस्यचिदिति । दोषो
न परिहृत इति । तस्मादेवं दीर्घविधिग्रहणमनुचितमिति भावः । वस्तुतोऽयं दोषः
पक्षद्वयेऽपीति सूत्रशेषे भाष्यकृद्ग्रह्यतीत्याद्यदोषपरिहारफलक एवायं पक्ष इति
तत्त्वम् । यङ्लुगन्तात्तृजादौ त्विटो दीर्घ इष्ट एव । स्थाने द्विवचनपक्षेऽप्यन्त-
रङ्गानपीति न्यायेन लुगुत्तरमेव द्वित्वप्रवृत्तेः स्थानिवद्भावेन ग्रहित्वाद्भवत्येव दीर्घः ।
यदि यङ्लुगस्तीति तात्पर्यम् । प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधानमुपपादयति—सनीटीति ।
उभयस्मिन्नपीति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याज्जातिपक्षाश्रयणाच्चेति भावः ।
सिद्धं त्रैरूप्यमिति । वाक्यभेदेनेटोऽपि विधानादिति भावः । विदेशस्थमित्यस्य
हेतुगर्भविशेषणत्वमुपपादयति—दीर्घेति । भाष्ये न सिध्यतीति । तद्विषये न
सिध्यति दीर्घ इत्यर्थः । नन्विटो निषेधः कथमीटः स्यादत आह—जातीति ।

ईटो विधिरिटः प्रतिषेधः+ । यथाप्राप्त इड्दीर्घो भविष्यति । यदि तर्हि ईटो ग्रहण ईटो ग्रहणं न भवति जरीत्वा न क्त्वा सेट् [१. २. १८] इति किञ्चप्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च अग्रहीदिति इट ईटि [८. २. २८] इति सिञ्चलोपो न प्राप्नोति । इह च अग्रहीत् नेटि [७. २. ४] इति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ह्रस्वन्तानामित्येवं× भविष्यति । अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते । तच्चावश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यमधाक्षीदित्येवमर्थम् । तथा अग्रहीध्वम् अग्रहीद्वम् विभाषेः [८. ३. ७९] इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुमिदो ग्रहण ईटो ग्रहणं न भवतीति । भवति चेत्प्रातिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घाभाव इत्येव । तस्मादशक्य इड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायत ईटो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आर्धधातुकस्येति÷ वर्तते । ग्रहः परस्याऽऽर्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि । इहापि तर्हि प्राप्नोति । ग्रहणम् ग्रहणीयम् । वलादेरिति* वर्तते । एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुम् अत्र न प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एवमपि ग्राहकः अत्र प्राप्नोति । किञ्चेदप्रतीघातेन खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिदं बाधते । तस्मादिदो ग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०-क्वीत्यनेनेटि विधीयमाने पक्षे दीर्घो न स्यात् । एतत्परिहरति—ईटो विधिरिटः प्रतिषेध इति । वृत्तो वेत्यनेन पक्ष ईडागमो विधीयते । इत्युक्तः कितीत्यनेन तु नेडित्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्च निषेध इटः । न त्वीटः । पाठान्तरं तु प्रकृत्यर्थे दुर्योजत्वाद्स्माभिर्नोपिन्यस्तम् । सन्मार्गसंभवे को हि विमार्गमितिमान्भजेत् । यद्विं तर्हीति । इटप्रतिषेध ईटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तरस्याप्यप्रसङ्गः । तस्मान्नैतदिति । इड्ग्रहण इकाराकृतिराश्रयणीया नतु व्यक्तिः । भवति चेदिति । जूत्रश्च्योः क्वीतीद्विधौ दोष एवेत्यर्थः । नन्वनुवाद इव विधावपीकाराकृत्याश्रयणाज्जरीत्वा जरीत्वेति रूपद्वयं भविष्यति । नैतदस्ति । विधौ जात्याश्रये लभितेत्यादावपि दीर्घः स्यात्तस्माद्विहितस्य दीर्घस्येद्वग्रहणेन ग्रहणं नतु विधेयस्य । ग्रह इति । इडागमे कृते तदादेरार्धधातुकस्याऽऽदेः परस्येतिट एव दीर्घः । वलादेरिति । वलादि यद्वृष्टमिति याश्रीयते । इतरः सांप्रतिकं वलादिवत्माश्रितमिति मत्वाऽऽह—एवमपीति । भूतपूर्वगत्येति । सांप्रतिकाभावादलिटीति निषेधाच्च इट्प्रतिघातेनेति । येन नाप्रातिन्यायेनेटं बाधित्वाऽकृतेट्कस्यैवाऽऽर्ध-

उ०-नत्वीट इति । एवं च जरीत्वा विवरीषत इति सिद्धमिति भावः । तस्माद्विहितस्येति । अनुवाद एव जातेर्ग्रहणं विधौ तु व्यक्तेरेवेति भावः । नन्वार्धधातुकस्य दीर्घविधाने कथमिदस्तत्सिद्धिरत आह—इडागम इति । विशिष्यानुच्चारणान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया अविषय इति भावः । भाष्य इट्प्रतिघातेनेति । येन

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २६९

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति । ननु चोक्तमेवमपि कर्तव्यमेवाग्रहणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति । नैष दोषः । ग्रह इत्येषा पञ्चमीडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं चिण्वदिटः प्रतिषेध इति । कथम् । प्रकृतस्येदं दीर्घत्वं न च चिण्वदिट् प्रकृतः । यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे चोक्तमिति सर्वत्र । क सर्वत्र । यद्येव प्रकृतस्येदो दीर्घत्वमथापि इङ् दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत ।

यङ्लोपे चोक्तम् ॥ ७ ॥

किमुक्तम् । तदन्ताद्विर्बचनादिति* ।

प्र०—धातुकस्य दीर्घत्वमन्परिभाषोपस्थानाद्यत्र तत्र स्थितस्याच्चः स्यात् । न चेति । जृवश्च्योः कर्त्वात्यनेन तु वलादिलक्षण एवेत् प्रतिप्रसूयत इत्यप्राकरणिकत्वाभावाद्दीर्घः सिध्यति । यङ्लोपे चेति । सन्यङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनमित्यत्र पक्षे प्रकृतिप्रत्ययसंमोहान्नष्टः स ग्रहिः । ननु च द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षस्तत्र स्थितः । तत्कथमस्थितपक्षाश्रयेण परिहारः । अत्राऽऽहुः—यङ्लोपे चोक्तमिति । अत्राप्ययमभिप्रायो वार्तिककारस्य द्विःप्रयोगे द्विर्वचने पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाद्दीर्घाभावः । न पदान्तेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तं तस्मिन्नुच्यमाने पदान्तवरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानीति सात्त्विकं दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वं भवत्येव । सूत्रकारमतेऽपि ग्रहेर्वहितस्येत्येवं विहित-विशेषणाश्रयणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावसिद्धिः । भाष्यकारेण त्वस्थितमपि पक्षमाश्रित्य तदन्तद्विर्वचनादिति विवृतम् । अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानादनादरात् ।

उ०—नाप्राप्तिन्यायाच्च तत्प्रतिषातेनास्य विधानं बोध्यम् । ननु प्राकरणिकस्यैव दीर्घे जृवश्च्योरित्यस्योत्तरत्र विधानादप्राकरणिकत्वाज्जरित्वेत्यत्र पक्षे दीर्घो न स्यादत आह—जृवश्च्योरिति । प्रतिप्रसूयत इति । इत्युक्त इति प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः । सात्त्विक इति । वस्तुतो वर्ज्यकोटौ दीर्घस्याप्युपलक्षणतायाः कमेर्णिङित्यादिसूत्रस्थ-भाष्यसंमततथेदं चिन्त्यम् । ननु वार्तिकमतेऽस्त्वयं परिहारः सूत्रमते तु कथमत आह—सूत्रकारेति । इदं भाष्यकृतोऽप्युपलक्षणम् । अपिना पञ्चमीसमासाभाव इत्यपि बोध्यम् । अन्यत्रेति । एकाचो द्वे इत्यत्र । तत्र हि ग्रहेरङ्गादिति भाष्यम् । तृचो हि जरीगृह्येत्यङ्गं नतु ग्रहिः । न चाल्लोपयलोपयोरेकदेशविकृतन्यायेन जरीगृह्येत्यङ्गम् । तस्य च ग्रहिरूपत्वमपि द्विःप्रयोगत्वाद्द्विर्वचनस्येति वाच्यम् । विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति न दोष इति कैयटेन व्याख्या-

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा ॥ ७ । २ । ४४ ॥

अथ वेति+ वर्तमाने पुनर्वावचनं किमर्थम् ।

पुनर्वावचनं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

पुनर्वावचनं क्रियते लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्* ।

अथ किमर्थं सूतिसूयत्योः पृथग्रहणं क्रियते । सुवतेर्मा भूत् । अथ किमर्थं

प्र०- स्वर० । अथेति । इत्सनि वेत्यतः । लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति । ननु स्वरतिग्रहणालिङ्सिचोरनुवृत्तिर्न भविष्यति । ऋतश्च संयोगादेरितीदृक्विकल्पस्य सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । नित्यार्थं स्वरतिग्रहणमित्यज्ञापकम् । लिङ्सिञ्जनिवृत्तेः । अथ किमर्थमिति । सूग्रहणमेव क्रियतामिति भावः । सुवतेरिति । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति सुवतेरेव ग्रहणं स्यात् । सूङ्ग्रहणेऽपि क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूङ्ग्रहणे कर्तव्ये सूतिसूयतीति भेदे-

उ०-तत्वात् । किञ्च समुदायस्य द्विःप्रयोगेऽपि न ग्रहित्वमुत्तरखण्डस्य तु कैयटरीत्या न तत्त्वम् । न चात्र पक्षे यङ्लुगन्ताच्च इटि दीर्घो न स्यात्ततो यङ्लुक्सत्त्वे दृढतरमानाभावादनैमित्तिकलुकः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वेन द्विःप्रयोगद्विर्वचनेन च ग्रहेरेवाङ्गत्वेनाक्षतेश्च । यङलोपे तु जरीगृह्यशब्दानुचि विशिष्टस्याङ्गत्वेऽल्लोपयलोपयोरेकदेशविकृतन्यायेन जरीगृहित्यस्यैवाङ्गत्वं न तु ग्रहेः । नच द्विःप्रयोगत्वाद्ग्रहिरेव सः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिकाले ग्रहिरूपत्वाभावात् । यङ्लुगन्ते तु तत्कालेऽपि तथैव । यत्तु हरदत्तेनैकाग्रहणानुवृत्त्या यङलोपे दोषपरिहार उक्तः स तु यङ्लुक्क्यातिव्यापकत्वान्मानाभावाच्च हेय एव । यत्रेडावार्धधातुकनिरूपिताङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवैलायां स्वतः स्थानिवद्भावेन वा ग्रहिरूपत्वं तत्र ग्रहेः परस्येदो दीर्घ इति यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति कैयटस्यार्थः । अत एव गृहीतमित्यादिसिद्धिः । अन्यथाऽत्रेडपेक्षया नित्यत्वात्संप्रसारणे यथाश्रुतरूपाभावः स्पष्ट एवेति दिक् । वस्तुतस्तदन्तद्विर्वचनादिति भाष्यं तत्रोक्तसकलपरिहारोपलक्षणं बोध्यम् ।

स्वरतिसूति० । भाष्ये लिङ्सिचोरिति । तत्सूत्रपरं तत्सूत्रानुवृत्तेर्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा परस्मैपदे सिचि विकल्पस्य चारितार्थ्येन ऋतश्च संयोगादेरितीदृक्विकल्पस्य सिद्धत्वादिति कैयटासंगतिः । नित्यार्थमिति । अत्र लिङ्सिञ्जसहितवाग्रहणानुवृत्तावपि लिङ्सिचोर्विकल्पे प्राप्ते स्तुग्रहणं संस्वृषीष्टेत्यादौ सामर्थ्यान्नित्यार्थस्यादित्यर्थः । केचित्त्वेवं सति सूत्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तस्मादलिङ्सिचोः परतः क्वचिद्विषये संस्वृषीष्टेत्यादौ पूर्वसूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वबोधनद्वारेण निवृत्त्यर्थं वाग्रहणमेवं च लिङ्सिचोरित्यस्य क्वचिद्विषये निवृत्त्यर्थमिति भाष्याक्षरार्थमाहुः । सुवतेरिति । षू प्रेरण इति हि निरनुबन्धः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यदादिः

धूत्रः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते । ध्रुवतेर्मा भूदिति ।

किं पुनरियं प्राप्ते विभाषाऽऽहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते ।
यदि स्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते । अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते ।

स्वरतिरुदात्तः ॥ २ ॥

स्वरतिरुदात्तः पठ्यते । किमर्थं तर्हि वावचनम् ।

वावचनं निवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

वावचनं क्रियते निवृत्त्यर्थम् ।

अनुदात्ते हि किति वाप्रसङ्गः प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् ॥ ४ ॥

अनुदात्ते हि सति किति विभाषा प्रसज्येत । स्वृत्वा । किं कारणम् । प्रति-
षिध्य पुनर्विधानात् । प्रतिषिध्य+ किलायं पुनर्विधीयते । स यथैवैकाज्जलक्षणं ×
प्रतिषेधं बाधत एवं श्रुत्युक्तः किति [७. २. ११] इत्येतमपि बाधेत । यदि

प्र०—नोपादानमेव ज्ञापकम् । धूत्र इति । धूत्र कम्पन इति स्वादिषु कन्यादिषु च
पठ्यत इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम् । धू विधूनन इत्यस्मान् नित्यमिड् भवति ।
किं पुनरिति । स्वरत्युद्देशेनायं विचारोऽन्येषां तूदात्तत्वात्प्राप्तविभाषाया निश्चयात् ।
दोषाभावाच्च । स्वरतेस्तूदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाद्विचारः । ऋतां च वृद्धवृज्जा-
विति परिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रतिज्ञातम् । तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञानेन दोषः परि-
ह्रियते । अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न्यायेनेति प्रश्नः । यदि स्वरतिरुदात्त इति ।
ननु किति प्रत्यये श्रुत्युक्तः किति किति प्रतिषेधाच्चत्राप्राप्तविभाषेयं स्यात् । नैतदस्ति ।
अल्पविषयत्वप्रसङ्गात्स्वरतेः प्राप्तविभाषायां तु महाविषयत्वं भवति । किमर्थमिति ।
यदि पक्ष इणिवृत्त्यर्थं तदा ऋद्धनोः स्य इतीममपीदं पक्षे निवर्तयेदिति प्रश्नः ।
निवृत्त्यर्थमिति । निवृत्तिः कंचिदेव विधिं बाधते न सर्वमिति भावः । स

उ०—भूङ् प्राणिप्रसव इति च दिवादिः सानुबन्धकौ । ज्ञापकमिति । न च साह-
चर्यादलुक्विकरणस्यैव भविष्यतीति वाच्यम् । तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः ।
न च लुक्विकरणस्यैवेत्येव कुतो न ज्ञाप्यते । ज्ञापितेऽप्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । परिभा-
षाद्वयेनोभयोरपि ग्रहणस्य वक्तुं शक्यत्वात् । धू विधूनन इति कुटादिः । किमु-
दात्तत्वप्रतिज्ञानेन दोष इति । सृत्वेत्यादौ विकल्पप्रसङ्गरूप इत्यर्थः । न्गाद्येदेति ।
येन नाप्राप्तिन्यायेन पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भन्यायेन चेत्यर्थः । तत्राप्राप्तेति । भाव-
तात्पर्यकतालोभेनेति भावः । महाविषयत्वमिति । व्याप्तिन्यायानुग्रहाय साहचर्यानु-
ग्रहाय च प्राप्तविभाषैव युक्तेत्यर्थः । वावचनस्य विकल्पार्थत्वात्प्राप्तशयमाह—यदीति ।
कंचिदेवेति । वक्ष्यमाणेन न्यायेनेति भावः । नन्वस्य विकल्पत्वात्प्रतिषेधोक्तिरसंग-

तर्ह्युदात्तः स्वरतिः पठिष्यति विप्रतिषेधं स्वरतेर्वैट्वाद्दतः स्ये विप्रतिषेधेनेति X
स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । स विधिरयं प्रतिषेधो विधिप्रतिषेध-
योश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेध-
विषय आरभ्यते । स यथैवैकाजलक्षणं प्रतिषेधं बाधत एवमिममपि बाधिष्यते ।
अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते बलादिलक्षण- इयं विभा-
षाऽऽरभ्यते स्यलक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधी-
न्वाधन्त इत्येवमियं विभाषा बलादिलक्षणामिदं बाधिष्यते स्यलक्षणं न बाधि-
ष्यते ।

अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः । ननु चोक्तमनुदात्ते हि किति वाप्रसङ्गः प्रतिषिध्य
पुनर्विधानादिति । नैष दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त एका-

प्र०-विधिरिति । ऋद्धनोः स्य इत्येषः । अयं प्रतिषेध इति । प्राप्तविभाषापक्षे यथा
बलादिलक्षण इट् प्रतिषिष्यते तथा स्यलक्षणोऽपि प्रतिषिष्यते । अनुदात्तप्रतिज्ञाने
तु द्वयोरपि विधित्वाद्धिप्रतिषेधोपपत्तिः । सोऽपीति । वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथा
मृदुकार्पासकृतो रज्ज्वादिर्दुर्बलो नैवम् 'ऋद्धनोः स्ये' इत्ययं विधिः । स यथैवेति ।
करिष्यतीत्यादौ । एवमिममपीति । न च स्वरतेरुदात्तत्वे येन नाप्राप्तिन्यायोऽस्ति
येनैकाजलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणम् । यथेवं विप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
स्यलक्षणस्य विधेरपवादत्वात् । अन्यथाऽपीष्टस्य सिद्धत्वान्मोपपादि विप्रतिषेधः ।
अथवा स विधिरयं प्रतिषेध इति विधेर्दुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निराकृतम् । तत्र
द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः । अथवेति । परिभाषाश्रयणादुत्सर्गापवादभा-
वेऽपनीते द्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेन व्यवस्था । उदात्तत्वे दोषं प्रतिविधायानु-
दात्तत्वे प्रतिविधत्ते । अथवेति । न चाप्राप्त एकाजलक्षण इति । अयमेव

उ०-तेत्यत आह-प्राप्तविभाषेति । प्रतिषिध्येतेति । निषेधाश्च बलीयांस इति न्याया-
दिति भावः । कार्पासकृत इति । भाष्ये षष्ठी तु करणस्य शेषत्वविवक्षया बोध्या ।
न्यायोऽस्तीति । स्वरतावुदात्तत्वपक्षे एकाजलक्षणनिषेधाप्राप्तेरिति भावः । स्यलक्षण-
स्येति । एवं चोत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं च 'स्वरतेर्वैट्वाद्दतः
स्ये विप्रतिषेधेनेत्युक्तविप्रतिषेधासंगतिरिति भावः । अन्यथाऽपीति । इष्टसिद्धिरेव प्रार्थ-
नीया सा त्वपवादत्वादेव सिद्धेति किं विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एवं हि विप्रतिषेधवा-
तिकं विरुध्येतेत्यत आह-अथवेति । तदनेनेति । न त्वपवादत्वमुक्तमिति भावः ।
स्यलक्षणावकाशः करिष्यतीति । एतदवकाशः स्वर्ता स्वरितेति । एवं चेममपि बाधि-
ष्यत इत्यत्र परत्वादिति शेषः । परिभाषाश्रयणादिति । येन नाप्राप्त इति,

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २७३

जलक्षणे प्रतिषेध इयं विभाषाऽऽरम्भ्यते श्रुत्युक्तः कितीत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा श्रुत्युक्तः कितीत्येष योग उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इत् प्राप्यते तद्भाधनार्थश्च । अथवा श्रुत्युक्तः कितीतीहानुवर्तिष्यते । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेयं विभाषोग्लक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति यदयं सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयुर्गुभरज्ञपिसनाम् [७. २. ४९] इति स्वरग्रहणं करोति* ।

इणिनष्टायाम् ॥ ७ । २ । ४७ ॥

इडिति X वर्तमाने पुनरिडग्रहणं किमर्थम् ।

इडग्रहणं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

नित्यार्थोऽयमारम्भः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धाऽत्र विभाषा पूर्वणैव + तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति । नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् । यस्य विभाषा [७. २. १५] इति प्रतिषेधात् । तत्राऽऽरम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत पुनरिडग्रहणादिदेव भवति ।

तीषसहलभरुषारिषः ॥ ७ । २ । ४८ ॥

प्र०—पाठो युक्तः । केचित्तु वलादिलक्षण इति पठन्ति । वलादिमात्रविषयत्वाद्वलादिलक्षणमिति व्याचक्षते । श्रुत्युक्तः कितीत्येतस्मिन्निति । तत्र स्वरत्वेत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इति । प्रतिषेधकाण्डस्य पुरस्तात्करणस्य सर्वेष्टप्रतिषेधार्थत्वात् । यद्ययमिति । यद्युगलक्षणं प्रतिषेधमयं विकल्पो बाधेत ततः सनि ग्रहगुहोश्चेत्यस्य प्रतिषेधस्याभावादानेनैव सनि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तन्न विदध्यात् ।

इणिन० । सिद्धेति । निरः कुष इत्यनेन ।

तीष० । इषु इच्छायामिति केचित्तौदादिकमुदितमधीयते । अन्यं तूदित्वस्य

उ०—मध्येऽपवादा इति वेत्यर्थः । वलादिमात्रेति । अयं तु किञ्चलक्षणोऽपीति भावः । वलादिमात्रविषयत्वेन वलादिलक्षणशब्दस्यैकाजलक्षणे लक्षणापत्त्याऽयं पाठो न युक्तः । पूर्वविप्रतिषेध इति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेन निषेधो भवतीति भाष्यं वाक्यशेषाध्याहारेण व्याख्येयमिति भावः । अत्र पक्षे पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे गौरवात्समाध्यन्तरमेवाऽऽह—अथवेति । इदमेव मुख्यं समाधानम् ।

इणिनष्टायाम् । भाष्ये—आरम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत इति । विप्रतिषेधबाधनद्वारेति भावः । नचैवं निरः कुषोऽनिष्टायामित्येव सूत्रमस्तु । यस्य विभाषेत्यस्य प्राप्त्या निष्ठायां विकल्पप्राप्तेरनिष्टायामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सामर्थ्येनाऽऽनुमानिकवचनकल्पने तु न किञ्चिद्बाधम् । पर्युदासेन कृत्येव विकल्प इति शङ्कावारणार्थं तदित्याहुः ।

तीषसह० । केचिदिति । वामनादयः । अपश्यन्त इति । न च 'उदि-

* ७. २. १२. X ७. २. ४१. + ७. २. ४६.

इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । प्रेषिता प्रेषितुम् प्रेषितव्यम् ।

वसतिक्षुधोरिद् ॥ ७ । २ । ५२ ॥

इडिति+ वर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं किमर्थम् ।

पुनरिङ्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

इडिति वर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं क्रियते नित्यार्थम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः ।

गमेरिदपरस्मैपदेषु ॥ ७ । २ । ५८ ॥

गमेरिदपरस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

गमेरिदपरस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जिगमिषिता जिगमिषितुम् जिगमिषितव्यम् । तत्तर्द्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषेण गमेरि-
डागममुक्त्वाऽऽत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपरप्रतिषेध उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेध इति × ।
इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे
तावत् । संजिगंसिष्यते । सीयुटि । संगंसीष्ट । एकादेशे । संगंस्यन्ते । एका-
देशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येदप्रतिषेधात् ॥३॥

प्र०—प्रयोजनमपश्यन्त इष इच्छायामिति पठन्ति । ये त्विह तीषसहेति पठन्ति तन्म-
तेनेह विशेषणार्थ उकारः । तत्र वार्तिककारमतेन त्रयोऽपीषयोऽननुबन्धका इह च
तीषसहेति पाठस्तदाह—इषेरिति । इष आभीक्ष्ण्य इत्यस्य क्रैयादिकस्य तु विकल्प-
मिच्छति वार्तिककारः । तौदादिकस्य तूदिच्चेऽभ्युपगम्यमाने तीषसहेति पाठेऽननुबन्ध-
कपरिभाषया क्रैयादिर्कस्यैव ग्रहणं स्यात् । इह मा भूदिति । विकल्पः । तेनेष गता-
वित्यस्मात्तकारादौ नित्यमिद् भवति ।

गमे० । सिद्धं त्विति । इह तु जिगमिषितेवाऽऽचरति जिगमिषित्रीयत इति बहिरङ्ग-

उ०—तो वा ' इति फलम् । क्व इद्विकल्पस्यानेनैव सिद्धत्वादिति भावः । तन्मतेनेति ।
क्यादेर्विकल्पासिद्ध्यर्थं पाठो न युक्तः । क्रैयादिकस्यैवेति । न तु तौदादिक-
स्येत्यर्थः । तस्मात्तौदादिकस्योदितपाठो न युक्तः ।

गमेरिद् । सिद्धं त्वितीति । सूत्रस्थपरस्मैपदग्रहणं फलोपहितात्मनेपदानिमि-
त्तत्वाभावोपलक्षणम् । तेन संजिगमिषितेत्यादौ तृजन्त इदं सिद्धिरिति बोध्यम् ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याक्यभाष्येऽङ्गाधिकारः । २७५

सिद्धमेतत् । कथम् । गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण भवतीति वक्तव्यम् ।

न वृद्धश्चतुर्भ्यः ॥ ७ । २ । ५९ ॥

वृतादिप्रतिषेधे च ॥ १ ॥

किम् । कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विवृत्तिता विवृत्तितुम् विवृत्तितव्यम् । तत्तद्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अविशेषेण वृतादिभ्य इदप्रतिषेधमुक्त्वाऽऽत्मनेपदपर इह भवतीति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपर इड्वचने तत्परपरसीयुडेकादेशेष्विड्वचनम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदपर इड्वचने तत्परपरसीयुडेकादेशेष्विड्व वक्तव्यः । तत्परपरे तावत् । विवर्तिषिष्यते । सीयुटि । वर्तिषीष्ट । एकादेशे । वर्तिष्यन्ते वर्धिष्यन्ते ।

सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्व भवतीति वक्तव्यम् ।

चतुस्तासिकृपिग्रहणानर्थक्यं च ॥ ४ ॥

चतुर्ग्रहणं चानर्थकं सर्वेभ्यो हि वृतादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिग्रहणं* चानर्थकम् । किं कारणम् ।

प्र०—त्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः । केचित्तु योगविभागेनेष्टसिद्धिमाहुः । गमेः सकारादाविड्व भवतीत्येको योगः । ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो योगो नियमार्थः । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्याऽऽत्मनेपदविषय एवेणिवर्त्यत इति कृति परस्मैपदलुकि चेड्व भवत्येव जिगमिषितुम् । जिगमिषितव्यम् । जिगमिषत्वमिति ।

न वृद्धश्चतुर्भ्यः । सिद्धं त्विति । तेन परस्मैपदलुक्यपि प्रतिषेधो भवति विवृत्तत्वमिति । अन्यथा न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । विवृत्तिनीयत इत्यत्र तु पूर्ववदात्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वादिविड्वत्भावः । चतुर्ग्रहणं चेति । कृपू सामर्थ्यं इत्य-

उ०—बहिरङ्गत्वादिति । वार्तिकेऽन्तरङ्गत्वाद्गमिनिमित्तात्मनेपदस्यैव ग्रहणमिति भावः । नियमार्थ इति । परस्मैपद एवेति नियमार्थः इति भावः । तदाह—तुल्येति । परस्मैपदलुकि चेति । परस्मैपदे पर इत्यर्थेन लुमतेति निषेधेन तत्परत्वाभावाच्च स्यादिति भावः । यद्यप्यङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्याऽऽर्धधातुकस्येत्यादावङ्गनिमित्तस्येत्यर्थस्य क्लृप्ततया गमेः परस्याङ्गनिमित्तस्य सादेरार्धधातुकस्येत्यर्थादिणानिरूपिताङ्गस्यात्रोद्देश्यकोटौ प्रवेशाभावेन न लुमतेत्यस्य न प्रातिस्तथाऽपि परस्मैपदस्य प्रत्ययतया तदाक्षिताङ्ग एव तत्परवृत्त्या प्रत्यये परतः पूर्वकार्यसत्त्वेन च स्यादेव निषेध इति भावः । भाष्ये कृतित्युपलक्षणं बोध्यम् ।

न वृद्धश्च । सिद्धं त्वितीति । अत्रापि परस्मैपदग्रहणं फलोपहितात्मनेपदनि-

नित्तत्वात्सकारस्य ॥ ५ ॥

निवृत्तं सकारादावितिः । तास्यग्रहणे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि*
 नार्थः । एषोऽपि हि वृतादिः पञ्चमः । भवेत्क्लृपिग्रहणं न कर्तव्यं तास्यग्रहणं
 तु कर्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति न तच्छक्यं निवर्तयितुं तृच्यपि हि प्रस-
 ज्येत । वर्तिता वर्धिता । तास्यग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे क्लृपिग्रहणमपि कर्तव्य-
 मन्येभ्योऽपि वृतादिभ्यस्तासौ मा भूदिति । भवेत्तास्यग्रहणं कर्तव्यं क्लृपिग्रहणं तु
 नैव कर्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृतादिभ्यस्तासौ कस्मान्न भवति । परस्मैपदे-
 ष्विति* वर्तते क्लृपेरेव च तास्परस्मैपदपरो नान्येभ्यो वृतादिभ्यः । यद्येवं
 तास्यग्रहणेनापि नार्थः । तृचि कस्मान्न भवति । परस्मैपदेऽपि वर्तते ।

प्र०-स्यानन्तरं वृत्करणं पठ्यते तद् द्युतादीनां वृतादीनां च समाप्त्यर्थं भविष्यति । एकस्या-
 नेकप्रयोजनाविरोधात् । सर्वेभ्य इति । संकल्पस्यतीत्यादौ क्लृपेरपीत्यर्थः । भवेत्तासू-
 ग्रहणमिति । क्लृपिग्रहणाकरणपरमेतन्नतु तासिग्रहणपरम् । तथा चास्यापि
 प्रत्याख्यानं करिष्यते । परस्मैपदेऽपि वर्तते इति । वृतादीनामनुदात्तेत्वात्स्यसो
 विहाय क्लृपेस्तासिं चाऽऽर्धधातुकं वलादि परस्मैपदपरं नास्ति । एतच्च यथान्या-

उ०-मित्तत्वाभावलक्षकमित्यादि प्राग्वत् । समाप्त्यर्थमिति एवं चेह चतुर्ग्रहणमुत्तरसूत्रं
 च न कर्तव्यमित्यर्थः । संकल्पस्यतीति । तासि चेति चेन सादेरप्यनुकर्षणादिति
 भावः । एवं च चतुर्ग्रहणाभावे तासि चेति चोऽपि व्यर्थ इति तात्पर्यम् ।
 भाष्ये-निवृत्तं सकारादाविति । न वृद्धय इति सूत्र एवेत्यर्थः । अत एव
 वक्ष्यति तन्निवृत्तौ वर्तितेत्यादावपि प्राप्नोतीति । परस्मैपदेऽपि वर्तमाने कथमन्येभ्य-
 स्तासि निवृत्तिस्तदाह-वृतादीनामिति । तासिं चाऽऽर्धधातुकमित्यत्र विहायेति शेषः ।
 वृद्धयः स्यसोर्लुटि च क्लृप इति परस्मैपदं स्यादिविषये विकल्पेन विधीयत इति
 तत्रैवेष्टः प्रतिषेध इति परस्मैपदग्रहणमुत्तौ चतुर्ग्रहणं तासि च क्लृप इति सूत्रं च
 न कार्यमिति भावः । न च स्यन्त्यतीत्यादावुदिलक्षणविकल्पबाधनार्थं चतुर्ग्रहणम् ।
 तत्र हि सति तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधानकल्पनद्वारा प्रत्येकं निषेधव्यापारबोधनद्वारा वा
 तस्यापि निषेध इति वाच्यम् । न वृद्धय इत्यनेन परत्वात्तद्वाधसिद्धेः । निषेधाश्च
 वलीयांस इति न्यायाच्च । न चैवमपि विवृत्तितेत्यनुरोधेन परस्मैपदपदस्य फलोपहिता-
 त्मनेपदानिमित्तत्वाभावोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वर्तितेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय तत्र सादेरि-
 त्यनुवृत्त्यावश्यकतया तासि चेत्यावश्यकमिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अत एव पूर्वं
 भवेत्तास्यग्रहणं कर्तव्यं क्लृपिग्रहणं तु नैव कर्तव्यमिति भाष्य उक्तम् । यद्येवं तासू-
 ग्रहणेनापीति भाष्यं तु सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । तद्ध्वनयन्नाह-एतच्चेति ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २७७

उपदेशेऽत्वतः ॥ ७ । २ । ६२ ॥

तासावत्वप्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधप्रसङ्गेऽकारवत्त्वात् ॥ १ ॥

तासावत्वप्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । जवसिथ+ । किं कारणम् ।
अकारवत्त्वात् । सोऽपि सकारवान् ।

सिद्धं तु हलादिग्रहणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । हलादिग्रहणं कर्तव्यम् । तच्चावश्यं कर्तव्यम् ।
अटचशी प्रयोजयतः । अटचशी तावन्न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तासा-
वनिट इत्युच्यते सेटौ चेमौ तासौ । अञ्ज्वशू तर्हि प्रयोजयतः । अञ्ज्वशू
चापि न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तासौ नित्यानिट इत्युच्यते विभाषितेटौ
चैतौ* । आदिस्तर्हि प्रयोजयति । आदिथ । क्रियमाणेऽपि वै हलादिग्रहणे-
ऽत्र प्राप्नोति । जवसिथ । एषोऽपि हलादिः ।

तस्य चाभावात्तासौ ॥ ३ ॥

प्र०—साश्रयेणोच्यते । यदा त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येद् भवतीत्युच्यते तदा परस्मैपदे-
ष्विति नानुवर्त्यमिति । स इत्येतदनुवर्त्यम् । तस्मिन्ननुवर्तमाने तासि चेत्यपि
कर्तव्यम् । क्लृप इत्येतत् न कर्तव्यम् । क्लृपेरन्येभ्यो वृतादिभ्यस्तासेरात्मनेपदप-
रत्वादितोऽभावात् ।

उपदेशे० । तासाविति । तासाविडभावे सत्यत्वतस्थलि प्रतिषेधे विधीयमान
इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । उपदेशग्रहणेन द्वयं संबध्यत उपदेशे योऽत्वान् हला-
दिश्चेति । नच घसिरद्युपदेशे हलादिः । अञ्ज्वशू तर्हि । अशू व्याप्तावित्य-
स्यानुदात्तेत्वात्थलभावानुपन्यासोऽयुक्तः । क्रियमाणेऽपीति । यद्यपि स्थान्युपदेशे
घसिर्हलादिर्न भवति तथाऽपि स्वोपदेशे हलादिरेव । तस्य चाभावादिति । उप-

उ०—स इत्येतदिति । परस्मैपदग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वाभावे चेत्येतदपि द्रष्टव्यम् ।

उपदेशेऽत्वतः । ननु हलादिग्रहणेऽपि घसेः प्रतिषेधः प्रामोत्येवेत्यत आह—
उपदेशग्रहणेनेति । न च घसिरिति । उपदेशत्वावच्छेदेन यो हलादिरित्यर्थः । आद्युप-
देश इति । आद्य उपदेश इत्यर्थः । आदिश्चासावुपदेशश्चेति विग्रहः । आद्युपदेश इति पाठस्तु
सुगम एव । अनुदात्तेत्वादिति । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्येनास्याप्यनुदात्तेत्वाभावमप्या-
श्रित्य परस्मैपदं थलस्येवेति बोध्यम् । भाष्ये—आदित्येति । केचित्चि-
द्व्यतिव्ययतीनामिति नित्येष्टैव सिद्धेऽत्र हलादेरित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यमित्याहुः ।
तत्राद्ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयमन्ये । तथाऽपि स्वोपदेश इति । अस्यो-
पदेशग्रहणस्याचस्तास्वदित्यत्राप्यपकर्षणेन तत्र चक्षिडः ख्यादेशेऽजेव्यदेशे च चख्याथ

तासावनिट इत्युच्यते न च घसिस्तासावस्ति । ननु च यस्तासौ नास्त्यनि-
डप्यसौ तासौ भवति । नैवं विज्ञायते यस्तासावनिडिति । कथं तर्हि । यस्ता-
सावस्त्यनिट चेति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्य-
र्थेऽपि वै वतिर्भवति । तद्यथा । मथुरायामिव मथुरावत् । पाटलिपुत्र इव
पाटलिपुत्रवत् । एवं तासाविव तास्वत् ।

प्र०-माने दृष्टानां धर्माणामुपमेये भूतानां भाविनां वा संप्रत्ययः । तत्र तास्वत्थलि
नेट् भवतीत्युच्यमाने यदि घसिस्तासौ स्यात्तत्स्थलि प्रतिषेधोऽतिदिश्येत । यतस्तु
तासौ नास्ति ततोऽस्य तासावनिटत्वमशक्यं प्रतिपत्तुमिति थल्यतिदेशो न प्रवर्तते ।
अनिडप्यसाविति । असत्त्वादेवेडभावात् । सप्तम्यर्थ इति । तासाविव तास्व-
दित्यौपश्लेषिकमधिकरणमाश्रीयते तासौ परतः पूर्वस्य यथेण भवति तथा थल्य-
पीत्यर्थः । ननु चास्य स्थान्यद्विस्तासावस्ति स चानिट् चेति तदादेशस्यापि स्थानि-
वद्भावात्सत्त्वानिटत्वे स्याताम् । नैतदस्ति । स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेष्वेव कार्येषु प्रव-
र्तते । नच तासौ सत्त्वं शास्त्रीयं कार्यम् । अत एव वयेस्थत्युवायिथेति प्रति-
षेधाभावः । क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यम् । नहि तासौ नित्यानिट् क्रमिः । आत्म-
नेपद इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् ।

उ०-विवेधेत्यादिसिद्धय उपदेशत्वसामानाधिकरण्येनैवान्वयावश्यकत्वेनात्रापि तथैवान्वय
उचितः । स्वोपदेश एव च मुख्य इति स एवाऽऽश्रीयते न स्थान्युपदेश इति
भावः । ननु घसेस्तासावभावेऽप्यसत्त्वादेव तस्य तत्रेडभावोऽप्यस्तीत्यत आह—
उपमान इति । यथोशीनखन्मद्रेषु यवाः संपन्नाः संपत्स्यन्त इति वा प्रतीतिः ।
सर्वथोपमाने दर्शनमवश्याश्रयणीयमिति भावः । अशक्यं प्रतिपत्तुमिति । स्थानि-
वत्त्वं तु न । अशास्त्रीयत्वादिति भावः । एतदभिप्रायमजानतः प्रश्नो भाष्ये—
ननु च यस्तासाविति । तासौ परतः पूर्वस्येति । तास्परधातोः परस्य वला-
द्यार्धधातुकस्यार्थाच्चासुरूपस्येव यथेण न भवति तथेत्यर्थः । तासौ परतः पूर्वस्य
धातोर्यथेड इडनिमित्तत्वं न भवति तथेत्यक्षरार्थः । शास्त्रीयेष्विति । प्रत्यासत्तेः ।
न चेति । लौकिकत्वात् । वयेरिति । वेज्रो वयिरिति लिटि वयादेशः ।
प्रतिषेधाभावाच्च क्वादिनियमात्रित्यमिड् भवति । नहि तासाविति । अनिट्
इत्यत्रापि प्रत्यासत्त्या तासावत्यध्याह्रियत इति बोध्यम् । अजन्तस्य धातोः प्रयो-
गमात्रावच्छेदेनेद्वरहितस्याप्रासिद्धेः क्वानिडित्याकाङ्क्षोदयात् । एवं चाञ्जरेवास्यापि स्तुक्रमो-
रिति नियमेन पदभेदेन विभाषितेद्वत्वेन नित्यानिट्त्वाभावान्न प्रतिषेध इति भावः ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २७६

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ७ । २ । ६३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् [७. २. ६१] इत्येव सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः । ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्येति । क मा भूत् । ययिथ वविथेति ।

ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः । किं कारणम् । अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य । गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति नियमे को दोषः ।

तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् ॥ २ ॥

तत्र पचादिभ्य इड् वक्तव्यः । पेचिथ शेकिथेति । यदि पुनरयं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य । उपदेशेऽज्जतो भारद्वाजस्य । तत ऋतः । भारद्वाजस्येति निवृत्तम् । सिध्यत्येवमयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति । एवं तर्हि ।

प्र०— ऋतो । गुणे कृत इति । जहर्थेत्यादौ नह्ययमजन्तो नाप्युपदेशेऽत्वान् । असति नियम इति । जहर्थेत्यादाविट्प्रतिषेधार्थ एव योगोऽस्त्विति भावः । तत्र पचादिभ्य इति । पूर्वयोगाभ्यां पचादिभ्यस्थलि नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते पक्ष इड्विधेयः । जहर्थेत्यादौ च नित्यः प्रतिषेध इष्यते । तत्र भारद्वाजस्येति वचनात्स्मृत्यन्तरानुसंधानाद्विकल्पः प्राप्नोति । नियमफलमन्यथोपपादयितुमाह—यदि पुनरिति । पूर्वयोगे भारद्वाजग्रहणं कृत्वा तदेव द्वितीये योगेऽनुवर्त्यते । स्वस्मान्मतादिति । भारद्वाजस्य मतम् । पेचिथ पपिथेतीट् भवत्येव । अन्येषां तु मतं पपक्थ पपाथे-

उ०— ऋतो भार० । भाष्ये नाचस्तास्वादिति । न च ऋकारान्ते विकल्पेन निषेधार्थमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । भारद्वाजातिरिक्तैरप्यचस्तास्वादिति सामान्यसूत्रप्रणयनेन निषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वेन स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारेण विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । भाष्ये पेचिथेत्युपलक्षणं पपिथेत्यादेरपि तदाह—पूर्वयोगाभ्यामिति । नियमपक्षे हि तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्यनुवर्त्य योऽयं तासौ नित्यानिटस्थलीणनिषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव नान्यस्य भारद्वाजमत इत्यर्थात् । उभयोरपि नियमाङ्गीकारादिति भावः । इदं चाचस्तास्वादिति सिद्धे नियम इत्युपक्रम उक्तेस्तत्र पचादिभ्य इड्वचनमित्युक्तेश्च विज्ञायते । एतेन सजातीयत्वाद्ऋकारान्ते तस्यैव प्राप्तेश्चाचस्तास्वादितस्यैव नियम इत्यपास्तम् । स्वयं दोषान्तरमप्याह—जहर्थेत्यादौ चेति । अचस्तास्वादित्यस्यात्ताप्या पूर्वोक्तयुक्त्या विकल्पासंभवस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत्रत्यं भारद्वाजग्रहणं कथं व्यवहितपूर्वयोगेऽपकर्षेण संबध्येतेत्यत आह—पूर्वयोग इति । मतविपर्ययं

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते+ । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमुपदेशे । ततोऽ-
त्वतः । अत्वतश्चोपदेश इति ।

बभूथाऽऽततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे ॥ ७ । २ । ६४ ॥

वृग्रहणं किमर्थं न कसृभूवुस्तुदुसुश्रुवो लिटि [७. २. १३] इत्येव
सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः । निगम एव यथा स्यात् । क्व मा
भूत् । ववरिथ ।

प्र०-तीडभावः । न्यासविपर्यये तु मतविपर्ययः प्रदर्शितः स्यात् । ननु च नित्येषु
शब्देषु विकल्पिते विधौ विकल्पमात्रं प्रदर्शयितव्यम् । तत्र कस्य किं मतं यत्प्रच्या-
वितं स्यात् । उच्यते । विकल्पप्रतिपादनाय वाग्रहण एव कर्तव्ये पूजार्थमाचार्या
उपादीयन्ते । सा चैवं पूजा भवति । यदि येनाऽऽचार्येण यः शब्दः स्मृतः स
तेनैव स्मृतत्वेनोपदिश्यते । एवं हि तस्य स्मृतत्वेन प्रमाणत्वेन स्तुतिः कृता
भवत्येवं चाङ्गार्यगालवयोरित्यादावनेकाचार्योपादानमर्थवद्भवति । विकल्पस्यैकाचा-
र्योपादानेनापि सिद्धत्वात् । योगविभाग इति । ततश्च हरत्यादीनां गुणरपरत्व-
योरनजन्तत्वेऽप्युपदेशोऽजन्तत्वात्सिद्धे प्रतिषेधेऽस्य नियमार्थत्वोपपत्तिः । आदेशोपदे-
शोऽप्याश्रीयते न तु स्थान्युपदेश एवेत्यजत्यादेशस्य वीशब्दस्य चक्षिडादेशस्य
च ख्यो विकल्पस्थलि भवति । विवेथ विवयिथ । आचख्याथ । आचख्यिथ ।

बभूथाऽऽततन्थ । वृग्रहणमिति । एकदेशाक्षेपद्वारेण ववर्थशब्दसमुदाय एवाऽऽक्षिप्यते ।

उ०-इति । भारद्वाजस्येडभावोऽन्यस्येडित्याकारः । ननु चेति । विकल्पप्रतिपादनमात्रफलत्वा-
दाचार्यग्रहणस्येति भावः । ततश्चेति । योगविभागद्वारा चोपदेशग्रहणापकर्षः कार्य इति
बोध्यते । अत एव सूत्रेऽज्ग्रहणं चरितार्थम् । नन्वेजन्तानामात्वविधानात्तेषामसंभवेनाग्रहणमेव
कार्यं तत्राकारमात्रग्रहणे कार्ये प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादिकाराद्यंशे भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति
सूत्रस्थात्तदुपदेशग्रहणापकर्षश्च वृथेति चेन्न । प्रत्याहारग्रहणेनोपदेशपदापकर्षणस्यापि
वक्तुं शक्यत्वेन भूतपूर्वगत्याश्रयणे दृढतरमानाभाव इत्याशयात् । तदपकर्षे च घटो
दधिथेत्यादिसिद्धयेऽज्ग्रहणमप्यावश्यकमेवेति दिक् । ननु स्थान्युपदेश एवेति । यस्य
यो मुख्य उपदेशस्तस्य स एवाऽऽश्रीयते तदभावे तु गौणोऽपीत्यर्थः । यद्यपि
स्थान्युपदेशग्रहणेऽप्युपदेशोऽत्वत्वमास्ति तथाऽपि तदुपदेशे तासौ नित्यानिदृत्वाभावः
प्रत्यासत्त्या यदुपदेशोऽत्वास्तदुपदेशिदृष्टस्यैव तासौ नित्यानिदृत्वाग्रहणमुचितमिति भावः ।
तुष्टोथेत्यादौ तु पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादस्यापि क्रादिनियमेन निषेध इति नेद्ववशी-
त्यत्र भाष्य उक्तम् ।

बभूथाऽऽत० । भाष्ये वृग्रहणं किमर्थमिति । भूविषये तु न शङ्कितम् ।

वस्वेकाजाद्वयसाम् ॥ ७ । २ । ६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

वस्वेकाजाद्वयसांवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । वसावेकाजाद्वयसामेव । क्व मा भूत् । विभिद्वाङ् । किमुच्यते नियमार्थमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् । प्रतिषेधोऽपि ह्यत्र प्राप्नोति नेङ् वशि कृति [७.२.८.] इति । कृच्चैव ह्ययं वशादिश्च । एवं तर्हि कृसृ-भ्रवृस्तुदुसुश्रुवो लिटि [७.२.१३] इत्येतस्मान्नियमादत्रेङ् भविष्यति । नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रकृतिलक्षणस्य* प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः । उभयोः स प्रत्यारम्भः । कथं ज्ञायते । वृङ् वृजोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इमौ वृङ् वृज्वावुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति ततो वृङ् वृजोर्ग्रहणं करोति । न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । तुल्यजातीयेऽसति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति । अथ यावता वसावेकाज्य इटा भवितव्यं कोन्वत्र विशेषो नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति । वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति ।

प्र०— वस्वेका० । किमर्थमिति । यदि क्रादिनियमः प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च प्रतिषेधस्य निवर्तकस्तत इदं नियमार्थम् । अथ प्रकृत्याश्रयस्यैव ततो नेङ् वशि कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते निध्यर्थमित्युभयसंभवात्प्रश्नः । न खलु कश्चिदिति । उभयर्थैकाजाद्वयसिभ्य इटा वसोर्भाव्यम् । नान्येभ्यो विभिद्वा नित्यादावित्यर्थः । आहोपुरुषिकामात्रमिति । अहो अहं पुरुष इति यस्याभिमानः सोऽहोपुरुष उच्यते । यथा यर्वाणस्तर्वाणो नामर्षयो बभूवुरित्युक्तम् । तस्य भावो मनोज्ञादित्वाद्बुञ् । कस्वभिप्रायेणैतदुच्यते । न खलु कश्चिद्विशेष इति । अन्यत्र विशेषोऽस्त्येव । यदि क्रादिनियमः

उ०—उकारान्तानां सेट्त्वात् । यथा चैतत्तथैकाच उपदेश इत्यत्र निरूपितम् । अस्य तु कृसृभृ इति निषेधाह्लित्यनित्वं बोध्यम् ।

वस्वेकाजाद्वयसाम् । विधिनियमयोर्विशेषाभावं दर्शयति—उभयथेति । कथं तदभिमानवांस्तच्छब्दावाच्यो भवतीत्यत्राऽऽह—यथा यर्वाण इति । यथा तत्प्रयुञ्जानाः साहचर्यात्ताभ्यां शब्दाभ्यामभिधीयंते तथाऽहो अहं पुरुष इत्यभिमानवांस्तेन शब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । तस्य भाव इति । स चाभिमान एव । कृसृभ्रित्यस्योभयप्रत्यारम्भत्वं नैतस्य नियमार्थत्वायैव किंत्वन्यार्थमपीत्याह—अन्यत्र विशेषोऽस्त्ये-

अथैकाग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विभिद्धानि चिच्छिद्धानिति । क्रियमाणेऽपि वा एकाग्रहणेऽत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् । एवं तर्हि कृते द्विर्वचने य एकाच् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकाग्रहणसामर्थ्यात् । न हि कश्चिदकृते द्विर्वचनेऽनेकाजस्ति यदर्थमेकाग्रहणं क्रियते । ननु चायमस्ति जागर्तिः । जागृवांसो अनुगमन् । यत्तर्ह्यकारग्रहणं करोति न हि कश्चिदकृते द्विर्वचन आकारान्तोऽनेकाजस्ति । ननु चायमस्ति दरिद्रातिः । न दरिद्रातेरिटा भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तमेतदरि-

प्र०—प्रकृत्याश्रयस्य प्रतिषेधस्य स्यात्ततो युगुविवेत्यादौ इत्युक्तः कितीति प्रतिषेधः स्यात् । वृग्रहणं च क्रादिसूत्रेऽनर्थकं स्यादिति प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधः क्रादिनियमेन निवर्त्यत इति सूत्रमिदं नियमार्थमेव । अथैकाग्रहणमिति । क्रियमाणमप्येकाग्रहणमनिष्टनिवृत्तये नालमिति मत्वा प्रश्नः । विभिद्धानिति । कृतद्विर्वचनानामनेकाचां निवृत्त्यर्थमित्यभिप्रायः । एकाग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यपि नित्यत्वाद्द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वादिण भवतीति परिहारोऽस्ति तथाऽपि परिहारान्तरसद्भावाच्चोक्तः । तथा हि द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति । इटोऽवकाशो यत्र कृते द्विर्वचन एकाच्त्वं पोचिवानादिवानिति । विभिद्धानित्यादौ तु नित्यत्वाद्द्विर्वचनं पूर्वम् । जागर्तिरिति । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वादामो जागर्तेः परः कसुः । चिरिजिरिचकास्त्यादिभ्यस्तु कास्यनेकाग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भाव्यमिति कसोः परस्यासंभवः । जागृवांस इति । द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वैति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । न दरिद्रातेरिति । दरिद्रातेरनित्य आमित्यात औ णल इत्योकारे विधातव्य औकारविधानेन ज्ञापितमोकारस्य प्रश्लिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवं भवत्यौकारस्य

उ०—वेति । नियमार्थत्वमेवेति । अत एव भाष्य उक्तम्—वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति । न्यायसिद्धत्वादित्यर्थः । पपिवानित्यादावालोपसिद्धिस्तु संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति बोध्यम् । अनिष्टनिवृत्तये नालमिति । भिद्वासीत्यस्यामवस्थायामेकाच्त्वान्नियमव्यावर्त्यविषयाभावादनर्थकं तदित्यर्थः । इद्विर्वचनयोरन्यतरस्य निरवकाशत्वे तदेव स्यान्न तु नित्यमत उभयोरवकाशं दर्शयति—तथा हीति । विषयभेदात्फलभेदाच्च नापवादत्वमित्याशयः । नित्यत्वाद्द्विर्वचनमिति । इदं तु कृते द्विर्वचनेऽनेकाच्त्वाद्प्राप्तेरनित्यः । शब्दान्तरात्प्राप्नुवत इव शब्दान्तरेऽपि प्राप्नुवतोऽनित्यत्वान्नायं नियतः परिहार इति परिहारान्तराश्रयणमिति तत्त्वम् । चिरित्यादि । मन्त्रे त्वेषां कस्वन्तानां प्रयोग एव नास्तीति भावः । जागृवांस इत्यत्र लिटि धातोरिति द्विर्वचनं स्यादत आह—द्विर्वचनप्रकरण इति । ननु दरिद्रातेः क्वसौ कास्यनेकाग्रहणमित्यामा भाव्यमिति कथमिदुपक्षितोऽत आह—दरिद्रातेरिति । आकार-

द्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति × । यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ । एवमपि भूतपूर्वगतिर्विज्ञायेत । आकारान्तो यो भूतपूर्व इति । एकाज्ग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तं जागत्यर्थमेतत्स्यात् । नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याज्जागर्तेर्नैत्येव ब्रूयात् ।

प्र०—तु विश्लिष्टावर्णत्वादोकाराद्विवृततरत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः । तत्र वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां ययावित्यादि सिध्यति । ददरिद्राविति त्वाकारलोपे न सिध्यति । तदर्थमौकारविधानमनित्यत्वमस्मादामो ज्ञापयति । सिद्धोऽसाविड्विधाविति । क्वचित्तु सिद्धसिद्ध इति पाठः । सिद्धश्चासौ सिद्ध इति विशेषणसमासोऽत्यन्तसिद्ध इत्यर्थः । एकेन सिद्धशब्देन सामान्यसिद्धिः प्रतिपाद्यते द्वितीयेन तु विशेषसिद्धिः । एवमपीति । सांप्रतिकस्याकृतद्विर्वचनस्यानेकाच आकारान्तस्याभावाद्दरिद्राग्रहणे कर्तव्ये लाघवार्थमाद्ग्रहणं स्यादिति नैकमुदाहरणमाद्ग्रहणं प्रयोजयतीति नोक्तम् । नैकमुदाहरणमिति । ऊर्णोतिर्णुवद्भावादेकाच्चत्वादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः । जागर्तेर्नेति । सूत्रमिदं नियमार्थम् । तत्र यद्यस्य जागर्तिरेव निवर्त्यः स्यात्तस्यैव साक्षात्प्रतिषेधं कुर्यात् । लघीयसी हि साक्षात्प्रतिपत्तिः । न च दरिद्रातिर्द्वितीयोऽनिवर्त्योऽस्मिन् ह्यवस्थायामाद्ग्रहणस्याकृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थत्वादभूतपूर्वाकारान्ताश्रयात्स्यादेव तत् इडागमः । यदा त्वेकाज्ग्रहणेन कृतद्विर्वचना एकाचो गृह्यन्ते तदाऽऽद्ग्रहणं कृतद्विर्वचनानेकाजाकारान्तार्थं पपिवानिति । सांप्र-

उ०—लोप इति । न च परत्वादौत्वे संनिपातपरिभाषया लोपो दुर्लभः । आर्धधातुके विवक्षिते तद्विधानेन लोपस्यान्तरङ्गत्वात् । न चैवमादन्तत्वाभावादौत्वस्याप्राप्तिः । औविधानसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगत्याऽऽकारान्तत्वमाश्रित्य णल आदेशप्रवृत्तेः । अनित्यत्वमिति । अत एव कासुप्रत्ययादिति सूत्रे दरिद्रांचकारेति भाष्यप्रयोगः संगच्छत इति बोध्यम् । सिद्धोऽसाविति । एवं चाऽऽदन्तत्वाभावान्नास्य तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । एकस्य सिद्धशब्दस्य पौनरुक्त्यपरिहारायाऽऽह—अत्यन्तसिद्ध इति १ कथमेतदर्थलाभस्तत्राऽऽह—एकेनेति । एवं सिद्धिद्वयप्रतिपादनेऽत्यन्तसिद्धिरुक्ता भवतीत्यर्थः । आकारान्तस्याभावादिति । एकाच्यदस्य कृतद्विर्वचनैकाचपरत्वेन लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वापेक्षया भूतपूर्वाश्रयणं लघीय इति भावः । ननूर्णोतेः सत्त्वाच्चैकमित्ययुक्तमत आह—ऊर्णोतिरिति । प्रतिषेधमिति । वसोरजागुरिति न्यासः कार्य इति भावः । ननु तदपेक्षयैकाज्ग्रहणं नियमपरं लघ्वत आह—लघीयसी हीति । अस्यां ह्यवस्थायामिति । एकाज्ग्रहणेन कृतद्विर्वचनैकाचामग्रहणे इत्यर्थः । अकृतेति । आद्ग्रहणस्य तज्ज्ञापकत्वापेक्षया भूतपूर्वनिकाजाकारान्तार्थत्वं युक्तमिति भावः । सांप्र-

अथ घसिग्रहणं किमर्थं नैकाजित्येव सिद्धम् ।

घसिग्रहणमनच्छकत्वात् ॥ २ ॥

घसिग्रहणं क्रियते लोपे कृतेऽनच्छकत्वादिष्ण प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । इत् क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यो लोपः । कृतेऽपीदि प्राप्नोत्यकृतेऽपि+ । इडपि नित्यः । कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य इष्ण हि कृते लोपे प्राप्नोति । किं कारणम् । अनच्छकत्वात् । एवं तर्हि द्विर्वचने कृतेऽभ्यासे योऽकारस्तदाश्रय इड भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । द्वित्वाल्लोपस्य परत्वात् । द्विर्वचनं× क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोपः । लोपे कृतेऽनच्छकत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति । घसिग्रहणे

प्र०—तिकाकारान्तसद्भावे भूतपूर्वगतिरयुक्ताऽऽश्रयितुम् । अथ घसिग्रहणमिति । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावः पूर्वप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्यायते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिंनोक्तत्वेभ्य इति । तत्र घस् वस् इति स्थिते घसिभसोर्हलि चेति परमप्युपधालोपं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा द्विर्वचनं भवति । तत्र कृते पुनः प्रसङ्गाविज्ञानादुपधालोपः । ततः कृतद्विर्वचन एकाज्भवतीति सिद्ध इडागम इति मत्वा प्रश्नः । इतरस्तु स्थानिवद्भावारम्भात्पूर्वविप्रतिषेधो नाऽऽश्रितः । ततः परत्वान्नित्यत्वाद्द्वेपधालोपे कृत-एकाच्चाभावाच्च द्विर्वचनं स्यान्नापीडागम इति मत्वाऽऽह—घसिग्रहणमनच्छकत्वादिति । नित्यो लोप इति । हल्यचि च विधानात् । इत् तु लोपे कृतेऽनच्छकत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह—इडपि नित्य इति । कृते द्विर्वचन उपधालोपे चाभ्यासाकाराश्रयेणैकाच्चात् । स्थानिवद्भाववाद्याह—अनित्य इडिति । पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह—एवं तर्हीति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति सर्वत्र नाऽऽश्रीयत इति स्थानिवद्भावादानेकाच्चावमिति न चोदनीयम् । स्थानिवद्भाववाद्याह—न सिध्यतीति । परत्वादिति । नित्यत्वादित्यपि बोद्धव्यम् । वचनादिति । अपवादत्वादिति न बोद्धव्यम् । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति लोपद्विर्वचनयोरिटा बाधप्रसङ्गात्किंतु क्रमः प्रदर्श्यते । घसिग्रहणे क्रियमाणे कृताकृतप्रसङ्गित्वादिडागमो नित्यः कृतयोरपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्तनात्सावकाशश्च

उ०—तिकेति । तत्र हीडागमं विनाऽऽकारलोपो दुर्लभ इति भावः । एवं च दरिद्रातेर्दरिद्रवानित्येव । प्रत्याख्यायत इति । स्थानिवच्चं तु न । द्वित्वनिमित्ताज्जनिमिन्नादेशाभावादिति भावः । स्थानिवद्भाववादि । अचः परस्मिन्नित्यनेन । सावकाशयोरेव नित्यत्वेन व्यवस्थेत्यत इटः सावकाशत्वं दर्शयति—कृतयोरपीति । इदं चिन्त्यम् । तत्प्राप्तिकालेऽवश्यं तयोः प्राप्तेः । तस्माद्धलि लोपं बाधित्वाऽपवादत्वादिति पश्चादचि लोपः । तत आतिदेशिकं द्विर्वचनम् । औपदे-

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २८५

पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कथम् । वचनादिद् भविष्यति । इटि कृते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति* ।

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ७ । २ । ६८ ॥

दृशेऽथेति वक्तव्यम् । ददृशान् ददृशिवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दृशेरिति × वर्तते ।

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७ । २ । ७० ॥

स्वरतेर्वैत्वाद्दतः स्ये विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

स्वरातिलक्षणाद्वावचनाद्दतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन+ । स्वरातिलक्षणस्य वावचनस्यावकाशः । स्वर्ता स्वरिता । ऋतः स्य इत्यस्यावकाशः । करिष्यते हरिष्यते । इहोभयं प्राप्नोति । स्वरिष्यति अस्वरिष्यत् । ऋतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

यमरमनमातां सकृ च ॥ ७ । २ । ७३ ॥

किमुदाहरणम् । अयंसीत् व्यरंसीत् अनंसीत् अयासीत् अवासीत् । नैतदस्ति । नास्त्यत्र विशेषः सति वेदचसति वा । इदं तर्हि अयंसिष्टाम् । अयं-

प्र०-लोपोऽपि नित्यः । तत्र परत्वादिडागमः । ततो लोपः । ततो द्विर्वचनमिति सिद्धं जक्षिवानिति ।

विभाषा गमहन० । दृशेरिति वर्तत इति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतः । इडत्यतिव्ययतीनामिति योगं प्रयोजनाभावादुल्लङ्घ्य वस्वेकाजादघसामित्यत्र विभाषाग्रहणसंबद्धं दृशिग्रहणमनुवर्तते ।

यमरम० । किमुदाहरणमिति । वृत्तिकारैरेकवचनान्तान्युदाहरणान्युपन्यस्तानि । तत्र विशेषं सगिटोरबुद्ध्वा पृच्छति । इतरस्तु वृद्ध्यभावं स्वरे च विशेषं मत्वैकवचनमेवोदाहरति-अयंसीदिति । अयंसिष्टामिति । न केवलमत्र वृद्ध्यभावो विशेषो यावत्सगिटोः

उ०-शिकस्य बाधेऽपीति भाष्यार्थमन्ये । न तिस्रिति ज्ञापकाद्भिन्नफलत्वे विषयभेदे वाऽनवकाशस्याप्यबाधकत्वम् । ज्ञापकान्न दोष इति युक्तं वक्तुम् । ततो द्विर्वचनमिति । द्विर्वचनेऽचीति रूपस्थानिवत्त्वात् ।

विभाषा ग० । अनुवर्तत इति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञान्मध्ये फलाभावाच्च मण्डूकप्लुत्या दृशिग्रहणमात्रमनुवर्तत इति भावः । विभाषाग्रहणसंबद्धमित्यनेन मध्ये प्रयोजनाभावो दर्शितः । केवलस्यानुवृत्तौ हि नित्यविधानार्थं तत्रापि संबन्धः स्यात् । थलि विकल्पस्तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्ध इति भावः ।

यमरमन० । तत्र विशेषमिति । सिगीद्ध्यां रूपस्य सिद्धत्वादिति भावः । वृद्ध्यभावमिति । अयंसीदित्यत्र हलन्तलक्षणाया नेटीति प्रतिषेधेन । स्वरविशे-

* १. १. ५९. × ७. २. ६५. + ७. २. ४४.

सिषुः । व्यरंसिष्टाम् व्यरंसिषुः । अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । अयासिष्टाम् अयासिषुः । अवासिष्टाम् अवासिषुः । इदं चाप्युदाहरणम् । अयंसीत् व्यरंसीत् अनंसीत् अयासीत् अवासीत् । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सति वेद्यसति वेति । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्रेण स्याद्वृद्धिः प्रसज्येत X । इटि पुनः सति नेटि [७. २. ४] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । मा भूदेवं ह्यन्तानामित्येवं भविष्यति । अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते । तच्चावश्यमिदग्रहणमनुवर्त्यमधाक्षीदित्येवमर्थम् । आकारान्ताश्चापि पदपूर्वा एकवचन उदाहरणम् । मा हि + यासीत्* । यद्यत्रेण स्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत (त) । इटि पुनः सत्युक्तमेतदर्थवत्तु सिचश्चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वमिति X तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तः [८. २. ५] इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ।

ईशः से ॥ ७ । २ । ७७ ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७ । २ । ७८ ॥

किमर्थो योगविभागो नेशीडजनां स्ध्व इत्येवोच्येत । ईशो ध्वे मा भूदिति । इष्यत एव । ईशिध्व इति । ईडजनोस्तर्हि से मा भूदिति । इष्यत एव ।

प्र०—श्रवणमपि । मा हि यासीदिति । अयासीदित्यत्रात्स्वरो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थो माङ्गप्रयोगः । हिशब्दप्रयोगो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । इट्यसत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति तु तस्य सिज्भक्तत्वादुदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यन्तोदात्तं पदं भवति । तत्राऽऽदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति पक्ष आद्युदात्तं पदं पक्षेऽन्तोदात्तम् । एतच्चाणिटः पित उपसंस्थानमित्युपसंस्थानमनपेक्ष्य प्रयोजनमुक्तम् । तेन यथा मा हि कार्ष्मिन्त्यत्र पर्यायेणाऽऽद्यन्तयोरुदात्तत्वं भवत्येवं मा हि यासीदित्यत्रास्त्यपीटि भविष्यतीतीटो भावाभावयोः स्वरे भेदाभावः ।

ईशः । इष्यत ईशिध्व इति । एतदर्थमेव चकारेणेशिरनुकृष्यते । ईडजनोस्तर्हीति । कथं पुनरीडजनोर्ध्वे चेति सूत्रपाठे योगविभागेनेडजनोः सेशब्द इदृच्छक्यते निवर्तयितुम् । उच्यते । चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकारादौ सेशब्द इतीटि

उ०—षस्तुत्तरत्र स्फुटी भविष्यति । आदन्तोदाहरण उपपदपूर्वत्वस्य फलं दर्शयति—अयासीदित्यत्रेति । तत्राऽऽदिरिति । अन्तोदात्ते प्रात इदमारभ्यते । अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परस्य पित उदात्तत्वं भवतीति तदर्थः । एवं च यथास्थितसूत्रमतेऽयं दोष इति भावः ।

ईशः । अत्रेडजनोर्ध्वे चेति पाठे भाष्यम् । तत्र सादेः सार्वधातुकस्य सूत्र एवोपादानाच्चकारेणेशिरेवानुकृष्यत इत्याह—एतदर्थमित्यादि । अत एवाऽऽह—कथं पुनरिति । अत्र पाठे विपरीतं प्राप्नोत्येवेति भावः । चकारेणेशेरनुकर्षणादिति ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २८७

ईशिषे जनिष इति । ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति । इष्यत एव । ईशिष्वेति ।
से तर्हि यः स्वशब्दस्तत्र+ यथा स्यात्क्रियासमभिहारे यः स्वशब्दस्तत्र*
मा भूदिति । अत्रापीष्यते । स भवानीशिष्वेशिष्वेत्येवायमीष्ट इति । आतश्चेष्यते
एवं ह्राह सिद्धं तु लोपमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विवचनादिति X ।

अतो येयः ॥ ७ । २ । ८० ॥

प्र०—सिद्ध ईशः स इति नियमार्थं विज्ञायते । ईशेरेव सेशब्द इण्ण त्वीडजनोरिति ।
स इति । थासः स इत्यस्यानुकरणं सुपां सुलुगिति सप्तमीलुका निर्दिष्टम् ।
इष्यत इति । न चानिष्टार्थो योगविभागः । जनिष इति । व्यत्ययेन शप्
तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् छान्दसत्वादुपधालोपाभावः । जायस इत्यत्र तु नित्य-
त्वाद्विकरणे कृते तेन व्यवधानादिङभावः । ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति चकारेणे-
शेरनुकर्षणात्सकारादौ ध्वशब्दे चेटः सिद्धेः, ईशः स इति नियमः क्रियते ।
ईशः सेशब्द एव सकारादाविण्णान्यस्मिन्सकारादाविति । यद्यप्येकदेशविकृतमनन्यव-
दिति स्वशब्दः सेशब्द एव भवति तथाऽप्यन्यस्य सकारादेर्व्यवित्यस्याभावादन्यत्व-
माश्रित्य स्वशब्दो व्यावर्त्यते । से तर्हीति । ईडजनोस्ध्वे चेत्यनेन सर्वसकारा-
देरिति विहित ईशः स इत्यनेन नियमः क्रियते । सेशब्द एव सकारादाविति ।
तेनेशिष इत्यत्र भवतीशिष्वेत्यत्रापि स्थानिवद्भावात् । यस्तु लोट एव स्थाने स्वशब्दो
नासौ सेशब्द इति व्यावर्त्यते । अत्रापीति । लोड्धर्माणौ हिस्वौ लोटो भवत
इत्युक्तं तेन यथाऽन्यलोडादेशस्य स्वशब्दस्य सेग्रहणेन ग्रहणादिद्भवत्येवं क्रियास-
मभिहारे समुच्चये च लोडादेशस्य स्वस्य । अत्रैवार्थे वार्तिककारवचनं साक्षित्वे
नाऽऽह—आतश्चेष्यत इति । तदेवं दोषवान्गुरुश्च योगविभाग इत्येक एव योगः
कर्तव्यः । ईडीशिजनां सेध्वयोरिति ।

अतो० । केषांचिदतो या इति सकारान्तानुकरणत्वात्पाठोऽन्येषां तु सौत्रत्वा-

उ०—एकयोगेनेति वक्तुमुचितम् । ननु से इत्यस्यानुकरणे सयीति युक्तमत आह—सुपां सुलुगिति ।
जनेर्देवादिकत्वादाह—व्यत्ययेनेत्यादि लुगिति । अत एव जादेशो न । नन्वेवं सेशब्दे
ङिति परतो जनसनस्वनामिति लोपः स्यादत आह—छान्दसत्वादिति । अन्यत्वमाश्रित्येति ।
नियमविधानसामर्थ्याद्वृत्तपभेदमात्रेणान्यत्वमाश्रीयत इत्यर्थः । नन्वस्य सेशब्दविकारत्वाभावा-
त्कथमिष्यतेऽत आह—लोड्धर्माणाविति । योगविभागेन तत्रायमर्थः साधितः ।
आतश्चेति । लोपमध्यमपुरुषस्येत्युस्त्या लोड्धर्मत्वं तयोरुक्तमिति भावः ।

अतो येयः । सकारान्तेति । अनुकार्येणार्थवत्त्वात्षड्धा जातायाः सुपां सुलुगिति
लुकि रुत्वयत्वलोपेषु तस्यासिद्धत्वाद्गुणाभावेऽतो या इति रूपम् । अन्येषां त्विति । अत्र

किं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तत* उताहो न । किंचार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थो यद्यकारात्परो याशब्द आर्धधातुकमस्ति । ननु चायमस्ति । चिकीर्ष्यात् । जि-
हीर्ष्यात्+ । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति× । किं तर्ह्यस्मिन्योग उदाहरणम् ।
पचेत् यजेत् । अत्राप्यतो दीर्घो यञि [७. ३. १०१] इति दीर्घत्वं
प्राप्नोति । स यथैवेयादेशो दीर्घत्वं बाधत एवं लोपमपि बाधेत । तस्मात्सा-
र्वधातुकग्रहणमनुवर्त्यम् ।

प्र०—निर्देशस्य यलोपस्यासिद्धत्वानाश्रयणादतो येय इति । किंचार्थ इति । आचार्य-
देशीय आह—प्रयोजनाधीनाधिकारानुवृत्तिरिति मन्यते । आचार्य आह—बाढमर्थ
इति । चोदक आह—यद्यकारादिति । किंतु नास्तीति भावः । चिकीर्ष्यादिति ।
लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा । लोपोऽत्रेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यो लोपः । इया-
देशस्तु लोपे कृतेऽनर्कान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । इतरस्त्वियादेशस्य सावका-
शत्वे लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यथेति मत्वाऽऽह—किं तर्ह्यस्मिन्निति ।
स यथैवेति । न च येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधक इति शक्यं वक्तुम् ।
यस्मात्स सार्वधातुके विधीयत इति सिद्धान्तः । तथा च ज्ञानोर्जा इत्यत्र
वक्ष्यते । जानातीत्यत्राप्यतो दीर्घो यञीत्येव दीर्घो भविष्यतीति यदि तिङि दीर्घो
विधीयते कथं जानातीत्यत्र स्यात् । यत्तु वक्ष्यते तिङीत्येवं तदिति नासौ
सिद्धान्तः । मध्येऽपवादा इत्यनाश्रित्यैतदुक्तं तस्मिन्नाश्रीयमाणे लोपमेवेयादेशो बाधेत
न दीर्घम् । दीर्घस्तु परत्वात्स्यादिति सर्वथा सार्वधातुकानुवृत्तिः सप्रयोजना ।

उ०—पाठ आकारान्तानुकरणं ततः षष्ठ्याम् 'आतः' इति योगविभागादालोपे ततो
रुत्वादिषु सौत्रत्वाद्गुण इत्यन्ये । या इत्याकारान्तानुकरणेऽविभक्तिको निर्देश इति
परे । एतदेवाभिप्रेत्य याशब्द आर्धधातुकमिति निर्विसर्गः पाठो भाष्ये । क्वचित्तु
सर्विसर्गः पाठः । ज्ञायं प्रश्नश्चोदकस्य नापि सिद्धान्तिनः । तेनानुवृत्तेरङ्गीकारा-
दत आह—आचार्यदेशीय इति । बाढमर्थ इति वदतो यदिगर्भ वाक्यमयुक्तमत
आह—चोदक इति । ननु पर इयादेश इति कथं लोपस्य बाधकत्वमत आह—
कृताकृतेति । ननु प्रत्युदाहरणप्रश्ने प्रकृत उदाहरणप्रश्नो न युक्तोऽत आह—
इतरस्त्विति । न चेति । तिङीत्येवं तद्विधानात्सर्वत्र प्राप्त इति मन्यते । उच्य-
र्याति—यस्मात्स इति । अनाश्रयणे हेतुः सार्वधातुकानुवृत्तेरावश्यकतेत्याह—सर्व-
थेति । तदभावे पचेदित्यत्रेष्टस्येयोऽनापत्तिः । चिकीर्ष्यादित्यत्रानिष्टस्य तस्याऽऽपत्तिः ।
तदनुवृत्तौ तु दीर्घस्य बाधः । अत्र विषयभेदेऽप्यानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बला-
बलमिति दीर्घादीर्घाधः । बाधकत्वसामान्याच्चापवादत्वव्यवहार इति सर्वेष्टसिद्धिः ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः। २८९

आने मुक् ॥ ७ । २ । ८२ ॥

मुकि स्वरे दोषः ॥ १ ॥

मुकि सति स्वरे दोषो भवति । पचमानः यजमानः । मुका व्यवहितत्वा-
दनुदात्तत्वं* न प्राप्नोति । ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते ।
न सिध्यति । अङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोऽयं संघातभक्तोऽश-
क्योऽदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ।

प्र०— आने । मुकीति । पूर्वान्तकरणे दोष इत्यर्थः । अदुपदेशादिति स्वरो न
सिध्यति । अग्निचित्वानित्यादौ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति स्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवदिति दूषयित्वा हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा भाष्य-
कारेण व्यवस्थापितेति व्यवधातैव मुगागमः । ननु चायमिति । अकार उपदेश
इत्याश्रीयते न त्वकारान्त उपदेश इति मुक् चाकारमात्रभक्त इति व्यवधानाभावः ।
अङ्गस्येति । अङ्गाधिकारादङ्गस्य मुगिवर्धयमानोऽङ्गमेव न व्यवधात्यवय-
वान्तरं तु व्यवधात्येव । एवं तर्हीति । ककारमनुबन्धमकृत्वा विकरणवदकारा-

उ०— आने मुक् । ननु स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्न दोषोऽत आह—ह्रस्व-
नुङ्भ्यामिति । दूषयित्वेति । स्वरानुद्देश्यकस्वरविधिविषय इत्यर्थः । पचमानादौ
चित्स्वरं बाधित्वा परत्वात्तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वमिष्यते । अकार उपदेश
इति । विशेषणत्वेऽप्युपदेशशब्दस्य सौत्रत्वात्परनिपात इत्यभिमानः । मुक् चाका-
रेति । अङ्गावयवस्यातो मुगित्यर्थ इति भावः । यद्यपि वर्णग्रहणे यदागमा इति
नास्ति । अत एव प्रकृते सवर्णदीर्घो न । तथाऽप्यकारान्तोपदेश इत्यर्थस्य
स्वरविधौ सिद्धान्तितत्वेन तत्र वर्णग्रहणाभावान्न दोष इति भावः । अकार उपदेश
इत्याश्रीयते न त्वकारान्त उपदेश इति कैयटोक्तं चिन्त्यमेव । तथाऽऽश्रयणेऽपि व्यप-
देशिवद्भावेनाकारस्यैव तदन्तोपदेशत्वमादाय दोषाभावात् । तदुनाश्रयणे हतो हथ
इत्यादावप्यनुदात्तत्वापत्तेश्च । एवं च विशेष्यत्वादुपदेशशब्दस्य परनिपातोऽपि युक्त
एव । (+ यक्ष्यत इत्यादावप्येत्यर्थः । यक्ष्यमाण इत्यादावप्यवयवावयवस्य
समुदायावयवत्वेन स्यस्यापि न मुगव्यवधायक इति न दोषः) । अनित्यत्वेन कैचि-
देव वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिर्न सर्वत्रेति तत्त्वम् । अङ्गाधिकारादिति । सामानाधिकरण्या-
नुरोधेन तस्य विशेष्यत्वैवेति तदन्तविधिरिति भावः । अङ्गमेव न व्यवधातीति ।
कुतश्चित्पूर्वस्याङ्गस्य कार्ये वाऽङ्गात्परस्य कार्ये वेति भावः । अवयवं त्विति ।
ततः परस्य कार्ये कर्तव्य इत्यर्थः । अवयवान्तरमिति पाठस्तु चिन्त्यार्थः । कस्य-

* ६. १. १८६.

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख, पुस्तके नास्ति ।

अभक्ते च ॥ २ ॥

किम् । स्वरे दोषो भवति । पचमानः यजमानः । मुका व्यवहितत्वादनु-
दात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ दीर्घप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

यदि परादिः क्रियतेऽतो दीर्घो यजि [७. २. १०१] इति दीर्घत्वं
प्राप्नोति । नैष दोषः । तिङीत्येवं तत्* । सिध्यति । सूत्रं तर्हि मिथ्यते ।
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं मुकि स्वरे दोष इति । परिहृतमेतदुपदेशभ-
क्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते । ननु चोक्तमङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं
सोऽयं संघातभक्तोऽशक्योऽदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुमिति ।

अथायमभक्तः स्यादगृह्येतादुपदेशग्रहणेन । बाढं गृह्येत । अङ्गकस्तार्हि
भविष्यति । तत्कथम् । अतो या इयः [७. २. ८०] इत्यत्राकारग्रहणं
पञ्चमीनिर्दिष्टमङ्गस्येति+ च षष्ठीनिर्दिष्टं तत्राशक्यं विविभक्तित्वादत इति
पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । एवमपि षष्ठ्यभावाच्च
प्राप्नोति । आन इत्येषा सप्तम्यत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ।

प्र०—न्तादङ्गात्पर आने परतो मध्ये मः करिष्यते । मुकेति । यथान्यासाश्रयेणोक्तमभ-
क्तत्वात् मकारेणेति युक्तं वक्तुम् । एवं तर्हीति । आनस्य मुडिति सूत्रन्यासेन ।
तिङीत्येवं तदिति । मुटि क्रियमाणे सार्वधातुकमननुवर्त्य तिङीत्यनुवर्त्यमेवेति भावः ।
पञ्चमीनिर्दिष्टमिति । पूर्वसूत्र एवात इत्यनेनाङ्गं न विशेषितमिति तदन्तविध्यभाव
इत्युक्तं भवति । तेनाङ्गस्य योऽकारस्तस्मात्परस्य यास इत्यङ्गं यथा पूर्वसूत्रे विशे-
षणं तथेहापीत्यङ्गावयवस्याकारस्याऽने मुग्भवति । तत्प्रकृतमिति । विशेष्यं सत्प्र-
धानमेवेत्यर्थः । आज्ञ इत्येषेति । अकृतार्था सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः पञ्चम्याः

उ०—चिदवयवस्य प्रसङ्गे हि तथा वक्तुं युक्तम् । न चात्र तथा । अङ्गस्यावयविन
एव पूर्व प्रसङ्गात् । अकारान्तादिति । अत इति पञ्चम्यन्तानुवृत्तेस्तदनुरोधेनाङ्ग-
स्येत्यपि पञ्चम्या विपरिणम्यत इति भावः । अभक्तत्वपक्षे मुकोऽभावादाह—यथा
न्यासेति । मुगिति मकारोपलक्षणमिति भावः । तिङीत्यनुवर्त्यमिति । भूसुवोस्ति-
ङीत्यतः । इदं न युक्तमित्युक्तम् । पूर्वसूत्र एवेति । एवं चार्थाधिकारानुरोधा-
दिहाप्यङ्गेनाकारो विशेष्यत इति भावः । तत्प्रकृतमित्यस्य यद्धर्मकं प्रकृतं तद्धर्म-
कमेवेहानुकुष्यत इत्यर्थ इत्याह—विशेष्यं सदिति । ननु विपरीतं किं न स्यादत
आह—अकृतार्थेति । उपदेशग्रहणादिति । वस्तुतस्तपरसूत्रस्य विध्यर्थत्वपक्षे तप-

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गनाधिकारः । २९१

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ७ । २ । ८४ ॥

अष्टञ्जनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरतम्यादनुनासिकप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अष्टञ्जनादिपथिमथ्यात्वेष्वान्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति* । अष्टाभिः
अष्टाभ्यः । जातः जातवान् । पन्थाः मन्थाः ।

सिद्धमनण्त्वात् ॥ २ ॥

प्र०—षष्ठीं प्रकल्पयति नतु पञ्चमी सप्तम्याः । यद्येवमङ्गस्यात इति समानविभक्तित्वा-
चादन्तविधिप्रसङ्गः । नैष दोषः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनातो विशेष-
णात्तातो मुगकारमात्रभक्तत्वान्न व्यवधायकः । यद्यपि मुक्ति कृतेऽध्यर्धमात्रोऽकारस्त-
थाऽप्युपदेशग्रहणादुपदेशे मात्रिकत्वाश्रयः स्वरः प्रवर्तते । तथा च पचाव इत्यादौ
दीर्घेऽपि कृते भवति पचमान इत्यादौ त्वातो ङित इति । इयादेशाभावोऽत इति
तपरकरणात् ।

अष्ट० । सौत्रत्वान्निर्देशस्यालोपोऽन इत्यकारलोपो न कृतः । समानविचारत्वा-
त्परकरणान्तरविहितमप्यनुनासिकस्थानिकमाकारमिहैवोपन्यस्यति—अष्टनिति । यत्र
तपरत्वमस्ति तत्र तपरस्तत्कालस्येति वचनाद्गुणान्तरयुक्तस्य तत्कालस्य ग्रहणात्स्थानेऽ-
न्तरतम इति वचनाच्चानुनासिकस्थानेऽनुनासिक एवाऽऽकारः प्राप्नोति । यत्रापि
तपरत्वाभावस्तत्राप्याकृतिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुताग्रहणात्सर्वदीर्घव्यक्ति-
प्रसङ्गेऽन्तरतमपरिभाषोपस्थानादनुनासिकप्रसङ्गः । सिद्धमनण्त्वादिति । अणुदित्सवर्ण-

उ०—रस्तत्कालस्य सवर्णस्य ग्राहक इत्यर्थो न त्वन्यनिवर्तकमेतदिति कोऽत्र दोषः । निय-
मपक्षेऽतत्कालसवर्णमेव व्यावर्तयेत् । नतु यदागमा इत्येतल्लब्धमिति चिन्त्यमिदम् ।
नचैवं पचमान इत्यत्राऽऽतो ङित इति दुर्वारम् । अनित्यत्वेन कचिद्वर्णग्रहणे यदा-
गमा इत्यस्याप्रवृत्तेरदोषात् । तपरकरणादिति । उपदेशग्रहणस्यात्राभावादिति भावः ।

अष्टन आ० । ननु पथ्यादीनामप्रकृतत्वादुपन्यासोऽसंगतोऽत आह—समानेति ।
यत्रेति । जनादिविषये विह्वनोरित्यत आदित्यनुवृत्तेः पथ्यादिसूत्र आदित्युच्चाणा-
च्चेति भावः । गुणान्तरेति । तपरसूत्रेऽणिति नानुवर्तते विध्यर्थं च सूत्रमिति भावः ।
यत्रापीति । यथा प्रकृतसूत्रे । नान्वाकृतिनिर्देशे ह्रस्वप्लुतयोरपि ग्रहणं स्यादत आह-
दीर्घेति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेदिति भावः । दीर्घोच्चारणं दीर्घव्यक्तिसमवेतजातिग्र-
हणायेति तत्त्वम् । व्यक्तिपक्षाश्रयणेन समाधत्ते भाष्ये—सिद्धमेतदिति । अयं भावः ।
अष्टन इत्यादिसूत्र आदिति व्यक्तियुद्धते । व्यक्तिपक्षे च ग्रहणकशास्त्रारम्भात्तेनैव
सानुनासिकग्रहणं वाच्यम् । तच्चानण्त्वान्न प्रवर्तत इति । तत्रानण्त्वं व्युत्पादयति—
अणुदिति । इदं च [प्र]कृतसूत्राभिप्रायेण । न च प्रत्याहार इति ।

सिद्धमेतत् । कथम् । अनण्त्वात् । कथमनण्वम् । अण्सवर्णान्गृह्णातीत्यु-
च्यते + । न चाऽऽकारोऽण् ।

उच्चारणसामर्थ्याद्वा ॥ ३ ॥

अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । नैतौ स्तः परिहारौ । यत्ता-
वदुच्यतेऽनण्त्वादिति न ब्रूमोऽण्सवर्णान्गृह्णातीति । कथं तर्हि । तपरस्तत्का-
लस्य [१. १. ७०] इति । यदप्युच्यत उच्चारणसामर्थ्याद्वेत्यस्त्यन्यदुच्चा-
रणे प्रयोजनम् । किम् । उत्तरार्थम् । रायो हलि [७. २. ८५] इति ।
एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् । सिद्धमनण्त्वादुच्चारणसा-

प्र०—स्येत्यत्राणग्रहणेन प्रत्याहारसंनिविष्टा अकारादयो गृह्यन्ते न त्वाकारादयोऽसंनिविष्ट-
त्वान्न च प्रत्याहारेऽकारादिभिराकारादयो गृह्यन्ते । नाप्यणुदित्सूत्रेऽङ्गेषु स्वात्मनि च
ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वर्तनात्स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च ।
कथमनण्वमिति । अकारेण गृह्यमाण आकारोऽण् भवतीति मत्वा प्रश्नः । पूर्वोक्तेनाभिप्राये-
णाऽऽह—अण् सवर्णानिति । अनण्त्वादेव भाव्यमानोऽण्सवर्णान्न गृह्णातीति परिहारो नोक्तः ।
ग्राह्यासद्भावाच्चान्तरतमपरिभाषा नोपतिष्ठते । उच्चारणसामर्थ्याद्वेति । यद्यनुनासि-
कोऽभविष्यत्स एवोदचारयिष्यतेति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात्प्रवर्तते । तत्र
पूर्वः परिहारोऽष्टशब्दाकाराभिप्रायेणोक्तः । उत्तरस्तु जनाद्याकाराभिप्रायेण । चोद-
कस्तु विषयविभागमबुद्ध्वाऽह—नैतौ स्त इति । कथं तर्हीति । अणिमिति न
तत्रानुवर्तते । उत्तरार्थमिति । इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽनुनासिक उत्तरत्र कर्तव्य
इति लाघवायानुनासिकोच्चारणं स्यादित्यर्थः । इतरः स्वाभिप्रायमाह—एवं तर्हीति ।
अष्टन आत्वे न द्वौ परिहारौ नापि जनाद्यात्वे किंतु विषयविभागेन । एक इति ।
यद्यपि द्वावेतौ परिहारौ वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथाऽपि समुदायापेक्षया संभवापे-

उ०—चतुर्दशसूत्र्यामित्यर्थः । स्वात्मनीति । अत्रानभिनिर्वृत्तिमूलक एव स्वात्मनि क्रिया-
विरोधो द्रष्टव्यः । चस्तु वाक्यालंकारे । ग्राह्यासद्भावाच्चेति । यदि सानुनासिक-
स्याप्यत्र ग्रहणमभविष्यत्तदा तस्यैव प्रवृत्त्यर्थमन्तरतमपरिभाषा प्रावत्स्यत् । तदभावाच्च
न प्रवर्तत इत्यर्थः । स एवेति । ऊँ इत्यादाविव प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिक एवो-
च्चारणीये शुद्धोच्चारणसामर्थ्येनान्तरतमबाध इति भावः । ननु वाशब्दस्य विक-
ल्पार्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रतिज्ञातेऽर्थे पर्यायेण परिहारद्वयमिति भाति । तच्च न विरो-
धात् । विषयभेदे तु पृथक्परिहारत्वमेवेति नेमौ पृथगित्ययुक्तमत आह—अष्टन
आत्व इति । एकैकत्र विषये पृथक्परिहारौ नेति भाष्यार्थः । एवं च वाशब्दः
समुच्चयार्थ इति भावः । नन्वेवं तर्ह्येकः परिहारोऽयमित्यसंगतमत आह—यद्यपीति ।
तथाऽपीति । समुदाय एकः । स च यथासंभवं प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रवर्तत इति भावः ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २९३

मर्थ्याद्वेति । इह तावदष्टाभिः अष्टाभ्य इत्यनण्त्वात्सिद्धम् । जातः जातवान्
पन्थाः मन्थाः उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम् । यद्येवं पृथक्परिहारयोरपि न दोषः ।
यो यत्र परिहारः स तत्र भविष्यति ।

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ७ । २ । ८६ ॥

अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । हलीत्यनुवर्तते+ न चाऽऽदेशो
हलादिरस्ति । तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सांन्यासिकम् ।

योऽचि ॥ ७ । २ । ८९ ॥

अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अविशेषेण यत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादा-
वात्वमपवादः* ।

प्र०—क्षया चैवमुक्तम् । अथवैकोऽसहायः क्वचित्क्वचिदन्यनिरपैक्षः परिहार इत्यर्थः । स
एवाऽऽह—यद्येवमिति । यदि भवान्संमन्यते परिहारसमुदाये यथासंभवमवयवौ परि-
हारत्वेन तदा समुदायकल्पनया नार्थः पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविषयमवतिष्ठेते ।

युष्म० । हलीत्यनुवर्तत इति । रायो हलीत्यतः । न चाऽऽदेशो हलादि-
रिति । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशो नतु भ्यमिति भावः । तदेतदिति । उत्तरत्रो-
पयुज्यते । योऽचीति यत्वमादेशेऽजादौ मा भूत्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति
शेषव्यवस्थार्थं च ।

योऽचि । यत्वमुत्सर्ग इति । अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्व-

उ०—स एवेति । परिहारग्रन्थशेषत्वादिति भावः । १ एकग्रन्थत्वे योजनाप्रकारमाह—यदि
भवानिति । पूर्वं समुदायरूपत्वमुक्त्वा तत्र समुदायस्यावयवद्वारेण यथासंभवं प्रति-
ज्ञाते प्रवृत्तिरित्यर्थे परस्य संमतिं दृष्ट्वा पृथक्परिहारत्वेऽपि तथैव न दोष इति
प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नन्वनङ्कुदात्तग्रहणेन स्वरूपोच्चारितगुणस्याविवक्षाज्ञापनात्पश्चादि-
विषये शुद्धोच्चारणेऽप्यान्तरतम्यादनुनासिक एवोच्चारणीये शुद्धोच्चारणसामर्थ्येन तस्य
बाध इत्याशयात् ।

युष्मद० । अभ्यमादेश इति । पक्षभेदेन लक्ष्यभेदस्यानिष्टतयाऽभ्यमि-
त्येव तत्र पदच्छेदः कार्य इत्यर्थः । भ्यसोभ्यमिति सूत्रस्थं यथेच्छसि तथाऽस्त्विति
भाष्यं तु केवलयुष्मच्छब्दे रूपाविशेषमात्रपरं नतु तन्त्राश्रयेणोभ्यादेशप्रतिपादनपरम् ।
यथेच्छसीत्युक्त्योभयत्र तात्पर्यालाभात् । तत्र भ्यम् भ्यस इत्यकरणेनाभ्यमिति च्छेद
एव युक्तः । यत्र भ्यमभ्यमोः फले विशेषस्तस्यानभिधानमेव बोध्यम् । उत्तरत्र ।
योऽचीत्यत्र । शेषे लोप इति । आदेशविभक्तिर्हि तत्र शेषो यथा प्रकल्प्ये-
तेति भावः ।

योऽचि । अनादेशग्रहणं तु सर्वथाऽऽवश्यकमित्यज्ग्रहणमाश्रित्य तत्र प्रत्याख्या-

शेषे लोपः ॥ ७ । २ । ९० ॥

शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अविशेषेण लोप+ उत्सर्गस्तस्याजादौ यत्वमपवादो हलादावात्वम् * ।

मपर्यन्तस्य ॥ ७ । २ । ९१ ॥

परिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । मान्तस्येत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तशब्दस्योभयार्थत्वात् । कथम् । अयमन्तशब्दोऽस्त्येव सह तेन वर्तते । तद्यथा । मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रम् । सह मर्यादयेति गम्यते । अस्ति प्राक्तस्माद्वर्तते । तद्यथा । नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति । प्राङ्नद्या इति गम्यते । तद्यः सह तेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्र०—मुत्सर्गो हलादौ त्वात्वमपवाद आदेशे तु लोप इत्यसंकरेणाऽऽत्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति । अज्यग्रहणे क्रियमाणेऽप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं कर्तव्यमित्यनादेशग्रहणाश्रयेणाज्यग्रहणमुत्तरत्र च शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

शेषे । अविशेषेणेति । विभक्तावित्यधिकाराद्विभक्तिमात्रे लोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्यानादेशे विभक्तौ यत्वमपवादो यत्वस्यापि हलादावात्वमिति शेषग्रहणं पूर्वत्र चाज्यग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः । तस्याजादाविति । हलादावात्वविधानात्सामर्थ्यलभ्यमेतत् ।

मप० । अयमन्त इति । अन्यपदार्थविषयस्यान्तशब्दस्येदं व्याख्यानम् । क्वचिदन्तभूतान्तार्थोऽन्यपदार्थो बहुव्रीहेरभिधेयः । क्वचिदनन्तभूतान्तार्थ इत्यर्थः । मर्यादान्तमिति । मर्यादायाः क्षेत्रावयवत्वात्क्षेत्रेऽन्यपदार्थेऽनुप्रवेशः । नद्यन्तमिति । नद्याः क्षेत्रानवयवत्वादन्यपदार्थेऽनुप्रवेशाभावः । पर्यन्तशब्दस्वन्यपदार्थविषयः सह तेन वर्तते इति परिग्रहणं कृतम् ।

उ०—तमित्याह—अज्यग्रहण इति ।

शेषे । भाष्ये तस्याजादौ यत्वमित्युक्तेरचीत्यस्य कर्तव्यत्वमाभाति तदपनयायाऽऽह—तस्यानदेश इति । हलादाविति च । शेषस्य लोप इत्येतदर्थमपि न । संनिपातपरिभाषया टाबभावासिद्ध्या फलाभावादिति तात्पर्यम् । एतत्सूत्रत्रयोक्त एव सिद्धान्तो भाष्यकृदुक्तत्वात् । भ्यसोभ्यम् शेषे लोपस्त्यदादीनामिति सूत्रेषु त्वेकदेश्युक्तिर्वार्तिककारोक्तव्याख्यानमात्रमिति आहुः ।

मपर्यन्तस्य । नन्वाडिव नान्तशब्दोऽभिविधिमर्यादयोस्तस्यावयववाचित्वाद्दो भाष्याशयमाह—अन्यपदार्थेति । मर्यादाया इति । अवयवावयविनोः समवायः संबन्ध इत्युपलक्षणस्याप्यवयवस्य कार्ययोग इत्यर्थः । सामीप्यादिनोपलक्षणस्य तु कार्ययोगाभावस्तदाह—नद्या इति । तद्य इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—पर्यन्तशब्दस्त्विति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । अन्यपदार्थविषय इति । बहुव्रीहिभूत इत्यर्थः । एवं च परि-

सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तते । अथ कथं नद्यन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति । नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृत्वा प्राङ्मनद्या इति गम्यते । अवधिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यम् । मान्तस्येतीत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी

प्र०—तेन युष्म अस्म इत्येतयोरादेशा भवन्ति । न युष्म अस्म इत्येतयोः । सर्वत्रेति । अन्तशब्दोऽवयववाचीत्यवयवेन विग्रहः । समुदायः समासार्थ इत्यवयवस्यावश्यमन्यपदार्थेऽन्तर्भावः । नद्यन्तं क्षेत्रमित्यत्र त्वन्तशब्दः समीपवाचीत्यन्यपदार्थे नद्या अनन्तर्भावः । यत्तुच्यते सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तत इति तत्संभवापेक्षं यस्यावयवत्वं सामीप्यं च संभवति तस्यावयवत्वमेवाऽऽश्रीयते । अन्तशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धतरत्वाद्यस्य त्ववयवत्वासंभवस्तस्य सामीप्यमेवान्तशब्देन प्रतिपाद्यते यथा नद्यन्तं क्षेत्रमिति । अन्ये त्वाहुः । सर्वत्रैवान्तशब्दोऽवयववाची कस्यचिन्मुख्यमवयवत्वं कस्यचित्सामीप्यानुपचरितमित्यभिप्रायेणेदं भाष्यम् । ततश्चान्तशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यन्तस्याऽऽदेशलाभाच्चार्थः परिग्रहणेन । अवधिद्योतनार्थमिति । यदि युष्मदस्मदी मान्तेऽथाप्यमान्ते सर्वथाऽऽदेशा यथा स्युरेवमर्थं परिग्रहणम् । यत्रैवेति । सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात् । अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते युष्मदस्मदोरवयवस्य मान्तस्येति तथाऽपि यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः । न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्त्यप्रातिपदिकेनेति निषेधात्परिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवेऽपि युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तते इति सर्वत्रैवाऽऽदेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येन वा संबन्धे परिग्रहणोपादानसामर्थ्यादप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या मान्तयोरपि युष्मद-

उ०—शब्दाभावेऽर्थसंदेहः स्यात्पर्यन्तशब्दस्तु सह तेनेत्यर्थ एवेत्यसंदिग्ध इति तात्पर्यम् । तत्फलं दर्शयति—तेनेति । सर्वत्रैवेति नियममुपपादयति—अन्तशब्द इति । तर्हि नद्यन्तमित्यत्रापि नद्याः कार्ययोगः स्यादत आह—नद्यन्तमिति । तर्हि नियमोक्तिरयुक्तेत्यत आह—यत्त्विति । यस्यावयवत्वमिति । यथा मर्यादान्तमित्यादौ मर्यादायाः । तस्यावयवत्वमिति । अवयवत्वमेवेत्यर्थः । यस्य त्विति । यथा नद्यन्तमित्यादौ नद्यादेः । अन्ये त्वाहुरिति । एवं हेकशक्तिकल्पनाल्लाघवं भवति । अतो लान्तस्येति सूत्रे सामीप्ये वर्तत इत्यस्य सामीप्योपचरितावयव इत्यर्थः । अवयवे वर्तत इत्यस्य मुख्यावयवे वर्तत इत्यर्थ इति भावः । अवधिद्योतनार्थमित्यस्यायमर्थः—परिशुद्धसमभिव्याहृतोऽन्तशब्दोऽवधिबोधक इति तस्यावधिवाचकत्वद्योतकत्वार्यमित्यर्थः । एवं च तस्य सा(मा)वधेरित्यर्थः । एवमपि सामानाधिकरण्येनान्वय इष्टसिद्धिरत आह—यदि युष्मदिति । परिग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्यान्वय इति भावः । अथापि वैयधिकरण्यमिति । इदं प्रौढ्या । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात् । निषेधादिति । इदमपि प्रौढ्या । निषेधस्य प्रत्ययविधिविष-

तत्रैवाऽऽदेशः स्युः । क्व च मान्ते युष्मदस्मदी । युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्ययः* ।

प्र०-स्मदोरादेशसिद्धिः । युष्मयतेरिति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवतः । इष्टवद्भावाट्टिलोपः । विपि णिलोपः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति मान्ते युष्मदस्मदी ततः कृदन्तत्वात्स्वादयः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयकार्य-प्रवृत्तिस्तत्र सौ त्वमहमिति भवति द्विवचने प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति मकारस्याऽऽत्वे प्राप्ते परत्वाद्युवावयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानादात्वे कृते युवामा-वामिति भवति । तृतीयाद्विवचने युवाभ्यामावाभ्यामिति । भिसि युषाभिरसाभिरिति । ङेप्रत्यये तुभ्यं मह्यम् । भ्यसि युषभ्यमसभ्यमिति शेषे लोप इति लोपः । पञ्चमीभ्यसि युषदसदिति । मपर्यन्तापेक्षे तु शेष आश्रीयमाणे मात्परस्यात्राभावा-ल्लोपाभावाद्युष्मदस्मदिति भवति । इह त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तर-पदयोरिति त्वमयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावादसति टिलोपेऽत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यम् । अथ त्वङ्गवृत्त इत्याश्रीयते तदा वृद्ध्यभावः । तत्र त्वद् स मद् स इति स्थिते मपर्यन्ताभावाच्चाहौ सावित्यस्याप्रवर्तनात् । वृद्धिपक्षे त्वादम् मादमिति भवति । तदभावे त्वदं मदमिति । केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशा

उ०-यत्वात् । तस्मात्सामानाधिकरण्येनान्वय इत्येव भाष्यतात्पर्यम् । अवाधिवोधकपर्य-न्तशब्दोपादाने तु वैयधिकरण्येनैव संबन्धः । एवं च युष्मदस्मदोर्मावधेरादेश इत्यर्थ इति भावः । एकवचनाधिकारादिति । एकार्थवाचिनोरेव तावादेशौ न त्वनेकार्थ-वाचिनोरिति भावः । ननु लोपस्य स्थानिवद्भावान्मान्तत्वमनयोरसिद्धमत आह—
कौ लुप्तमिति । युवावयोः कृतयोरिति । आख्यानकर्तृद्वित्वे वर्तमानयोरपि युष्म-दस्मदोर्द्व्यर्थवर्तिताऽस्त्येवेति भावः । युषभ्यमसभ्यमिति । भ्यम् तु युष्मदस्मदो-रादेश इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यान्नास्त्येव । मुख्ययुष्मदादिविषय एव वा । यथे-च्छसीत्यनेन भाष्येण तयोः फलभेदाभावबोधनादिति भावः । वस्तुतो यथेच्छसीति भाष्यप्रामाण्येनास्य चतुर्थीबहुवचने प्रयोगाभाव एवेति तत्त्वम् । युष्मदस्मदिति । एवं चतुर्थीबहुवचनेऽपि युष्मभ्यमसभ्यमिति । वस्तुतः शेषे लोप इति सूत्रस्थशेष-प्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्छेषस्य लोप इति नास्त्येवेति पञ्चमीबहुवचनेऽस्य प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति तत्त्वम् । षष्ठीबहुवचने युषाकमसाकम् । प्रत्ययोत्त-रपदयोरिति सूत्रेऽतिवाक्यमतिमाकमिति भाष्योदाहरणेन गौणेऽप्याकम्प्रवृत्तेः । इह त्वामाचष्टे इत्यादि । वस्तुतस्तु सावेकाच इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनैकवचनान्त-प्रकृतिकण्यन्तप्रकृतिक्रिबन्तानामनभिधानस्य तत्रैव सूत्रेऽस्माभिरुक्तत्वेनेदं चिन्त्यम् । केचित्त्विति । परिग्रहणाभावे तत्रैवाऽऽदेशा इत्यस्य तत्रैवानिष्ट आदेशा इत्यर्थः ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २१७

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७ । २ । १८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न त्वमावेकवचने [७. २. १७] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः+ । प्रत्ययलक्षणेन* । न लुपताऽङ्गस्य [१. १. ६३] इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एवं तर्हिदिमिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतामादेशाविति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशौ । नित्यो लुक् । कृतयोरप्यादेशयोः प्राप्नोत्यकृतयोरपि । अन्तरङ्गावादेशौ । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधान्वाधित्वा बहिरङ्गो लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गोमान्प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः यवम-

प्र०—भेच्छन्ति । मपर्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टसद्भावस्तत्राऽऽदेशार्थमिति । परिशिष्टाभावे न भाव्यमादेशैरिति ब्रुवन्ति ।

प्रत्ययो० । अन्तरङ्गा इति । नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयांस्तथा चोक्तं परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति । गोमत्प्रिय इति । अत्रान्तरङ्गा एकपदाश्रयत्वात्सलोपादयः स्युः पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो लुगिति गोमान्प्रिय इति स्यात् । अस्मिन् ज्ञापके सत्यन्तरङ्गाण्यपि कार्याणि

उ०—तत्सत्त्वे तु तत्र नैवाऽऽदेशा इत्येतन्मते भाष्याक्षरार्थः । अत एवावधिद्योतनार्थमित्युपक्रम उक्तम् । अग्रेऽपि देशस्य कालस्य वा सत्त्वे हि तयोरवधित्वव्यवहारो लोकप्रसिद्धः । किंच पूर्वव्याख्यायां परिग्रहणसामर्थ्यान्माणिमन्त्रादिन्यायेन वैयधिकरणयान्वयो नतु वाच्यवृत्त्या । मम तु परिग्रहणसत्त्वेऽसंभवान्न सामानाधिकरण्येनान्वयः किंतु वैयधिकरण्येनेति । एवमेव व्याख्यानं भाष्यसंमतम् । अत एव द्विपर्यन्तानामित्यादौ न दोष इति तेषामाशयः । अङ्गुष्ठपर्यन्तं कुष्ठमित्याद्यसाध्वेव । अङ्गुष्ठान्तमित्येव तूचितम् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । भाष्ये—एकवचन इत्येव सिद्धमिति । यद्यपीदमर्थग्रहणमित्युत्तरत्रात्रैव भाष्ये स्फुटं तथाऽपि विभक्तावित्याधिकारात्सिद्धमित्याशयः । एकवचनाभावादिति । एकवचनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् । एकार्थयोर्युष्मदस्मदोर्विभक्तेरेकवचनस्यैव संभवेन भाष्य एकवचनमित्युक्तम् । विभक्तावित्याधिकारफलं तु त्वं द्वित्यः पुत्रो यस्य स युष्मद्विद्वत्पुत्र इति त्रिपदसङ्ग्राहावादेशाभाव इति दिक् । अन्तरङ्गा इति प्रतीकपाठः । ननु नित्यान्तरङ्गयोर्व्यबाधकत्वे विनिगमनाविरोधोऽत आह—नित्यादपीति । विरुद्धयोर्द्वयोः शास्त्रयोः संनिपात एकलक्ष्ये प्रवृत्तौ यत्पराधन्यते भवेत्तद्वति । तेषां परनित्यादीनां मध्ये मिथः परनित्याद्योर्युगपत्प्रसङ्गोपात्तकर्मण

प्रियः गोमनिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते अन्तरङ्गनापि नुमादीन्बहिरङ्गो
 लुग्बाधत इति X । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ।
 किम् । येऽन्य एकवचनादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थमेतत्स्यात् । तद्यथा ।
 तव पुत्रस्त्वपुत्रः मम पुत्रो मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितम् मयं हितं मद्धित-
 मिति* । यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति+ । यद्यत्रान्य एकवचनादेशाः
 स्युर्मपर्यन्तानुवृत्तिरनार्थिका स्यात् ।

प्र०-बाधित्वा लुक् भवति । ततो न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधानुमदीर्घाभावे गोम-
 त्रिय इति सिध्यति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव बाधकत्वमनेन ज्ञाप्यते ।
 तस्यैवेह संभवात् । केचित्तु सामान्यापेक्षया ज्ञापकत्वाश्रयाल्लुङ्मात्रस्य बलवत्त्वाश्र-
 येण व्यवहारदर्शनाल्लुङ्मात्रं बाधकं ज्ञाप्यत इत्याहुः । येऽन्य इति । एकवच-
 नाधिकारादेकवचननिमित्तानामादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां नतु ज्ञापकावि-
 त्यर्थः । यत्तर्हीति । केचिद् व्याचक्षते । यद्यादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां
 तदा मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां मपर्यन्तस्य त्वमौ सिद्धाविति
 किं तदनुवृत्त्या । अनुवृत्त्या तु ज्ञाप्यते प्रागेव लुकि कृते विभक्त्यभावादसत्त्वादेशान्त-
 रेण त्वमौ विधीयते इति । एतच्चायुक्तम् । नायं नियोग उत्सर्गसमानदेशोऽप-
 वाद इति । श्रम्बहुजकजां भिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनात् । ततश्चासत्यां मपर्य-
 न्तानुवृत्तावादेशान्तराणामपि बाधकौ त्वमौ सर्वादेशौ स्याताम् । अनेकाल्त्वात् ।

उ०-यत्परं तद्बलवदिति तदर्थः । विरोधिसंनिपात इत्यनेन भिन्नविषयागमादेशयोर्नापवादत्वमिति
 सूचितमिति केचित् । तन्न । नुम्नुटोर्बाध्यबाधकत्वानापत्तेः । व्यवहारदर्शनादिति ।
 एङ्हस्वात्संभुद्धेरित्यादौ भाष्यकृत इत्यादिः । अत एव सनीसंस इत्यादौ नलोपा-
 भावः । पञ्चसट् इत्यादौ चैकादेशात्प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य
 लुक्प्रकारश्रवणं न स्यात् । नच प्रत्ययग्रहणस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारकिपि
 चारिताध्यात्कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकत्वमुच्यते । एतद्भाष्यप्रामाण्येन नुद्धविधायकभा-
 ष्यप्रामाण्येन चैताभ्यामाचारकिपोऽभावात् । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव चैकार्थयोः प्राति-
 पदिकप्रकृतिकणिचोऽप्यनभिधानं बोध्यम् । इतोऽपि त्वादं मादमित्यादिरूपकल्पना
 प्रत्युक्ता । एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्तानामिति । एकवचनरूपविभक्तिनिमि-
 त्तानामित्यर्थः । इदं व्यर्थम् । अधिकृतस्यार्थपरत्वादसंगतं च । श्रम्बहुजकचामिति ।
 वस्तुतस्तेषु । भेत्त्वपुरस्तादग्रहणप्राक्तेग्रहणैस्तस्य बाधेऽप्यन्यत्र तत्त्यागे किं मानमिति चिन्त्यम् ।
 यद्यप्यसंभव एव बाधकत्वमिति वार्तिकमत उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायो
 भाष्यमते तु सत्यपि संभवे बाधकत्वस्वीकारस्तथाऽपि भाष्यमते वाचनिक्येवैषा ज्ञाप-
 कोपन्यासस्तु वार्तिकरीत्येति बोध्यम् । ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २९६

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणम् ॥ १ ॥

त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणं दृष्टव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ [७. २. ९९] । यद्यपि समासः पुंसि नपुंसके वा वर्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्तते भवत्येव तिसृचतसृभावः । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतंस्रः । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रिय-

प्र०—इति सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः । तस्मादन्यथा व्याख्यायते । तवममादय आदेशाः स्थानिप्रकल्प्यर्थमिहानुवर्तन्ते । तत्र तवादीनां प्रसङ्गे सिद्धयोस्त्वमयोर्मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वया कृतं त्वत्कृतमित्याद्यर्था भवन्ती लुको बाधकत्वं ज्ञापयति । ततश्च तवाद्यनुवृत्तिसहिता मपर्यन्तानुवृत्तिर्ज्ञापनाय भवति । केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लाघवाय स्यात् । गरीयसी हि तवाद्यनुवृत्त्या स्थानिप्रतीतिः । ततो ज्ञापनाय प्रभवेत्तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहिता समर्पन्तानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेण यथोक्तार्थज्ञापनायालम् । त्रिचतुरिति । स्त्रियां द्विवचन एकवचन इति येषां निर्दिष्टास्ते श्रूयमाणानामेव शब्दानां विशेषणं न त्वङ्गस्येत्यर्थः । प्रातर्विशेषणसंबन्धौस्त्रिचतुर्युष्मदस्मद्भिरङ्गं विशेष्यते । तत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुच्चारणस्य ग्रहणं भवतीति केवलानां तदन्तस्य चाऽऽदेशप्रवृत्तिः । द्विवचनैकवचने च पारिभाषिके न गृह्यते किं तर्हि द्वयोर्वचनमभिधानं द्विवचनमेकस्य वचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः । प्रियतिसेति । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्युक्त एव तिसृभावे लुकि कृते समासाद्या विभक्तिस्तस्यां तिसृभावः । स च निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति त्रिशब्दस्यैव भवति । प्रियतिस्राद्यति । अचि र क्त इति रादेशः । प्रियतिसृ इति । कथं पुनरत्र तिसृभावो यावता नित्यत्वात्स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृते न

उ०—तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवाऽऽदेशार्थं तदनुवृत्तिश्चरितार्था । अनेन च न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बौध्यत इति दिक् । भाष्ये यद्यत्रान्य इत्यादि स्युरित्यस्य प्राप्नुयुरित्यर्थः । तद्वधाधनार्थं चैतत्स्यात्तदेति शेषः । तस्मादन्यथेत्यादि । इदं चिन्त्यमेव । अतिगुरुत्वात् । ज्ञापितेऽपि तवाद्यनुवृत्तेः सार्थक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च । श्रूयमाणानामेवेति । भाष्ये शब्दशब्देन श्रूयमाणशब्दो लक्ष्यत इति भावः । प्राप्तेति । गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायादिति भावः । नन्वेकवचन इत्येव सिद्ध इत्युपक्रमस्थभाष्यादेकवचनादिशब्दानां प्रत्ययपरत्वप्रतीतिर्युष्मदादिष्वर्थग्रहणमप्रसिद्धमत आह—द्विवचनैकेत्यादि । उपक्रमस्थभाष्यं तूपलक्षणपरतया व्याख्यातमेव । ननु प्रियतिसेत्यादावन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य तिसृभाव इति तन्निरूपितमङ्गं स्त्रियामेवेत्यङ्गविशेषणत्वेऽपि लक्ष्यभावोऽत आह—अन्तरङ्गानपीति । नन्वङ्गस्य सर्वस्य तिस्रादेशः प्राप्नोतीत्यत आह—स चेति । रादेश इति । गुणं बाधित्वेति शेषः । नित्यत्वादिति । अन्त-

तिसृणिं । प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणिं । यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते त्रिचतुरौ च पुंसि नपुंसके वा तदा मा भूतामिति । प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्या ब्राह्मण्याः प्रियात्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियाणि त्रीणि ब्राह्मणकुलान्यस्या ब्राह्मण्या प्रियात्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः ।

युवावौ द्विवचने [७. २. ९२] । यद्यपि समास एकार्थो वा भवति बह्वर्थो वा भवति द्व्यर्थे च युष्मदस्मदी भवत एव युवावौ । किमविशेषेण । नेत्याह । युवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमसौ डयि तवममौ डसि [७. २. ९३-९६] इत्येतान्विधीन्वर्जयित्वा । अतिक्रान्तौ युवामतित्वम् अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम् अत्यावाम् । अतिक्रान्ता युवामतियूयम् अतिवयम् । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् अत्यावाम् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम् अत्यावाम् । अतिक्रान्तान्युवामतियुवान् अत्यावान् । अतियुवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवाभिः अत्यावाभिः । अतितुभ्यम् अतिममम् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् । अतियुवत् अत्यावत् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवत् अत्यावत् । अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवाकम् अत्यावाकम् । अतियुवयि अत्यावयि अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवासु अत्यावासु ।

त्वमावेकवचने [७. २. ९७] । यद्यपि समासो द्व्यर्थो भवति बह्वर्थो वैकार्थे च युष्मदस्मदी भवत एव त्वमौ । किमविशेषेण नेत्याह । तन्निव विधीन्वर्जयित्वा । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वम् अतिमाम् । अतिक्रान्तास्त्वामतियूयम् अतिवयम् । अतिक्रान्तं त्वामतित्वम् अतिमाम् । अतिक्रान्तं त्वामतित्वम् अतिमाम् । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् अतिमाम् । अतिक्रान्तान्स्त्वामतित्वान् अतिमान् अतित्वया अतिमाया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः

प्र०-लुप्तताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः न भाव्यम् । उच्यते । इकोऽचि विभक्तावित्यत्राजः ग्रहणं ज्ञापकं कचिल्लुप्तता लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणस्य । तथा च हे त्रपो इति संबुद्धिगुणो भवति । कचिस्त्रियत्रीति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाश्रयः । इतीति । एते विधयः

उ०-रङ्गानपीति न्यायाच्चेत्यपि न । भाष्ये-प्रियतिसृणीति । अत्र परत्वात्तिस्त्रादेशे प्रकृतिविशेषापेक्षारादेशापेक्षयाऽजत इत्वेन पुनःप्रसङ्गविज्ञानाच्च । न तिस्रिति निषेधेनाऽऽगमविषये रादेशो नेति सामान्यतो ज्ञाप्यते भाष्योदाहरणादिति बोध्यम् । एतद्वर्जनं च न वचनेन किंतु युक्त्यैवेत्याह-एते विधय इति । त्वाहादीनाम्

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३०९

अतिमाभिः । अतितुभ्यम् अतिमहम् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वभ्यम्
अतिमभ्यम् । अतित्वत् अतिमत् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वत् अति-
मत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् ।
अतित्वायि अतिमायि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिमासु ।

यद्येवं यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमहौ ङयि त्वममौ ङसीत्येतेभ्यो
विधिभ्यः परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति सावकाशा ह्येते विधय इदानीं
भवन्ति । कोऽवकाशः । अनेकार्थे युष्मदस्मदी । त्वमावेकवचन इत्यस्याव-
काशः । अन्यानि वचनानि । एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरेतेषु वचनेषुभयं प्राप्नोति ।
परत्वात्त्वमावेकवचन इति प्राप्नोति । नैष दोषः । शेष इति* वर्तते । कश्च
शेषः । जसादिभिरव्याप्तं यदेकवचनं तस्मिञ्शेषे । अशेषत्वान्न भविष्यति ।
अथवा त्वमावेकवचन इत्यत्र यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमहौ ङयि त्वममौ
ङसीत्येतदनुवर्तिष्यते ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ७ । २ । ९९ ॥

तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०—परत्वाद्युवावयोर्बाधकाः । शेष इति वर्तत इति । अन्यथाऽतिक्रान्तो युष्मानतित्वमत्य-
हम् । अतिक्रान्ताय युष्मानतितुभ्यमतिमहम् । अतिक्रान्तस्य युष्मानतितवातिमम । इत्य-
नेकार्थत्वे युष्मदस्मदोः समासे सावकाशास्त्वाहादयोऽसमासे समासेऽपि युष्मदस्मदोरेकार्थ-
त्वे परत्वात्त्वमाभ्यां बाधनान्न प्राप्नुवन्ति । त्वमहं तुभ्यं मह्यं तव ममेति । शेषग्रहणानु-
वृत्तौ तु यत्र यूयादयो न भवितारस्तत्र त्वमौ भवतो नतु यूयादिविषये । तच्च शेषग्रहणं
लोपग्रहणसंबन्धानुवृत्त्या यूयादिभिर्न संबध्यते । त्वमावेकवचन इत्यत्र तु लोपग्रहणं निवृत्तं
शेषग्रहणमनुवर्तत इति न कश्चिद्दोषः । अथवेति । वाक्यभेदेन त्वमयोर्विषये यूयादयो
विधीयन्ते ।

उ०—वकाशो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । युवावयोरवकाशो युवामावामिति । अतियुवाकमति-
त्वाकमित्यादावत एव भाष्यप्रयोगात्सुट इव नुटोऽप्याकमा निवृत्तिर्यथा भवति तथो-
क्तमाकम्सूत्रे । नतु शेषपदानुवृत्तौ यूयवयौ जसीत्यादावपि तत्संबन्धः स्यादत
आह—तच्चचेति । भाष्ये—जसादिभिरव्याप्तं यदेकवचनमिति । जसादिनिमि-
त्तादौ शेरव्याप्तो य एकार्थो युष्मदादिरित्यर्थः । यद्वैकार्थयुष्मदादिप्रकृतिकवि-
भक्तिरित्यर्थः । शेषग्रहणस्य मध्ये विच्छिन्नत्वादाह—अथवेति । नन्वेकवा-
क्यतायां जसादिविषय एवोभयं स्यादत आह—वाक्यभेदेनेति । पुनर्विधानाच्च
तद्विषये त्वमयोर्बाधः । वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधः कल्प्य इत्येतद्भाष्यतात्पर्यम् ।

तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिसृका नाम ग्रामः ।

चतसर्याद्युदात्तनिपातनं च ॥ २ ॥

चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । किं प्रयोजनम् । चतस्रः पश्य शसि स्वरो* मा भूदिति । किंचान्यत् ।

उपदेशिवद्बचनं च ॥ ३ ॥

उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

स्वरसिद्धयर्थम् ॥ ४ ॥

उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातने कृते विभक्तिस्वरेण+ बाधनं यथा स्यात् । चतसृणामिति । स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

प्र०- त्रिच० । तिसृकेति । तिस्र एव तिसृका । स्वार्थे कन्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वे कुत्सितत्वे वा विवाक्षिते संज्ञायां कनिति वा । तत्र विभक्तेर्लुकि कृते विभक्तौ विधीयमानस्तिषुभावो न प्राप्नोतीति वचनम् । तत्र केचिद्बहुवचनान्तस्तिषृकाशब्दः संज्ञेत्याहुः । अपरे त्वेकवचनान्त इति । ग्रामस्य ह्येकस्य तिसृकेति संज्ञेति नास्ति बहुवचनप्रसङ्गः । चतस्र इति । चतुरः शसीत्यनेन स्थानिवद्भावादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तत उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः । चतसृणामिति । उपदेशावस्थायामाद्युदात्ते चतस्रादेशे कृते षट्-त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सति शिष्टस्वरः प्रवर्तते । यथेवं चतस्रः पश्येत्यत्रापि चतुरः शसीति सति शिष्टत्वात्प्राप्नोति । नैष दोषः । आन्तरतम्यादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वं निपात्यमानं चतुरः शसीत्यनेन विधीयमानं स्थानिवद्भावात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधते । तत्र बाधितत्वात्पुनःप्रसङ्गाभावात्कुतः सति शिष्टत्वम् । उक्तमिति । चतुरः शसीत्यत्र । हलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमेव क्रियते । यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमन्तरेणापि विभक्तेः स्वरो न भविष्यतीति किं हलादिग्रहणेन । तत्क्रियमाणं निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरो बाधक इति ज्ञापयति । अथवा हलादिग्रहणेनाऽऽद्यु-

उ०- त्रिचतुरोः । विभक्तेर्लुकीति । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति भावः । शस उदात्तत्वेति । आद्युदात्तं च पदमिष्यते । आन्तरतम्यादिति । चतेरुन्नन्तत्वेन चतुःशब्दस्याऽऽद्युदात्तत्वादिति भावः । पुनःप्रसङ्गाभावाद्गिति । आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्त्वाश्रये प्राप्तान्तोदात्तत्वाबाधिविभक्तिस्वरस्तु बाधक एवेत्याद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भाववचनाभ्यां कल्प्यत इति तत्त्वम् । कोक्तं तदाह—चतुरः शसीत्यत्रेति । षट्त्रीतिसूत्रस्थहलादिग्रहणसामर्थ्यमुपपादयति—हलादिग्रहणमिति । निपातनमेव न कर्तव्यमिति पाठः । इयमेव व्याख्या ' आद्युदात्तनिपातने हि ' इति भाष्ये-

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३०३

किमुक्तम् । विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादाद्युदात्तनिपातने हि हला-
दिग्रहणानर्थक्यमिति × ।

अचि र ऋतः ॥ ७ । २ । १०० ॥

अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात् ॥ १ ॥

अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । गुणपरत्वात् । परत्वाद्गुणः प्राप्नोति+ । तत्तर्हि
वक्तव्यम् ।

न वाऽनवकाशत्वाद्रस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अनवकाशत्वाद्रस्य । अनवकाशो रादे-
शो गुणं बाधिष्यते । सावकाशो रादेशः । कोऽवकाशः । तिस्रः पश्य । चतस्रः
पश्य । नैषोऽस्त्यवकाशः । अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति+ । स यथैव
पूर्वसवर्णं बाधत एवं गुणमपि बाधिष्यते । गुणोऽप्यनवकाशः । सावकाशो

प्र०—दात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति प्रतिपाद्यते । यदि चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसी-
त्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात्तत उदात्तयणो हलपूर्वादिति स्यादेव विभक्तेराद्युदात्तत्वमिति
तद्व्यावृत्तये हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्माद्धलादिग्रहणाच्चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसी-
त्यस्याप्रवृत्तिरध्यवसीयते । ततश्चाऽऽद्युदात्तस्य चतुःशब्दस्याऽऽद्युदात्त एवाऽऽन्तर्याच्च-
तस्रादेशो भवति । चतुःशब्दो नः संख्याया इति वा चतेरुरन्निति निच्चाद्वाऽऽ-
द्युदात्तः । चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति ।

अचि० । अचि रादेश इति । मध्येऽपवादा इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य ऋत
उदित्युच्चस्य च बाधः प्राप्नोति न तु जसि च ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति
गुणस्येति भावः । नवेति । मध्येऽपवादा इति परिभाषानाश्रयेणोच्यते विध्यन्तर-
पूर्वकत्वादस्य सर्वापवादत्वमित्यर्थः । गुणोऽप्यनवकाश इति । सोऽपि विध्यन्तर-

उ०—स्वरससिद्धेति बोध्यम् । हलादिग्रहणादिति । वस्तुतः परत्वाद्वादेशे तस्य स्थानि-
वत्त्वात्तकाराकारस्य न चतुरः शसीत्यनेनोदात्तत्वम् । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च
न ऋकारस्येति व्यर्थमेवाऽऽद्युदात्तनिपातनमिति पूर्वमुक्तम् । विभक्तेरुदात्तत्वमिति ।
स्थानिवद्भावेन सति शिष्टत्वादिति भावः ।

अचिर० । ननु विध्यन्तरानाक्रान्तविषयाभावात्सर्वापदोऽयमिति किं वचनने-
नेत्यत आह—मध्य इति । वार्तिके जसीत्युपलक्षणं प्रियतिस्रावित्याद्यर्थमप्युपसं-
ख्यानावश्यकत्वात् । ततश्च पूर्ववाक्येन सावकाशं रादेशं सर्वनामस्थानगुणो जसि
गुणश्च परत्वाद्भावेत्युपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वापवादत्वमिति । बाध्यसामा-

गुणः । कोऽवकाशः । हे कर्तः । नैष सर्वनामस्थाने गुणः । कस्तर्हि । संबुद्धिगुणः* । अयं तर्हि । हे मातः । एषोऽपि संबुद्धिगुण एव । नात्र संबुद्धिगुणः प्राप्नोति । किं कारणम् । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः [७. ३. १०७] इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्याच्च स्याद्भ्रस्वानां तु खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिगुण इति परत्वात्संबुद्धिगुणेन भवितव्यम् । अथापि

प्र०-पूर्वकः । कर्तारवित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति । कर्तार इत्यत्र जसि चेति गुणः सिद्धः । कर्तारमित्यत्राप्यमि पूर्व इति प्राप्नोति । तत्र द्वयोर्विध्यन्तरापवाद-योरपवादविप्रतिषेधात्परत्वाद्गुणप्रसङ्गः । इतरोऽन्यविधिपूर्वकत्वाभावं गुणस्य दर्शयति-सावकाश इति । हे कर्तरिति । संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणं परत्वादृतो ङीति गुणो बाधत इति मन्यते । तत्र कर्तारवित्यादौ यद्यपि परत्वात्पूर्वसवर्णादिकं बाधित्वा गुणो भवति तथाऽपि विध्यन्तरपूर्वकेण रादेशेन बलीयसा न स्पर्धत इति भावः । नैष इति । एतदर्थो गुणस्य माऽऽरम्भो लक्षणान्तरेण सिद्धत्वादित्यर्थः । हे मातरिति । संबुद्धिनिमित्तो गुणोऽत्र नास्ति । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वेन बाधनात् । एषोऽपीति । गुणो ह्रस्वत्वं परत्वाद्बाधत इति भावः । अम्बार्थेति । अस्मिंश्च सति ऋतो ङीति गुणः प्रवर्तते । भवेद्दीर्घाणामिति । ननु दीर्घाणां ह्रस्वविधानं ह्रस्वस्य गुण इति गुणविधानार्थमेव स्यात् । ह्रस्वानां तु ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थं स्यात् । नैतदस्ति । एवं हि दीर्घाणामेव गुणं विदध्यात् । नदाह्रस्व-योगुण इति प्रक्रियागौरवमेवं परिहृतं भवति । परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति । गुण-

उ०-न्यचिन्ताश्रयणादिति भावः । इदमेवाऽऽचार्योक्तं समाधानम् । ध्वनितं चेदं तुज्वत्कोष्ठुरिति सूत्रे भाष्ये । चोदक आह—गुणोऽपीति । तदाशयमाह—सोऽपि । सर्वनामस्थानगुणोऽपि । द्वयोः । रादेशसर्वनामस्थानगुणयोः । इतर इति । सिद्धान्त्येकदेशीत्यर्थः । ननु हे कर्तरित्यत्र संबुद्धिगुण एव प्राप्नोति न सर्वनामस्थानगुणोऽत आह—संबुद्धाविति । विध्यन्तरपूर्वकेणेति । उदाहरणमात्रे विध्यन्तरपूर्वकेणेत्यर्थः । गुणस्तु हे कर्तरित्यत्र न विध्यन्तरपूर्वक इति भावः । एतदर्थं इति । यदर्थो यस्याऽऽरम्भः स एव तस्यावकाशो युक्त इति भावः । संबुद्धिनिमित्त इति । एवं च सर्वनामस्थानगुण एवात्र प्राप्नोतीत्यर्थं तस्यावकाश इति भावः । ननु हे मातरित्यत्र ह्रस्वप्राप्तेः कथं संबुद्धिगुणोऽत आह—गुणो ह्रस्वत्वमिति । अस्मिंश्च सतीति । ह्रस्वश्च येन नाप्राप्तिन्यायेन संबुद्धिगुणस्यैव बाधको नास्येति भावः । गुणबाधनार्थमिति । प्रयोजनान्तराभावादिति भावः । एवं हीति । यदि ह्रस्वे कृते दीर्घान्तेषु गुणः स्यात्तर्हि नया एव गुणं विदध्यादिति

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३०५

कथंचित्सावकाशो गुणः स्यादेवमपि न दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-
धीन्बाधन्त इत्येवमयं रादेशो जसि गुणं* बाधते सर्वनामस्थानगुणं+
न बाधिष्यते । तस्मात्सुष्ठूच्यतेऽचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादिति ।

प्र०—स्यावकाशः । अग्रे । वायो । हरस्वस्यावकाशः । अम्ब अक्क । हे मातरिति पर-
त्वाद्गुणः । एवं च सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णापवाद एवेति । अपवादविप्रतिषेधा-
च्चिन्नस्तिष्ठन्तीति परत्वाद्गुणप्रसङ्गः । स च न जसि चेत्यनेन किं तर्हि ऋतो
ङीत्यनेन जसि चेत्यस्मात्परत्वात् । अथापीति । हरस्वस्य गुण इति यदि योग-
विभागः क्रियतेऽम्बार्थस्य हरस्वान्तस्य ह्रस्वो भवति ततो गुण इति । ततश्च हे
मातरित्यत्र हरस्वे कृते सर्वनामस्थानगुणः क्रियते । एतच्चाम्युपगम्योच्यते नतु योग-
विभागस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् । सर्वनामस्थानगुणमिति । यद्यप्यबाधिते सर्व-
नामस्थानगुणे जसि गुणः फलतो न बाधितस्तथाऽपि लक्षणव्यवस्थानुसारेणैतदुच्यते ।
नह्ययं रादेशोऽनवकाशो यत ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरित्येतं गुणं बाधेत जसि चेति
गुणबाधनेन ऋत उदित्युत्त्वबाधनेन ङसि पूर्वसवर्णबाधनेन च सावकाशत्वात् ।
तस्मादिति । जसिग्रहणं ङिसर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुः । तथा च प्रियतिसिन्नाविति
रादेशो भाष्य उदाहृतः । तेन प्रियतिसि निषेहीत्यत्रापि रादेशो भवति । कोचि-
च्चाहुः । चतसर्थाद्युदात्तनिपातनामित्यत्र वार्तिके रादेशस्य ङावकरणाज्जसोऽन्यत्र गुण-
विषये रादेशं वार्तिककारो नेच्छतीति नोपलक्षणं जस्यग्रहणम् ।

उ०—दीर्घाणां हरस्वविधानं गुणबाधनार्थमिति भावः । ननु जसि चेति गुणः
प्राप्नोतीति ऋतो ङीत्यस्यानवकाशत्वाविचारो निष्फलोऽत आह—स च नेति ।
परस्परं गुणाभ्यां स्थानिरूपनिमित्तविघाताद्विरोधोऽस्तीति भावः । योगविभाग
इति । तत्र हरस्वस्येत्येको योगः । तत्राम्बार्थग्रहणं हरस्व इति चानुवर्तते
तदयमर्थः—अम्बार्थानां हरस्वस्य हरस्वो भवतीति । एतच्च परत्वात्प्राप्तस्य ह्रस्वीय-
संबुद्धिगुणस्य संबुद्धौ बाधनार्थमेवेति भावः । एवं च सर्वनामस्थानगुणो विध्य-
न्तराबाधेन प्रवृत्त्या सावकाश इति तात्पर्यम् । न त्विति । योगविभागेऽप्युपसं-
ख्यानस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । फलतो* न बाधित इति ।
सर्वथा गुणस्य प्राप्तत्वात् । वस्तुतोऽथापि कथंचिदिति भाष्यस्यायमर्थः । येन नाप्रा-
प्तिन्यायेन सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णदीर्घमेव बाधते न रादेशमित्यर्थः । एवं च बाध्य-
विशेषचिन्ताश्रयणेऽत्रापि तथैव दोषः । तस्माज्जस्युपसंख्यानं कर्तव्यमिति चोद्यान्त-
मेवेदमेकदेश्युक्तिरूपं भाष्यम् । समाधितत्वं तु लक्ष्यानुरोधादृतो ङीत्यत्र बाध्यवि-
शेषचिन्ताश्रयणमत्र तु बाध्यसामान्याचिन्ताश्रयणमिति न वाऽनवकाशत्वाद्द्रव्येत्यने-
नोक्तमेवेति सुधियो विभावयन्तु । केचिच्चाहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु तत्र शब्द-
परत्वाद्वादेशप्राप्तिरिति ।

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ ७ । २ । १०१ ॥

नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन । नुमोऽवकाशः* । ऋपुणी जतुर्नी
तुम्बुरुणी । अनङोऽवकाशः+ । प्रियसक्थना ब्राह्मणेन । इहोभयं प्राप्नोति ।
वध्ना सक्थना । जरसोऽवकाशः । जरसा जरसे । नुमोऽवकाशः× । कुण्डानि
वृणानि । इहोभयं प्राप्नोति । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । अनङ्जरसौ नुमो
भवतो विप्रतिषेधेन ।

अथेह लुक्स्मान्न भवतिः । अतिजरसं पश्येति । किं पुनः कारणं द्विती-
यैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि । अतिजरसं तिष्ठतीति ।
अस्त्यत्र विशेषः । नात्राकृतेऽम्भावे+ जरस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् ।
अचीन्युच्यते । यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुभ भविष्यति संनिपातलक्षणो

प्र०- जरायाः । प्रियसक्थनेति । नपुंसकेनाङ्गस्य विशेषणान्नुमोऽत्राप्राप्तिरनङ्गविधौ
त्वस्थ्यादीनां विशेषणं नपुंसकमित्यनङ्ग भवति । अतिजरांसीति । अतिजर अस्
इति स्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात् । स च पूर्वाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् ।
अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक इति निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशो विधीयमानो न
प्राप्नोति । अथापि स्यात्तथाऽपि सकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात्तस्मात्परत्वात्पूर्वं
जरस्भाव एष्टव्यः । तत्र कृते झलन्तलक्षणो नुमागमः । अतिजरसं पश्येति ।
अतिजर अस् इति स्थित एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसि कृते स्वमो-
र्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक्प्राप्नोति । ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वादतोऽमित्यम्भावेन लुक्
बाधितः कथं प्राप्नोति । नैतदस्ति । नात्राम्भावः प्रवृत्तः परत्वान्नित्यत्वाद्वा जर-
सादेशेन बाधितत्वाज्जरसादेशे कृतेऽनकारान्तत्वादम्भावाप्रसङ्गलुक्प्राप्तिश्चोच्यते । न
पुनरिति । सोरपि लुङ् नेष्यते । यदा च जरस्भाव इति । या पूर्वं लुक्प्राप्तिः

उ०- जराया ज० । ननु प्रियसक्थनेत्यत्रापि सक्थिशब्दस्य नपुंसकत्वाच्चुमः प्राप्त्या
कथमनङोऽवकाशोऽत आह—नपुंसकेनेति । नुमजरसोर्विप्रतिषेधस्य फलं दर्शयति—
अतिजर अस् इति स्थित इति । टाडसीति सूत्रोक्तरीत्या जरसादेशापेक्षया पूर्वविप्रतिषेधेन
विभक्त्यादेशशिभावे कृत इति शेषः । अन्यथा सर्वनामस्थानपरत्वाभावेन नुमोऽप्राप्तिरेव स्यात् ।
स चाङ्गभक्त इति पाठ उचितः । अथापि स्यादित्यभ्युपगमवाद् । स्वमोर्लुगिति ।
न चास्यामवस्थायामप्रसङ्गः । अनदन्तत्वात् । ननु पूर्वममा बाधितस्य लुक् कथं
पुनः प्रवृत्तिर्भ्रष्टावसरत्वादिति शङ्कते—ननु चेति । भ्रष्टावसरन्यायोऽत्र शास्त्रे नाऽऽश्री-
यत इत्युत्तराशयः । परत्वान्नित्यत्वाद्धेति । चिन्त्यमेतत् । अपरनिमित्तकत्वेन प्रकृ-
तिसामान्यापेक्षत्वेन विभक्त्यादेशस्यान्तरङ्गत्वात् । अत एव नुमजरसोर्विप्रतिषेध उक्तः
संगच्छते । किंचान्तरङ्गत्वमीति न्यायेन लुको बलवत्त्वान्तद्वाधेनामदेशप्रवृत्तिं विना

विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति । यद्येवमतिजरसम् अतिजरसैरित्यत्र* न प्राप्नोति× अतिजरम् अतिजरैरिति भवितव्यम् । गोर्नर्दीय आह । इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति । अतिजरम् अतिजरैरिति भवितव्यं सत्यामेतस्यां परिभाषायां संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ।

प्र०—साऽपवादेन बाध्यते । कृते तु जरस्भावे संनिपातपरिभाषयाऽजादिसंनिपातेन जरस्भावो निष्पन्नो नोत्सहतेऽजाद्यानन्तर्यं विहन्तुम् । यद्येवमिति । सोर्भिसश्चाकारान्तसंनिपातेनाजादिरादेशोऽकारान्तविधातिनं जरसादेशं प्रत्यनिमित्तं स्यात् । इष्टमिति । संनिपातपरिभाषावशात् । अतिजरसं पश्येत्यत्र तु नाकारान्तसंनिपातकृ-

उ०—जरसोऽप्रवृत्तेः । पुनर्लुगापादानं तु भिन्ननिमित्तकत्वान्न दोषायेति बोध्यम् । साऽपवादेनेति । अम्भावेनेत्यर्थः । संनिपातपरिभाषयेति । बाध्यत इत्यनुषङ्गः । तदुपपादयति—अजादीति । अनिमित्तं स्यादिति । इत्यत्र न प्राप्नोतीति भाष्यस्य जरसादेश इति शेषः । नचानयैव परिभाषया द्वितीयान्तेऽपि जरस्भावो न स्यादत आह—अतिजरसं पश्येति । नाकारान्तसंनिपातकृतमिति । किंतु तदभावेऽप्यजादित्वमस्तीति भावः । एवं च संनिपातलक्षणविधिं विनाऽपि यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्र नायं न्याय इति तात्पर्यम् । केचित्त्वमि कृते संनिपातलक्षणविधिनिमित्त एव जरसादेश इति न भवत्येव द्वितीयैकवचनेऽपि जरस् । कैयटोक्तार्थं तु न मानम् । अमः पूर्वं तु सर्वतो बलवत्लुक्प्राप्त्या न जरस् । शिभाववदुक्तयुक्तेश्च । अत एव साधारण्येनैवातिजरमिति भवितव्यमिति भगवतोक्तम् । अत एव टाडसीति सूत्रेऽतिजरेणेत्येव रूपं संनिपातपरिभाषया कैयटेनोक्तमित्याहुः । एवं च तत्र लुक्प्राप्तिचोद्यमप्यर्थव्याप्तिरहितमेवेति भयवता साक्षान्नोक्तः परिहारः । परे त्वतिजरसं पश्येत्यत्र लुक् कस्मान्न भवतीति पूर्वपक्षे परेणातिजरसं तिष्ठतीति कुतो नोदाह्रियत इति प्रश्ने पूर्वपक्षिणा क्रियमाणे विशेषोपपादने नात्राकृतेऽम्भावे जरस्प्राप्नोति कृते च जरसि न लुक् प्राप्तिः संनिपातपरिभाषयेत्युक्तिरनुचित । तथा सति स्वपूर्वपक्षस्याप्यपगमेनस्त्यत्र विशेष इति प्रतिज्ञाहानेः । तस्मादेवं पाठ उचितोऽस्त्यत्र विशेषो नाकृतेऽम्भावे जरस् प्राप्नोति किं कारणाच्चित्युच्यते यदा चाम्भावः कृतस्तदा जरस् न प्राप्नोति संनिपातेत्यादि । दृश्यते चातिचिरंतनपुस्तकेषु तथा पाठः । एवं च प्रथमैकवचन इदं रूपमेव दुर्लभमिति भावः । एवं तर्हि द्वितीयैकवचनेऽपि जरस् प्राप्नोतीति शङ्कते—यद्येवमतिजरसमित्यादि । उक्ताशयः सिद्धान्ती इष्टापत्या परिहरति—इष्टमेवैतद्वित्यादिना । एवं च द्वितीयैकवचने लुगापातिः समाहिता । किंच

त्यदादीनामः ॥ ७ । २ । १०२ ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम् ॥ १ ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा मा भूदिति+ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः ।

शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक्तनोऽदिति ॥ १ ॥

प्र०-तमजादित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः । स त्वजादिसंनिपातनिमित्तत्वाद्जादेर्लुक् प्रत्यनिमित्तमिति लुगभावः ।

त्यदा० । युष्मदस्मदन्तानामिति । युष्मद्भवतु अस्मद् इति येषां गणपाठस्तदपेक्षयैतदुक्तम् । यद्यप्यस्मच्छब्द एवान्तस्तथाऽप्यत्यन्तसाहचर्याच्छास्त्रे युष्मदस्मदोर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः । भवदन्तानां वेति । युष्मद् अस्मद्भवत्विति पाठापेक्षमेतत् । किंशब्दस्य तु कादेशेन भवितव्यमिति त्यदादीनामन्तेऽपि किमः पाठे किमन्तानामिति नोक्तम् । केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किंशब्दमधीयते । तेन किंसर्वनामबहुभ्योऽद्रव्यादिभ्य इति किमो भेदेन ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्र भवच्छब्दस्यात्वापत्तिर्दोषो युष्मदस्मदोस्त्वात्वयत्वलोपैरत्वं बाध्यत इति दोषाभावः । शेषे लोपस्य लोपेनेति । यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तत्संबन्धिना लोपशास्त्रेणेत्यर्थः । केचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पाठः । तत्रायमर्थः । शेषे विषये रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन । ततोऽदिति । वृत्तपूरणार्थस्तपरनिर्देशः । सूत्रे त्वतपर एवा-

उ०-द्वितीयैकवचने लुक् कुतो नेति प्रश्ने परेण प्रथमैकवचनमपि कुतो नोदाह्रियत इति शङ्किते पूर्वपक्षिणा तत्र विशेष उपपादिते यद्येवमिति ग्रन्थः परस्य पूर्वपक्षिणं प्रतीति स्वरसतः प्रतीयते । अतस्तस्य तदुदाहृतद्वितीयैकवचनविषयतैवोचितेति मदुक्तपाठ एवोचित इत्याहुः ।

त्यदादीनामः । नन्वत्र पाठेऽस्मदन्तानामित्येव वक्तुमुचितमत आह—यद्यपीति । केचित्तु भवतु युष्मदस्मदिति पाठाश्रयेण भाष्यमित्याहुः । अत्यन्तेति । युष्मदस्मभ्यामित्यादौ । नन्वन्ते किमः पाठात् किमन्तानामिति वक्तुमुचितमत आह—किंशब्दस्य त्विति । नन्वेवमपि भवदन्तानामित्ययुक्तम् । अग्रे कस्याप्यभाव एवान्तशब्दप्रयोगात् । अत्र च किंशब्दोऽग्रेऽस्ति भवत्पर्यन्तानामिति वक्तुं युक्तम् । अत एव वार्तिके परिशब्दोच्चारणमत आह—केचित्त्विति । तन्मतानुसारेण तथोक्तमिति भावः । वार्तिकानारम्भे दोषं दर्शयति—तत्रेति । ननु लोपस्य लोपेनेत्ययुक्तम् । लोपस्य लोपान्तराभावादत आह—यः शेष इति । लोपशब्देन तद्विधायि शास्त्रं लक्ष्यत इत्यर्थः । लोप इति करणे घञिति भावः । वृत्तपूरणार्थ इति ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३०७

यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति × तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः प्राक्ततोऽत्वं भवतीति । न सर्वेषामिति ।

अपि वोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उपसमस्तार्थमेतत्स्यात् । अतियूयम् अतिवयम् । उप-
समस्तानां हि त्यदादीनामत्वं नेष्यते । अतितत् अतितदौ अतितदः ।

टिलोपश्चादभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥

यस्तु शेषे लोपटिलोपः स वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । टाप्प्रतिषेधार्थम् ।
टाव्मा भूदिति । स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

प्र०—कारो निर्दिष्टः । अपि वेति । ज्ञापकत्वं विधटयति । उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वा-
भावादुपसर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात् । अतियूयमिति । त्वामतिक्रान्ता इति
प्रादिसमासः । टिलोप इति । अत्वे सति टाप्प्रसङ्गात्तदभावार्थः शेषे लोपटि-
लोपः सति प्रयोजने न ज्ञापकम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनभ्युपगम्यैतदुच्यते ।
एकपदवाच्यस्याप्यर्थस्य शब्दान्तराभिव्यङ्ग्यत्वं दृश्यते । अश्वस्त्वं ग्राममिति लिङ्ग-
वत्त्वं कैश्चित्तयोरभ्युपगतम् । अत एव नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा
इति विप्रतिषेधः पठितो न षट्स्वसादिभ्य इति च स्त्रीप्रत्ययनिषेधः षड्भ्यः कृतः ।
स तर्हीति । नन्वेनेन सिद्धत्वाद्वचनाद्विलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वादेशः

उ०—चिन्त्यमेतत् । ततोऽइतीति पाठेऽपि वृत्तपूरणात् । मुखसुस्वार्थ इति वक्तुमुचितम् ।
सूत्रे त्वतपर एवेति । न तु वार्तिकदर्शनेन सूत्रे तपरपाठ इति भ्रमितव्यमित्यर्थः ।
भाव्यमानस्य सवर्णाग्राहकत्वेन तपरत्वे फलाभावादिति तात्पर्यम् । अपि वेति
दर्शनादुक्तेऽर्थे हेत्वन्तरत्वभ्रमं वारयति—विधटयतीति । अपि वेति पादपूरणार्थमिति
भावः । उपसर्जनानामिति । तेषां पाठादेव पर्युदासादिति भावः । भाष्ये प्रयो-
जनान्तरमाह—टिलोप इति । मपर्यन्ताच्छेषविज्ञानं शेष इति च स्थानिनोऽधिक-
रणत्वविवक्षया सप्तमीति भावः । नन्वहं ब्राह्मण इत्यादौ पदान्तरसमभिव्याहारादेव लिङ्ग-
प्रतीत्युपपत्तौ किमर्थं तेषां लिङ्गवत्त्वाभ्युपगमः पदान्तरसमभिव्याहारं विनाऽप्रतीतेर्यु-
क्तेश्चेत्यत आह—एकपदेति । अश्वस्त्वमिति । त्वं ग्रामं गतवानित्यर्थः । श्वय-
तेर्लुङि मध्यमपुरुषैकवचनम् । यद्यप्यश्व इत्येतदेव क्रियावाचि तथाऽपि तस्य
जातिविशेषे रूढत्वात्पदान्तरसमभिव्याहारादेव तत्त्वव्यक्तिः । एवं सत्त्वभूतस्यार्थस्य
लिङ्गवत्त्वाव्यभिचारादेतावेव लिङ्गाभिधायिनौ किंतु शब्दान्तरप्रयोग एव तदभिव्य-
क्तिर्नान्यथा । रूपस्य साधारणत्वादिति भावः । न षडिति दृष्टान्तार्थम् । भाष्ये
स तर्हि वक्तव्य इति । टिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र तद्विनाऽपि सामर्थ्यात्त-

अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।

इह युष्मदस्मदोर्लोप इतीयताऽन्यस्यं लोपः सिद्धः । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथा स्यादिति ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याऽऽहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

प्र०—स्यादुपसर्जनस्य चात्वासिद्धिरुक्ता । अथवेति । उक्तमेतल्लोपमुत्सर्गं विधायानादेशे हलादावात्वमजादौ तु यत्वमपवादो विधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमनर्थकम् । तत्क्रियते लोपस्य विषयार्थं मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेषः स च टिरेव तस्य लोपस्य स्थानी विषयसप्तम्या निर्दिष्टः । नन्वेवं तव ममेत्यादावादेशेषु मपर्यन्ताभावात्तदपेक्षयाऽच्छब्दस्य शेषव्यपदेशाभावाल्लोपाभावप्रसङ्गः । नैष दोषः । प्रागादेशविधानादच्छब्दः शेषत्वेन परिच्छिन्न इति परिच्छेदायोपादानादतन्त्रत्वं मपर्यन्तस्य । लुप्तशिष्टे हीति । लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य टाबभावस्य सिद्धिः । तवममादिषु चाऽऽदेशेष्वकार उच्चारणार्थो हलन्ता एव त्वादेशा इति न कचि-

उ०—लोपो भविष्यतीति शङ्कते—नन्विति । न वक्तव्य इत्यत्र भाष्ये हेतुः—अथवेति । यत इत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । वार्तिकस्थशेषसप्तम्येत्यस्य शेषार्थपर्यवसायिन्या सप्तम्येत्यर्थः । तदाह—विषयसप्तम्येति । आदेशेष्विति । परत्वादिति भावः । प्रागादेशेति । सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिराश्रीयत इत्यर्थः । यद्यपि युष्मभ्यमित्यत्राभ्यस्यपक्षे सांप्रतिकसंभवस्तथाऽपि नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजतीति भावः । लुप्तशिष्टे हीति भाष्येण पूर्वोक्तार्थस्यैव समर्थनं तदाह—लुप्ते य इति । मनीषिण आचार्या यत्तस्य शेषग्रहणस्य फलमाहुरित्यन्वयः । कार्यशब्देन प्रकृतत्वाद्टाबभाव एवोच्यत इत्याह—टाबभावस्येति । नन्वेवं तवाद्यादेशे परत्वादाङ्गत्वाच्च पररूपात्पूर्वं टिलोपे टाबापत्तिरस्त्येवेत्यत आह—तवममादि चेति । त्वाहौ साविति गुरुनिर्देशस्तु श्वेतवहोक्थशसितिवन्नाथसाधक इति भावः । नचैवं ण्यन्तात्किपि युष्म इति प्रातिपदिकस्थ तवाद्यादेशे शेषे लोपस्यान्यलोपत्वे वकारादिलोपे त्वं तवेत्यादि मपर्यन्तसूत्रकैयटोक्तरूपासिद्धिः । तं तेत्याद्यापत्तिश्चेति वाच्यम् । मपर्यन्तसूत्रशेषकैयटोक्तकेचिन्मते दोषाभावादत्रत्यकैयटात्तदेव ग्रन्थकृतोऽभिमतमिति लक्ष्यते । वस्तुतः संनिपातपरिभाषयाऽपि टाब्बारयितुं शक्यः । न च न यासयोरिति लिङ्गादृष्टाब्बिषये न सेति वाच्यम् । त्यदाद्यत्वविषयेऽनित्यत्वमात्रकल्पनेऽपि टाब्बिषये सर्वथाऽप्रवृत्तिकल्पने मानाभावात् । अत एव बुद्धावित्यादौ टाब्ब्यावृत्तिः संनिपातपरिभाषया भाष्ये कृन्मेजन्तसूत्र उक्ता । इदमेवाऽऽहुरित्यत्र भाष्येऽरुचिबीजमित्याहुः । अस्मादेव कैयटग्रन्थात्तदेव मतं कैयटाभिप्रेतमिति लक्ष्यत इति । ननु केषांचिन्मते

एवं तर्हीचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति यदयं किमः
कः [७. २. १०३] इति कादेशं शास्ति । इतरथा हि किमोऽद्भवती-
त्येव ब्रूयात् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति न च किमोऽत्वेन
सिध्यति । अत्वे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । सिद्धमन्त्यस्य पर्वेणैव तत्राऽऽरम्भसा-
ध्यादिकारस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थ आरम्भे सतीकारस्य
भविष्यति न पुनः ककारस्य स्यात् । यत्तर्हि किमो ग्रहणं करोति । इतरथा
हि कादद्भवतीत्येव ब्रूयात् । एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति । त्यदादी-
नामिति वर्तते न चान्यत्किमस्त्यदादिषु ककारवदस्ति । एवमप्यनैकान्तिकं
ज्ञापकम् । एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति तत्र कुत एतद्-
द्विपर्यन्तानां भविष्यति न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्याद्भवदन्तानां वा । किं-
चावश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यम् । कु तिहोः काति [१०४;
१०५] इति । कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः कः कौ क इत्ये-

प्र०—द्विप्रसङ्गः । यदयमिति । किंसर्वनामबहुभ्य इति किंशब्दस्य भेदेनोपादानाद्द्वि-
शब्दात्परः किंशब्दो गणे पठ्यत इति निर्णयः । यदि च द्विशब्दात्परेषामत्वं
स्यात्किमः कं न विदध्यात् । किम इत्येव ब्रूयात् । पूर्वसूत्रादकारस्यानुवृत्त्या
पूर्वेणान्त्यस्यात्वे कृत इकारस्य तु किम इत्यनेन द्वयोरकारयोः पररूपेण क इत्यादेः
सिद्धत्वात् । न पुनः ककारस्येति । अनन्त्यस्य विकारेऽन्त्यसदेशस्येति तु परि-
भाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता । कादद्भवतीति । ककारेऽकार उच्चारणार्थः ।
कादित्येतावत्सूत्रं क्रियतेऽकारस्तु पूर्वसूत्रादनुवर्तते स चाऽऽदेः परस्येतीकारस्य
भवति मकारस्य तु पूर्वेण । ककारमात्रादिति । कृकवाकुरित्यादावपि । न
चान्यदिति । यद्यपि सर्वाणि त्यदादीन्यकचा ककारवन्ति तथाऽपि तेषां कात्प-
रोऽकार एवेति नास्ति विशेषः । द्विशब्दस्य तु त्यदाद्यत्वं भवत्येव । एवम-
पीति । विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रमाणाभावात् । साकच्कार्थ इति । सर्वस्य

उ०—द्वेः पूर्वं किमः पाठात्कथं ज्ञापकत्वमत आह—किंसर्वनामेति । अन्यथाऽद्वय्यादिभ्य
इति पर्युदासाभावात्किंशब्दो न सूत्रे पठनीयः स्यादिति भावः । किम इत्येवेति ।
भाष्ये तु किमोऽदित्यधिकारसिद्धोऽर्थो दर्शितः । किम इत्यनेनेति । अत्वे कृत
इत्यनुषङ्गः । प्रयोजनाभावादिति । यद्यप्यदमुयडित्यादिप्रयोजनानि सन्त्येव तथाऽपि
तदनाश्रित्येयमे-च्छेत्तुक्तिः । प्रकारान्तरेणास्य ज्ञापकस्य खण्डनाच्च सिद्धान्तिनोऽपि
तदनादरः । भाष्ये—यत्तर्हि किम इति । पूर्वं किम इत्येव सूत्रं कार्यं विशि-
ष्टादेशविधानं ज्ञापकमित्युक्तम् । इदानीं तु किम इत्यंशोऽपि ज्ञापकमित्युच्यत इति
विशेषः । ननु किंशब्दे कशब्दोऽप्रसिद्धोऽत आह—ककारेऽकार इति । क

वमर्थम् । तस्माद्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् ।

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः ।

शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक्तनोऽदिति ॥ १ ॥

अपि वोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ।

टिलोपश्चाभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥

अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याऽऽहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

क्राति ॥ ७ । २ । १०५ ॥

किमर्थं क्रादेश उच्यते न कु तिहात्स्वित्येवोच्यते* । का रूपसिद्धिः क ।
यणादेशेन सिद्धम् । न सिध्यति । ओर्गुणः प्रसज्येत+ ।

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ ७ । २ । १०६ ॥

किमर्थमनन्त्ययोरित्युच्यते । अन्त्ययोर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्र०-साकचकस्य क्रादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं किमः क इति कर्तव्यम् । तेना-
ज्ञातार्थविवक्षायां क इत्येव भवति न तु कक इति भवति । ननु निर्दिश्यमान-
स्याऽऽदेशा भवन्तीति साकचकस्य क्रादेशो न प्राप्नोति । नच शक्यं वक्तुं किमः
क इति वचनसामर्थ्याद्भवतीति । किम इति स्थानिनिर्देशस्योत्तरार्थत्वात् । एवं
तर्हि तन्त्राश्रयणात्साकचकस्यापि भवतीत्यदोषः ।

क्राति । किमर्थमिति । कुभावे कृतेऽङ्गवृत्त इति वचनादोर्गुणो न भवति ।
यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद्भविष्यतीति भावः । न सिध्यतीति । निष्ठितवस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।

तदोः । किमर्थमिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्यदादीनां च द्विप-

उ०-इत्येवेति । प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावगतिरिति भावः । तन्त्राश्रयणादिति । केचित्त्वम
इत्येव सूत्रं कार्यं त्यदादीनामित्यनुवर्तनाच्च नातिप्रसङ्गः । सामर्थ्याच्च द्विप-
र्यन्तानामित्यस्यात्र ०त्यागः । नानर्थक इति निषेधान्नालोऽन्यविधिः । अकारप्रदलेषे-
णानेकाल्त्वाद्वा सर्वदेशः । इमावित्यादौ तु नाङ्गकार्य इति निषेधात् । कु तिहोः
क्रातीत्यत्रापि उ तिहोः, अतीत्येव पाठ्यम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया क्वेत्यत्र गुणो
न । एवं सिद्धे किमः क इति सूत्रकरणाभिर्दिश्यमानपरिभाषाबाध इति तत्र उ
तिहोरित्याद्युकारस्यान्यादेशत्वापत्तेः । तदर्थं नानर्थक इति वचनारम्भे तु विपरीतं
गौरवम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया लक्ष्यसिद्ध्यर्थत्वाभावाच्च । तस्मात्कैयटोक्तमेव सम्यक् ।
अनित्यत्वेन वा तत्परिभाषाऽप्रवृत्तिर्बोद्ध्या ।

क्राति । ननु वार्णादाङ्गपरिभाषया यणं बाधित्वौर्गुणः स्यादत आह-
कुभाव इति ।

तदोः सः सौ । नन्वन्यव्यावृत्त्यर्थमनन्त्ययोरिति स्यादत आह-विशेषणेति ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पार्तिञ्जलिव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३१३

अन्त्यमन्त्ययोर्बाधकं बाधिष्यति X । अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति साव-
कांशं चात्वेम् । कोऽवकाशः । द्विशब्दः । सत्वमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः ।
अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य सत्वं स्यात् । भवेद्यस्तकारदकारा-
भ्यामङ्गः विशेषयत्तस्यानन्त्ययोर्न स्याद्वयं तु खल्वङ्गेन तकारदकारौ विशेषयि-
ष्यामः । एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वात्सत्वं प्राप्नोति । किंच स्याद्यद्य-
न्त्ययोः सत्वं स्यात् । इह हे स इत्येङ्हस्वादितिः संबुद्धिलोपो न स्यात् ।

प्र०—र्यन्तानां मध्ये तकारान्तस्य कस्यचिदसंभवात्त्यदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सत्वं विधी-
यमानमनन्त्ययोः सावकाशमन्त्ययोरत्वेन बाधिष्यत इति प्रश्नः । अनन्त्ययोरिति ।
परत्वात्प्राप्नोति तकारस्यानन्त्यस्यासंभवेऽपि सूत्रे द्वयोरुपादानादनन्त्ययोरित्युक्तम् । नैत-
दस्तीति । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य चोदयति—द्विशब्द इति । उदाहरणमात्रमेतत् ।
अन्यत्र सोः सर्व एव त्यदादयोऽवकाशाः । सत्वमपीति । उभयोः सावकाशयोः
परत्वात्सत्वप्रसङ्गः । कथं पुनरिति । आचार्यदेशीयः शिष्यबुद्धिपरिज्ञानाय पृच्छति ।
समुदायावयवसंनिधावुभयोरनुग्रहायावयवेन समुदायो विशेष्यते । एवं हि समुदा-
यस्यापि कार्येण संबन्धः प्रतिपादितो भवति । अलोऽन्त्यस्येति वचनादवयवस्यापि ।
भवेदिति । व्याप्तिन्यायाश्रयणात्तत्कारान्तासंभवाच्च त्यदादिभिस्तदौ विशेष्यते । एव-
मपीति । सिद्धान्तवादी । अथवा सत्वमपीति चोदकस्य ग्रन्थः स च पूर्वविप्रतिषेधं
मन्यते । कथं पुनरिति । चोदकमाचार्यो बुद्धिपरीक्षार्थं पर्यनुयुङ्क्ते । भवेदिति चोदकः ।
एवमपि त्याचार्यः । अथवा कथं पुनरित्यस्यायमर्थः । अनन्त्यस्यैव कथं सत्वं लभ्यते
यावताऽन्त्यस्यापि परत्वात्प्राप्नोति । चोदकस्त्वगृहीताभिप्राय आह—भवेदिति ।
आचार्यः स्वामिप्राथमाह—एवमपीति । किंच स्यादिति । अनन्त्यस्यापि दस्य
सत्त्वे हलङ्घ्यादिलोपेन स इत्यादीनि सिध्यन्तीति मत्वा प्रश्नः । लोपो न स्या-
दिति । सत्त्वे सति ह्रस्वान्तत्वाभावात् । ननु त्यदाद्यत्वेऽपि कृते संनिपातपरि-

उ०—हेत्वन्तरमाह—त्यदादीनां चेति । बाधिष्यत इति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः ।
परत्वात्सत्वप्रसङ्ग इति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणं तु गुर्विति भावः । ननु तदोरित्ये-
तदङ्गविशेषणमिति पूर्वपक्षिसिद्धान्तनोर्द्वयोरप्यसंमतमिति कस्येदं वाक्यमत आह—
अत्राप्युदाहरण इति । तदोरित्यस्याङ्गविशेषणत्वमेव युक्तमिति तदाशयमाह—समुदा-
यावयववति । चोदकीयभवेद्य इत्यादेराशयमाह—व्याप्तिन्यायेति । अथवेत्यादिप-
क्षद्वयेऽपि कथं पुनरित्यादिग्रन्थः सिद्धान्तिन एवेति विशेषः । तृतीये वक्ष्यमाण-
माशये हृदि निधाय सिद्धान्ती पर्यनुयुङ्क्ते इति द्वितीयाद्विशेषः । अनन्त्यस्यापि ।
अपिनाऽनन्त्यस्यापि । संनिपातेति । प्रत्ययलक्षणेन तु न संनिपातः । तस्या-

इह च या सा अत इति* टाब्न स्यात् । तस्मादनन्त्ययोरिति वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । तदोः सः सौ । ततोऽदसः× । अदसश्च दकारस्य
सो भवतीति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । अदस एव दकारस्य
नान्यस्य दकारस्येति । यदि नियमः क्रियते द्वीयतेरप्रत्ययो द्व इति प्राप्नोति
स्व इति चेप्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते ।

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७ । २ । १०७ ॥

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

अदस एव सोर्भवेदौत्वं+ किमर्थं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः

इह हेऽसावित्येङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः [६. १. ६९] इति लोपः प्रसज्येत ।

न ह्रलः

ह्रलो लोपः संबुद्धिलोपः । तद्ध्रस्वहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।

प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

प्र०-भाषया संबुद्धिलोपाप्रसङ्गः । अनित्यत्वादस्याः परिभाषाया नायं दोषः । इह चेति ।
न यासयोरिति लिङ्ग आश्रीयमाणेऽनेकार्थः कल्पनीयः स्यात् । ततोऽदस इति ।
तत्र तदोः सः साविति वर्तते । तकारोऽसंभवाच्च्यज्यते । द्वीयतेरिति । द्वाविच्छ-
तीति द्वीयति । ततः क्तिप् । अकारयकाराष्टकलोपाः । ततः साविकारस्य त्यदाद्यत्वे सति
स्व इति भवति । तदभावे तु द्व इति प्राप्नोति । यथालक्षणमिति । उपस-
र्जनत्वान्नात्र त्यदादिकार्येण भाव्यमिति द्वीरित्येव भवति । अथवा प्रयुक्ताना-
मन्वाख्यानारम्भाद्द्विशब्दस्य च क्यजन्तस्य क्तिपि प्रयोगाभावाच्च केनचिल्लक्षणेन
प्रवर्तितव्यम् ।

अदसः । अदस इति । अदसः परस्य सोरेवौत्वं विधीयतां तत्र त्यदा-
द्यत्वे वृद्धिरेचीति वृद्धौ चासाविति सिध्यति । ह्रस्वादिति । यदि त्यदाद्यत्वं
क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः । तस्मादौत्वंसुलोपौ विधीयेते । न ह्रलः

उ०-शास्त्रीयत्वादिति भावः । अनेकार्थ इति । अत्र विषये सत्त्वं बाधित्वाऽत्वं संनि-
पातपरिभाषाया अनित्यत्वं चेत्यर्थः । उपसर्जनत्वादिति । स्व इति चेप्यत इत्युक्तिः
पूर्वपक्ष्येकदेशिन इति न तद्ध्रस्वनोपसर्जनेऽप्यत्वादिप्रवृत्तिरिति भ्रमः कार्यः । सर्वादि-
सूत्रत्यदादीनाम इति सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति भावः । अथवेति । अप्रयुक्ते प्रवृत्त्य-
भावो हि लक्षणस्वभाव इति भावः ।

अदस औ । सोरेवेति । अदस औ इत्येव सूत्रं कार्यं पूर्वतोऽनुवृत्तस्य

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३१५

प्रकृतं हल्ग्रहणम् । क प्रकृतम् । हल्ङ्चाभ्यां दीर्घात्सुतिस्पर्कं हल्-
[६. १. ६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ह्रस्वा-
दित्येषा पञ्चमी हल्लिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.
१. ६७] इति ।

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्

इह हेऽसौ ब्राह्मणि आङि चापः संबुद्धौ च [७. ३. १०५; १०६]
इत्येत्वं प्रसज्येत ।

न झलीत्यनुवर्तनात् ।

झलीति तत्रानुवर्तते । क प्रकृतम् । सुपि च बहुवचने झल्येत् [७. ३.
१०२; १०३] इति ।

प्रत्ययस्थाच्च कादित्त्वम्

इह च असकौ ब्राह्मणीति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य [७. ३. ४४] इतीत्वं
प्रसज्येत । नैष दोषः । प्रश्निष्ठनिर्देशोऽयम् । आ आप् आबिति । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति । कारिके हारिके इति ।

शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

प्र०-इति । नायं दोषो यस्मादसौ हलो लोपो विधीयते तेनौकारस्य न भविष्यति ।
हे असाविति । अत्वे टापि च सति वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिरेचीति वृद्धि-
रेकादेशं बाधित्वाऽऽङि चाऽऽप इत्येत्वं प्राप्नोति । प्रश्निष्ठनिर्देशोऽयमिति ।
आकाररूपो यः श्रूयत आप्तत्रेत्वं भवतीह तु वृद्धौ कृतायामौकाररूपम् । कारिके
इति । औङ आप इति शीभाव आद्रुणे च कृत एकारः श्रूयत इतीत्वं न
प्राप्नोति । संबुद्धौ वा कारिके इति रूपम् । ननु चात्रान्तरङ्गत्वात्प्राक्सुबुत्पत्ते-
रित्त्वं भविष्यति । असकावित्यत्र तु प्राक्सुबुत्पत्तेष्टान्नास्ति । एवं तर्हि टापि कृत
एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इतीत्वं प्राप्नोतीत्याकाररूप एवाऽऽबिति किं प्रश्नेष-
निर्देशेन । तस्मात्सामर्थ्याद्यथा वार्णादाङ्गमिति बाधित्वैकादेशो भवत्येवं कारिके इत्य-
त्राप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विभक्तितन्निमित्तकार्यप्रसङ्गः । शीभावश्चेति । औङ इति वच-

उ०-सावित्यस्यादस इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्येति भावः । आङि चाप इत्येत्वमिति ।
तत्रानुवर्तमाने संबुद्धौ चेत्येत्वमित्यर्थः । इति रूपमिति । एवं च प्रश्नेषो वक्तु-
मशक्य इति भावः । नन्विति । एवं च कारिके इत्यादावित्त्वाप्राप्तिदोषो न प्रश्ने-
षेऽपीति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादिति । प्रश्निष्ठनिर्देशसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्तरङ्ग-
त्वात्पूर्वमिति पाठः । अन्तरङ्गादपीत्त्वात्पूर्वमित्यर्थः । तस्माद्दोषवान्प्रश्नेष इति भावः ।

इह च शीभावश्च प्राप्नोति । असौ ब्राह्मणी । आप उत्तरस्यौङः शी भवतीति* शीभावः प्राप्नोति । तस्मात्सौलोपो वक्तव्यः ।

सावौत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा सादुत्वं च ॥ १ ॥

सावौत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा वक्तव्यः । साच्च परस्योत्वं वक्तव्यम् । असकौ असुकः ।

उत्तरपदभूतानामादेश उपदेशिवद्वचनम् ॥ २ ॥

उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । परमाहम् परमायम् परमानेन । किं प्रयोजनम् ।

अनादिष्ठार्थम् ॥ ३ ॥

अकृत एकादेश आदेशा यथा स्युरिति । किं पुनः कारणमेकादेशस्तावद्भवति न पुनरादेशः । न परत्वादादेशैर्भवितव्यम् ।

बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥

बहिरङ्ग आदेशाः । अन्तरङ्ग एकादेशः । असिद्धे बहिरङ्गमन्तरङ्गे । स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्य [७. ३. २२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति+ लोपेनापह्रियतेऽपर एकादेशेन । अनच्च इन्द्रः संवृत्तः । तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

प्र०—नादौकारस्य यदा डिदादेशानुमानं वर्णमात्रनिर्देशो वा डकारस्तुच्चारणार्थस्तदा शीभावप्रसङ्गः । यदा पूर्वसूत्रेण निर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीभावेन भाव्यामिति दोषाभावः । इत्त्वमपि प्रश्लेषनिर्देशेन शक्यं परिहर्तुम् । न च कारक इत्यत्र दोषः समानकालप्राप्तिकमेव ह्येकादेशमित्त्वं प्रतीक्षते नतु भिन्नकालप्राप्तिकम् । साकच्चादिति । साकच्चाद्यः सुर्विहितस्तास्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधसंनियोगेन सात्परस्याकारस्योत्वं भवति । बहिरङ्गा आदेशा इति । समासाद्या विभ-

उ०—किंचैवं प्रातर्जीविक इत्यसिद्ध्याऽपि तत्र प्रश्लेषो वक्तुमंशक्यः । भाष्ये—इह च शीभाव इति । चस्त्वर्थः । तदा शीभावेति । औत्वं तु पुंसि चरितार्थम् । इत्त्वमपीत्यादिग्रन्थस्तु चिन्त्यः । उक्तशुक्लेः ।

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३१७

आप एत्वं भवेत्तस्मिन् झलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्थाच्च कादिच्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ७ । २ । ११४ ॥

मृजेर्वृद्धिविधौ किप्रतिषेधः ॥ १ ॥

मृजेर्वृद्धिविधौ कचन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कंसपरिमृड्भ्याम् कंसपरिमृड्भिः ।

धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धम् । धातुप्रत्यये कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरित्यर्थम् ॥ ३ ॥

सृजि । रज्जुसृड्भ्याम् रज्जुसृड्भिः × । सृजि । दृशि । देवदृग्भ्याम् देवदृग्भिः × । दृशि । मस्जि । उदकमग्भ्याम् उदकमग्भिः + । मस्जि । नाशि । प्रनड्भ्याम् प्रनड्भिः + । नाशि । हन्ति । वार्त्रघ्नः भ्रौणघ्नः* । हन्ति । गिरति । देवगिरौ देवगिरः ÷ ।

यदि स्वरूपग्रहण इत्युच्यते प्रसृभ्याम् प्रसृभिः अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् [६. १. ५९] इत्यम्प्राप्नोति । एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्या

प्र०—किरुत्पद्यते तदपेक्षत्वात्ततोऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्याऽऽदिवद्भावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमहं परमयमित्यादिरनिष्टप्रसङ्गः ।

मृजेः । कंसपरिमृड्भ्यामिति । विभक्तिमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति इति चेति प्रतिषेधः इतिभिमित्या एव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते । रज्जुसृड्भ्यामिति । भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद्धवतीत्यमागमप्रसङ्गः । प्रणड्भ्यामिति । नशेर्वेति कुत्वमप्यत्र न भवतीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । पदत्वनिवन्धनत्वादस्य प्रत्ययानपेक्षणात् । मस्जिनशोर्झलीति मुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वाद्धातुप्रत्यये न भवति । वार्त्रघ्न इति । हनस्तो चिण्णलोरिति तत्त्वं न भवति । कुमति चेति णत्वं कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति न भवति । देवगिराविति । अचि विभाषेति लत्वं न भवति । अम्प्राप्नोतीति । तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानात् ।

उ०— मृजेर्वृद्धिः । नन्वत्र प्रत्ययलक्षणेन कित्प्रत्वान्निषेधः स्यादत आह—विभक्तिमाश्रित्येति । प्रत्ययानपेक्षणादिति । इयं च परिभाषा धर्मिग्राहकमानेन सप्तम्यन्तपदेन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वं तत्रानियमप्रसक्तौ नियमार्थेवेति भावः । अत एवाप्रशानिति निषेधः सार्थक इति दिक् । अत एव भाष्ये क्वचित्कुत्वसहितः पाठो दृश्यते । प्रत्ययापेक्षत्वादिति । आङ्गत्वादिति भावः ।

× ६. १. ५८ + ७. १. ६०. * ७. ३. ३२. ÷ ८. २. २१.

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं भ्रौणहृत्ये तत्वं शास्ति* ।

अचो जिगति ॥ ७ । २ । ११५ ॥

अज्ग्रहणं किमर्थम्+ ।

वृद्धावज्ग्रहणं गोर्थम् ॥ १ ॥

वृद्धावज्ग्रहणं क्रियते गोर्तो वृद्धिर्यथा स्यात् । गौरिति । नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति× । अथ योगविभागः कि-
मर्थो न जिगत्यत उपधाया इत्येवोच्येत÷ । का रूपसिद्धिः चायकः लावकः
कारकः गुणे+ कृतेऽयवो रपरत्वे चात उपधाया इत्येव सिद्धम् ।

योगविभागः सखिव्यञ्जनाद्यर्थः ॥ २ ॥

योगविभागः क्रियते सख्यर्थो व्यञ्जनाद्यर्थश्च । सख्यर्थस्तावत्× । सखायौ

प्र०- अचो । अज्ग्रहणमिति । अन्तरेणाज्ग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानादिगन्तस्य
वृद्धिः सिध्यति । अकारस्य तु चिकीर्षक इत्यादावतो लोप इति लोपेन भाव्यम् ।
आकारस्य तु विशेषो नास्ति । संध्यक्षराणामात्वेन भाव्यमिति प्रश्नः ।
गोर्थमिति । असत्यज्ग्रहण इक्परिभाषोपस्थानाद्गौरित्यत्र वृद्धिर्न स्यात् । अथ
योगविभाग इति । यद्यपि गौरित्युक्तेनोदाहरणेन योगविभागस्य प्रयोजनं ज्ञाप्यते
तथाऽप्यनेकप्रयोजनोपन्यासाय प्रश्नप्रतिवचने । सखायाविति । सखि औ इति
स्थिते वृद्धेरप्रसङ्गः । णित्वं तु सखाय इत्यत्र जसि गुणेऽयादेशे च कृतेऽत उप-
धाया वृद्ध्यर्थं स्यात् । सखाय इत्येतत्तु प्रसङ्गेनोदाहृतम् । णित्त्वावकाशदर्शनार्थं

उ०- अचो जिगति । ननु स्थानिनिर्देशार्थमकारादिसंग्रहार्थं चाज्ग्रहणं स्यादत आह—
अन्तरेणेति । लोपेनेति । ण्यलोपाविति वचनादिति भावः । भाष्ये—गोर्थमिति ।
प्रापयतीति टेरितिसूत्रस्थभाष्यग्रामाण्यादत्रत्यं भाष्यं दोषोपलक्षणं बोध्यमित्याहुः ।
असतीति । अज्ग्रहणे तु निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषानुपस्थिरिति न दोषः ।
ननु णित्वसामर्थ्यादनुपधाया अपि वृद्धिः स्यादत आह—णित्वं त्विति । हनस्त
इति । अङ्गवैकल्येऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ तत्वमपि स्यादिति तदभावायाज्ग्रहणम् । ननु
हनस्त इत्यत्राचिण्णलोरिति पर्युदासेन धातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषया च
धातुविहितप्रत्यय एव तत्वमित्यङ्गद्वयविकलं तत्वं वृद्धिस्त्वेकाङ्गविकलोति णित्वसामर्थ्या-
द्वृद्धिरेव भरिष्यति न तत्वमिति चेन्न । यत्तु सोर्णित्करणमित्यादिग्रन्थस्य पूर्वप-
क्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरत्वेनादोषात्सोर्णित्वस्य विशेषविधाने हि मानं

* ६. ४. १७४. + १. १. २. × ७. १. ९०. ÷ ७. २. ११६. + ७. ३. ८४. × ७. १. ९२.

अ. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३१८

सत्त्वायः । व्यञ्जनाद्यर्थः । जैत्रम् यौत्रम् च्यौत्रम् । योगविभागे चेदानीं सखि-
व्यञ्जनाद्यर्थे क्रियमाणेऽज्ग्रहणमपि कर्तव्यं भवति । किं प्रयोजनम् । गोर्थम् ।
ननु चोक्तं णित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यतीति । अस्त्यन्यणिणत्करणस्य
प्रयोजनम् । किं । गावौ गावः । अवादेशे कृतेऽन उपधाया इति वृद्धिर्यथा
स्यात् । यत्तु सौ णित्करणं तदनवकाशं तस्थानवकाशत्वादेव वृद्धिर्भविष्यति ।
यथैव खल्वपि णित्करणसामर्थ्यादनिकोऽपि वृद्धिः प्रार्थ्यत एवं तत्वमपि प्रा-
प्नोति । तत्वमपि हि जिणतीत्युच्यते* । तस्मादज्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ७ । २ । ११७ ॥

अज्ग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च क्रियत एव । द्वितीयं कर्तव्यं यथाऽचामादि-
ग्रहणमाज्विशेषणं विज्ञायेत । अचामादेरच इति । अथाक्रियमाणेऽज्ग्रहणे
कस्याचामादिग्रहणं विशेषणं स्यात् । इग्विशेषणमित्याह । अचामादेरिक इति × ।
तत्र को दोषः । इहैव स्यात् । ऐतिकायनः औपगवः । इह न स्यात् । गार्ग्यः
वात्स्य इति । तत्तर्ह्यज्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क
प्रकृतम् । अचो जिणति [११५] इति । यदि तदनुवर्ततेऽत उपधायाः [११६]

प्र०—वा । व्यञ्जनाद्यर्थ इति । व्यञ्जनादिर्यः प्रत्ययस्तत्र वृद्ध्यर्थः । जैत्रमिति ।
जिगुभ्यामौणादिकः घृण् । च्यौत्रमिति । जनिदाच्युस्त्रिति त्रण् । तत्त्वमिति ।
हनस्तोऽचिण्णलोरिति हन्तेरुच्यमानं गोरपि स्यात् । नैष दोषः प्रापदित्यज्ग्रहणं
क्रियते ।

तद्धिते० । अज्ग्रहणं कर्तव्यमिति । अचामिति निर्धारणषष्ठ्यन्तेन
सामानाधिकरण्येनाऽऽदेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिकृपरिभाषोपस्थानादिक एवाचो वृद्धिप्रसङ्गः ।
अथाक्रियमाण इति । निर्धारणं तुल्यजातीयस्य भवति । यथा कृष्णा गवां
संपन्नक्षीरितमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते । तथा चाचामादिरजेव प्रत्येष्यत इति भावः ।
इग्विशेषणमिति । तुल्यजातीयनिर्धारणेऽपीक इत्यस्योपस्थानं न वार्यते । अज्ग्र-

उ०—न पश्यामः । ध्वनितं चेदं सर्वं यद्यपि गौरित्युक्तेनोदाहरणेनेत्यादिकैयटग्रन्थेनेति दिक् ।

तद्धितेष्व० । अचां मध्य आदेरिको वृद्धिरित्यर्थः स्यादित्याह—अचा-
मिति । बहुवचनान्निर्धारणषष्ठीत्वनिर्णयः । सामानाधिकरण्येनेति । अज्ग्रहणस्य
देरित्यर्थः । इक इति । निर्धारणस्य तुल्यजातीयत्वादेवाच इत्यस्य लाभेऽपि
तदुपस्थानं न वार्यते । इक इत्यनेनाचो विशेषणसंभवादिति भावः । नन्वेवमज्ग्र-

अचश्चेत्यज्मात्रस्योपधाया वृद्धिः प्रसज्येत । छेदक इति । अकारेण तपरेणाचं विशेषयिष्यामः । अचोऽत इति । इहेदानीमच इत्येवानुवर्ततेऽत इति निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदाधिकाराः । अथवैकयोगः करिष्यते । अचो ङित्यत उपाधायाः । ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ।

तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणाया वृद्धेः* प्रतिषेधो वक्तव्यः । क्रौष्ट्रः जागत इति । ननु चाचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिं बाध्मिष्यते । कथम-

प्र०-हणे तु क्रियमाणे निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषानुपस्थानम् । यथाऽचो ङिति त्यत्र । अज्मात्रस्येति । नन्वदग्रहणसामर्थ्यादज्मात्रस्य न भविष्यति । तत्सामर्थ्यात्तर्हि निवृत्तिरेवाज्ग्रहणस्य स्यान्नियमार्थं वाऽदग्रहणं स्यात् । अकारस्थैव हरस्वस्य नान्यस्येति । दीर्घस्य त्वीहक इत्यादावुपधायाः स्यादेव । अकारेणेति । विशेषणस्याजन्तरनिवृत्तिः प्रयोजनम् । अथवैकयोग इति । एको भवतिरध्याह्रियते तेन तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्थं व्यापारान्यत्रोपस्थानाभावः । क्रौष्ट्र इति । क्रौष्ट्रशब्दात्तजन्तात्तस्येदमित्यण् । जागत इति । जगच्छब्दादण् । ननु चाचामादिवृद्धिरिति । अङ्गं कार्यं मन्यते तत्र तत्क्रौष्ट्रिण्डन्यन्यायावहारः । इतरस्तु स्थानिभेदं मत्वाऽऽह-कथमन्यस्येति । आमलकीज

उ०-हणेऽपीकपरिभाषोपस्थानं स्यादत आह-अज्ग्रहणे त्विति । विशेषणस्येति । ननु नियमार्थत्वम् । विधिनियमसंभव इति न्यायादित्यर्थः । नन्वर्थस्यानेकत्वाद्वाक्यभेद एव युक्तोऽत आह-एको भवतिरिति । प्रतिपत्तिवाक्यमेकं प्रक्रियावाक्यं तु भिद्यत एवेत्यर्थः । एकवाक्यत्वे कथमनुवृत्त्यभावोऽत आह-तेनेति । यदाऽत इत्येतत्त्वकार्यं व्याप्रियते तदैवान्यशेषत्वमयुक्तमित्यर्थः । क्रौष्ट्र इतीति । = (नियतविषयत्वं घृ इत्यादीनामिवास्याप्याश्रित्य तृज्वत्क्रौष्ट्रित्यादिसूत्रत्रयप्रत्याख्यानान्न तत्र न दोषः । एतत्सिद्धयर्थमेव हि तत्प्रत्याख्यानम् । अन्ये तु क्रौष्ट्रा अयमिति विग्रहः । पुंवत्त्वं तु न । संज्ञात्वेनाभाषितपुंस्कत्वात् । अस्य च वा नामधेयस्येति वा वृद्धत्वात्क्रौष्ट्रीया इत्यपि पक्षे । अत्र च यस्येति लोपात्परत्वादीकारस्य वृद्धिप्राप्तिरित्याहुः) । क्रौष्ट्र इति तृजन्तमेव ऋषिनाम । वा नामधेयस्येति पक्षे वृद्धत्वात्क्रौष्ट्रीया इत्यपि बोध्यम् । आदिवृद्धेरवकाशमजानञ्शङ्कते भाष्ये-ननु चाचामिति । ननु कार्यभेदात्कथं बाध्यबाधकभावोऽत आह-अङ्गमिति । कार्यभेदेऽपि नुम्नुटोरिव बाधकत्वसंभवाच्चिन्त्यमिदम् । स्थानिभेदमिति । अङ्गव-

* ७. २. ११५; ११६.

= धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

अं. ७ पा. २ आ. २] पातञ्जलव्याकरणम् । भाष्येऽङ्गाधिकारः । ३२१

न्यस्योच्यमानाऽन्यस्यं बाधिका स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ।

लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिं बाधिष्यते । विषम उपन्यासः । नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तत्प्राप्त आरभ्यमाणं बाधकं भविष्यति । इह पुनरप्राप्तायामन्त्योपधलक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते । सुश्रुत् सौश्रुत इति ।

पुष्करसद्ग्रहणाद्वा ॥ ३ ॥

३०—इत्यादावन्यस्यापि स्वरो विधीयमानोऽन्यस्वरं बाधत एवेत्याशङ्क्याऽऽह—असति खल्वपीति । लोकविज्ञानादिति । अङ्गं कार्यं तदेवावयवद्वारेण संस्क्रियते ततश्चैकस्य कार्यद्वयं न प्रवर्तते कौण्डिन्य इव दधि तक्रं च । नाप्राप्त इति । सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः । पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थः । पूर्वस्य हेतोरनवस्थितत्वात् । ननु च उगर्थः पुष्करसदः पाठः स्यात् । पुष्करसदा चरति पौष्करसादिक इति ङिण्यत उपधाया इति वृद्धेर्विधानादव्ययप्रसङ्गात् । एवं तर्हि उगतोऽनभिधानाच्च भवति । यद्वा प्रतिपदविहित इत्येव पुष्करसद उभयपदवृद्धि-

३१—यवानां कार्यित्वादिति भावः । अन्यस्यापि स्वर इति । ‘अन्यत्पूर्वं बहवचः’ इति ‘दीर्घकाशतुषप्राष्ट्रवटं जे’ इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं बाधत इत्यर्थः । शेषनिधातशास्त्रबलात्तत्रासंभवोऽस्तीत्युत्तराशयः । दृष्टान्त एकस्योद्देश्यत्वं दाष्टान्तिके तु भिन्नस्येति वैषम्यं परिहरति—अङ्गं कार्याति । पूर्वस्य हेतोरिति । लोकविज्ञानादित्यस्य । परे तु नेदं वार्तिकं किंतु कस्यचिदेकदेशिनोऽवकाशमपश्यत उक्तिः । पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति वार्तिके विप्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनापेक्षो विकल्पार्थो वाशब्दः । अत एव भाष्येऽथवेत्येव व्याचष्ट इत्याहुः । (परे तु ननु चेति । परत्वादिति भावः । एकस्य द्विकार्ययोगो वाऽसंभवो वा विप्रतिषेधो न चात्र तथेत्याशयेनेतर आह—कथमन्येत्यादि । परोऽपवादवद्विप्रतिषेधोऽपि संभवे कार्यभिदेऽपीत्याह—लोकविज्ञानादिति । अपवादविषय एव तथा नतु विप्रतिषेधविषयेऽपीति पर आह—विषम इति । कैयटरीत्या व्याख्याने तूभयोः सावकाशत्वेन बाधकत्वसंभावनाया एवासत्त्वेन संपूर्णभाष्यस्य भ्रान्तप्रलपत्वापत्तिरिति + त्याहुः) । यद्वा प्रतिपदेति । बाह्वा-

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

अथवा यदयमनुशतिकादिषु × पुष्करसच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽ-
चामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणा वृद्धिर्न भवतीति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०—नान्यत्र केचिदाहुः । लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधो विवक्षितो
यथा झलचोर्नुम्बिधावुगित्प्रतिषेधात्सिद्धमिति । अन्त्योपधालक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौः
पाचक इति । अस्यावकाशः सौश्रुत इति । क्रौष्टो जागत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
दादिवृद्धिर्भवति सकृद्गतपरिभाषाऽऽश्रीयते नतु पुनःप्रसङ्गविज्ञानम् । एवं च
पुष्करसद्ग्रहणाद्वेति विकल्पार्थ एव वाशब्दो बाधकत्वसामान्याभिप्रायेण च शास्त्र-
विज्ञानमेव लौकिकविज्ञानमुक्तम् । अथ यत्राऽऽदिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्ष-
क्षणा कस्मान्न भवति । व्यसोर्भावो वैयसवमिति । इगन्ताच्चेत्यण् । व्यापदि भवं
वैयापदमिति । अत्राप्येचौ परत्वाद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीय-
पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च द्वितीयः ।

उ०—दिषु पुष्करसच्छब्दः पठ्यते । तस्यैवानुशतिकादिषु ग्रहणं न्याय्यं झटिति प्रतीते-
रिति भावः । इदं च ज्ञापकमचामादिवृद्धिविषयेऽन्त्योपधालक्षणा वृद्धिर्नैति । तेन
वैयसवमित्यादौ न दोष इति बोध्यम् । यथा झलचोरिति । श्रेयासीत्यादौ झल-
क्षणे नुमि कृत उगिल्लक्षणस्य प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति चोदिते विप्रतिषे-
धात्सिद्धमिति तत्रोक्तं तथेहापीत्यर्थः । नन्वेवं लोकविधानात्सिद्धमित्यसमञ्जसमत आह-
बाधकत्वसामान्यादिति । यथा तक्रदानं बाधकमेवं परशास्त्रमपीति सादृश्यादेवमु-
क्तमित्यर्थः । इदं न युक्तम् । एकस्य द्विकार्ययोगाभावादसंभवाभावात्तत्र तावेव हि
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमितीको गुणेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अङ्गं कार्याति
तु चिन्त्यमेव । अत उपधाया अचामादेरित्युभयत्राप्यङ्गस्येत्यस्यावप्रवर्षणीत्वात् । कस्मा-
न्नैति । बाधकाभावे बाध्यप्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः । अत्रापितीति । न केवल-
मादिवृद्धेः प्रतिषेध एव न ख्याभ्यामित्यनेन किं तर्ह्येचोर्विधानमपि । तौ च
परत्वाद्बाधकौ । वास्तवसमाधिस्तुक्त एवेतीष्टसिद्धिः ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते
सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च ।

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३२३

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्त्वश्रेयसामात्र ॥ ७ । ३ । १ ॥

देविकादिषु तदादिग्रहणम् ॥ १ ॥

देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम् । देविकाद्यादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । दाविकाकूलाः शालयः । शांशपास्थला देवाः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

अन्यत्र तद्ग्रहणान्तदन्तग्रहणाद्वा ॥ २ ॥

अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तन्नापि तदन्तम् ।

आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

आद्यज्विशेषणं देविकादयः । नैवं विज्ञायते देविकादीनामङ्गनामचामादे-
राकारो भवतीति । कथं तर्हि । जिण्यङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेदे-
विकादीनामाद्यज्भवतीति ।

अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते । किं तर्हि । अन्तरतमाऽनेन निव-
र्त्यते । सिद्धाऽत्र वृद्धिस्तद्धितेष्वचामादेः [७. २. ११७] इत्येव तत्रानेनान्त-

प्र०- देविका० । देविकादिष्विति । विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदाऽङ्गेन देवि-
कादीनि विशेष्यन्ते तदा तेषामङ्गमन्ते न संभवतीति तदन्तविध्यभावादङ्गानि
देविकादीन्याश्रीयन्ते । यदा तु देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते तदा तदन्तविधिना देवि-
काद्यन्तमङ्गं गृह्यते नतु कथंचित्तादिविधिसंभव इति तदादिग्रहणं कर्तव्यम् ।
तत्र केवलानां देविकादीनां तदादीनां चाऽऽकारो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा
केवलानां न स्यात् । दाविकमुदकं शांशपश्चमस इति । न च व्यपदेशिवद्भावोऽस्ति ।
अप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधात् । यदि तु प्रत्ययविधिविषय एवायं निषेधस्तदा केव-
लानां व्यपदेशिवद्भावात्सिध्यति । आद्यज्विशेषणमिति । अङ्गस्य देविकादिभिः
संबन्धाभावः । अन्तमनिवर्तकत्वाद्धेति । जिण्यति क्तीति वर्तते । तत्र स्थानेऽ-
न्तरतम इति वचनादैकारो वृद्धिसंज्ञः प्राप्त आदिति वचनेन निवर्त्यते नत्वपूर्व

उ०- देविकाशिंशपा० । अङ्गानीति । अङ्गरूपाणीत्यर्थः । यदि तु प्रत्ययेति ।
पूर्वादिनिः, सपूर्वाच्चेति ज्ञापकस्य तुल्यजातीयविषयत्वादिति भावः । तदा तदादिग्र-
हणमेव कर्तव्यम् । ननु पूर्वोक्तपक्षद्वयातिरिक्तः कोऽयं प्रकारोऽत आह—अङ्गस्येति ।
विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च संबन्धाभाव इत्यर्थः । संबन्धप्रकारो भाष्ये जिण्यङ्ग-
स्येति । भाष्य आन्तरतम्यनिवर्तकत्वाद्धेति प्रचुरः पाठः । तत्र स्वार्थे व्यञ्जित्याहुः ।
न त्वपूर्व इति । अपूर्वविध्यपेक्षया परिभाषात्वस्य लघुत्वादिति भावः । तदेव विश-

रतमा वृद्धिर्निवर्त्यते । परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् । यदि नाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादयः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति । यदि नाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि प्राप्नोति सुदेविकायां भवः सौदेविक इति । अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं परिहारान्तरं न भवति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ* । वृद्धिरादैर्देविकादीनामाकार इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तद्ग्रहणात्तदन्तग्रहणाद्वेति । परिहतमेतदाद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धमिति ।

प्र०-आकारो विधीयते । अनेन हि स्थानेऽन्तरतम इति नियमं बाधित्वा नियमान्तरं क्रियते । देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्या । परिहारान्तरमिति । परिभाषेयम् । देविकादीनां वृद्धिर्विधीयमानाऽऽकार एव भवतीति केवलानां तदादीनां च वृद्धिर्देविकादीनां भवतीति तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिः । सुदेविकायां तु या वृद्धिर्न सा देविकाविशब्दस्य किंतु तदन्तस्येति परिभाषानुपस्थानादौकार एव भवति । यथोद्देशं परिभाषाऽऽश्रीयते न कार्यकाला । अन्यथाऽङ्गप्रकरणे देविकादीनामादित्यस्योपस्थानादव्याप्यतिव्याप्योः पूर्ववदन्यतरप्रसङ्गः स्यात् । इह तु प्रदेशे सूत्रे क्रियमाणे विधिरेवाऽऽकारस्य भवत्यर्थात्त्वैकारस्य निवृत्तिरिति नायं परिहार उपपद्यते । अन्तरतमनिवर्तकत्वादेति । सूत्रं तर्हीति । अष्टाध्यायीलक्षणं सूत्रं संनिवेशान्तराश्रयणे भिद्यते । अथवाऽस्यैव सूत्रस्य स्थानभेदाद्भेदो भवति । आद्यज्विशेषणत्वात्ति ।

उ०-द्यति-अनेन हीति । अत्र देविकादीनामचामादैर्वृद्धिप्रसङ्गस्तत्राऽऽकार एवेत्यर्थ इति भावः । ननु यद्यत्रैव पठ्यते तदाऽङ्गस्य विशेषणत्वे दाविकाकूलेऽव्याप्तिः । विशेष्यत्वे सौदेविकेऽतिव्याप्तिः । आद्यविशेषणत्वे कथं परिहारान्तरत्वमत आह-परिभाषेयमिति । परिभाषाप्रकरण इदं पाठ्यम् । तत्र चाङ्गासंनिधानाच्च दोष इति भावः । तदाह-देविकादीनामिति । अर्थात्त्विति । एवं च निवृत्तेर्वाक्यार्थत्वाभावात्परिहारान्तरोक्तिरसंगतेति भावः । यदि नाऽऽद्यज्विशेषणमिति भाष्यस्यायमर्थः । नाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादय इह च पाठ इत्यसंगतम् । यत इह पाठे न परिभाषात्वं विधिसाहचर्येण विधित्वस्यैव युक्तत्वात् । तत्र चाऽऽद्यज्विशेषणत्वमेव युक्तमित्याह-अवश्यं चैतदिति । यदि नाऽऽद्यजिति । इह पाठ इति शेषः । ननु प्रकरणान्तरपाठेऽपि देविकेत्यादिसूत्रस्य न कश्चिद्भेदोऽत आह-अष्टाध्यायीति । अत्रै-

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याख्यानमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३२५

न्यग्रोधे च केवलग्रहणात् ॥ ५ ॥

न्यग्रोधे* च केवलग्रहणान्मन्यामह आद्यज्विशेषणं देविकादय इति । तस्य हि केवलग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भून्न्याग्रोधमूलाः शालय इति । यदि चाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादयस्ततः केवलग्रहणमर्थवद्भवति । तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं भवति । यदि न्यग्रोधशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भवति । अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधस्ततो नियमार्थं पदान्त इति कृत्वा न ज्ञापकं भवति ।

वहीनरस्येद्वचनम् ॥ ६ ॥

वहीनरस्येत्वं वक्तव्यम् । वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः ।

प्र०-द्वितीयः परिहारो दूषितः पूर्वस्तु स्थित एव । अत्रैवार्थे लिङ्गदर्शनम् । न्यग्रोधे चेति । केवलग्रहणमिह प्रकरणे गृह्यमाणमाद्यज्विशेषणमिति ज्ञापयति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नच तदन्तविधिनिरासार्थमङ्गेन न्यग्रोधस्य विशेषणात्तदन्तविधेरप्रसङ्गात् । तदेतदिति । अव्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य च केलस्येति वृद्धिनिषेधस्यैव विधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापनार्थं भवति । व्युत्पत्तिपक्षे तु न य्वाभ्यामिति सिद्धे केवलस्यैव न्यग्रोधशब्दस्य यथा स्यात् । न्याग्रोधमूलाः शालय इत्यादौ मा भूदिति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भवति । नहि न्यग्रोधस्येत्येतावताऽभिमतनियमसिद्धिः । नन्वङ्गस्यैव न्यग्रोधस्य नाङ्गदेरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येव । नैतदस्ति । अनिष्टोऽपि नियमः स्यात् । न्यग्रोधस्यैव निशब्दात्परस्य वृद्धिप्रतिषेध इति । तथा च नैयायिको नैयासिक इत्यादौ न स्यात्तस्मात्केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनाय । श्वादेरित्ययं तु निषेध उक्तार्थे ज्ञापको भवति । वहीनरस्येति । वहोऽस्यास्तीति वही स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमासोऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । तस्यापत्यमत इञ् । तत्राऽऽदिवृद्धेरपवाद इकारो विधीयते । इकारस्य वृद्धिर्भवत्येव । नच तस्यां प्राप्तायामित्त्वं विधीयते यतः साऽपि

उ०-चार्थे । आद्यज्विशेषणत्वरूपेऽर्थे । यथास्थितपाठेऽप्यत्र वृद्धिरित्यनुवर्त्य वृद्धिशब्देनाऽऽकारविधानाद्वाविकीभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वनिषेधो भवत्येवेति ध्येयम् । अङ्गेन न्यग्रोधस्येति । एवं च न्यग्रोधरूपाङ्गस्य विधीयमानस्तदादेर्नैव प्राप्नोति नापि तदन्त इति केवलग्रहणमनर्थकमस्यार्थस्य ज्ञापकम् । इष्टानुरोधाच्च तदन्तविधेर्न ज्ञापकमिति भावः । विधायकमिति । अपदान्तत्वान्न य्वाभ्यामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः । विनाऽपि केवलग्रहणमिष्टनियममाशङ्कते—नन्वङ्गस्येत्यादिना । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि लिङ्गं दर्शयति—श्वादेरिति । द्वारादिषु श्वञ्शब्दपाठाद्द्वारादीनां चेत्यनेन प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । श्वाभस्त्रिरित्युदाहरणम् । ननु वृद्धिबाधेनेत्वे कथं पुनर्वृद्धिः स्यादत आह—न च

* ७. ३. ५. + ७. ३. ३.

१ क. त्राऽऽकारवृ ।

कुणरवाडवस्त्वाह । नैष वहीनरः । कस्तर्हि । विहीनर एषः । विहीनो नरः ।
कामभोगाभ्यां विहीनरः । विहीनरस्यापत्यं वैहीनरः ।

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ७ । ३ । ३ ॥

य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वम्

य्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वं सिद्धम् । कुतः ।

अपवादौ वृद्धेर्हि तौ ।

अपवादौ हि वृद्धेस्तावैचावुच्येते ।

नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः

अथवा नित्यावैचौ । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतोऽकृतायामपि । नित्यत्वा-
दैचोः कृतयोर्ध्वपि वृद्धिस्तयोरेव ।

प्र०-बाध्येत । विहीनो नर इति । पृषोदरादित्वाच्चलोपः ।

न य्वाभ्याम् । य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्ववैजित्येव सूत्रं कार्यं नार्थो वृद्धि-
निषेधेन । अपवादाविति । एकस्मिन्नङ्गविशेषे विधीयमानावैचौ सामान्यविहिताया
वृद्धेर्बाधकौ । सत्यपि संभवे सामान्यविशेषविषयत्वेन बाध्यबाधकभावदर्शनात् ।
इदानीं विषयभेदादसत्यप्यैज्वृध्योर्बाध्यबाधकत्वे प्रतिविधातुमाह—यद्यपीति । अभ्यु-
पगमवादेनोच्यते । नहि वृद्धौ सत्यां सर्वेष्टसिद्धिः । वैयाकरणभार्य इत्यत्र वृद्धिनि-
मित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धिमनित्यां बाधित्वा

उ०-तस्यामिति । इकारस्थानिकवृद्धावित्यर्थः । भ्रष्टावसरन्यायस्तु फलाभावादत्र शास्त्रे
नाऽऽश्रीयत इति भावः । केचित्तु वहीनरस्यैत्वमिति वार्तिकं पठन्ति तेषां तु
न किञ्चित्कष्टम् । विहीन इति । अत्र पक्षे वहीनरशब्दान्न प्रत्ययोऽनभिधाना-
दिति बोध्यम् । वहीनरस्यैव वाऽनभिधानं बोध्यम् ।

न य्वाभ्याम् । ननु य्वाभ्यां परस्य वृद्धिस्ताभ्यां पूर्ववैचाविति विषयभेदात्कथं
बाध्यबाधकभावोऽत आह—एकस्मिन्नङ्गेति । नन्वपवादात्त्वमुक्त्वा कथं नित्यत्वाश्रयबाधकत्वेन
पक्षान्तरकथनमत आह—इदानीमिति । विषयभेदाभापवादात्त्वम् । अङ्गं तु न कार्यं ।
तस्य कार्यविशेषणविशेषणत्वादिति भावः । इदमप्यसंभव एव बाधकत्वमिति वार्ति-
कमते । अभ्युपगमेति । इदं च यद्यपीत्यादिसंदिग्धवचनेन भाष्यकृताऽपि ध्वनितम् ।
वैयाकरणभार्य इति । न चात्र पुंवत्त्वनिषेधाप्रवृत्तौ मानाभावः । तद्भावितानामेव
वृद्धिसंज्ञेति पक्षेऽत्र पुंवत्त्वप्रतिषेधाप्राप्तिरूपदोषानुपन्यासेन निषेधाप्रवृत्तेरिष्टत्वानुमामादि-
त्याहुः । तस्मादिति । ऐज्विधानसामर्थ्याच्च न तयोर्वृद्धिः । अन्यथा प्रयत्नला-
घवायैडावेव विदध्यादिति भावः । केचिदादौज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञेति पक्षे तावद्भार्य इव
वैयाकरणभार्यै पुंवत्त्वनिषेधानापादनेन निषेधप्रवृत्तिरेवेष्टा । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्र आदंश इवैजंशेऽपि

किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते ।

ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसंनियुक्तवचनम् ॥ १ ॥

ऐचोर्विषयार्थं प्रतिषेधसंनियोगेनैचावुच्येते ।

यत्र ध्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेर्यथा न तौ ।

अथ ध्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वमुच्यते तत्रैचौ यथा स्याताम् । इह मा भूताम् ।
आध्यश्चिः दाध्यश्चिः माध्वश्चिरिति । नैदस्ति प्रयोजनम् ।

अचामादेर्ध्वाभ्यां हि तौ

अचामादिनाऽत्र ध्वौ विशेषयिष्यामः । अचामादेर्यौ ध्वाविति ।

कथं द्व्याशीतिके न तौ ॥ २ ॥

प्र०—नित्यावैचौ भविष्यतः । बाधितत्वाच्च पुनर्वृद्धिर्न भविष्यतीत्यभ्युपेयम् । ऐचोर्विष-
यार्थमिति । याभ्यां ध्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते ताभ्यां पूर्वावैचौ
यथा स्यातामन्याभ्यां मा भूतामित्येवमर्थं प्रतिषेधविधानम् । आध्यश्वेर्यथा न
ताविति । स्यातामिति वाक्यशेषः । अध्यारूढोऽश्वमिति प्रादिसमासः । अत इञ् ।
असत्यपि निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह—अचामादेरिति । अचामादेरचः स्थाने
यौ ध्वौ ताभ्यां पूर्वौ भवत इत्याश्रीयमाण आध्यश्चिरित्यादावैचोरप्रसङ्गः । द्वा-
शीतिक इति । द्वे अशीती भूत इति तद्धितार्थं समासः । ततश्चञ् । अध्यर्धपूर्व-
द्विगोरित्यत्राऽऽर्हादित्यधिकाराल्लुक् न भवति । अत्राचामादेरचो यकारस्य विधा-
नात्ततः पूर्व ऐकारः प्राप्नोति । ताविति । द्विवचनं द्वाशीतिकस्योपलक्षणत्वाद्दु-

उ०—वृद्धिपदसंबन्धेन तद्भाषितानामेव संज्ञेति पक्षेऽपि निषेधप्रवृत्तिर्भवत्येवेति नोक्तभाष्य-
विरोधः । किंचैषं सति वृद्धिनिमित्तस्येति सूत्रे शब्दव्यापाराश्रयणस्याऽऽवश्यकत्वेन तावद्भार्ये
दोषवारणाय व्यधिकरणबहुव्रीहिपर्यन्तं भाष्यकृतो धावनमफलं स्यादित्याहुः । बाधि-
तत्वाच्चेति । इदं चिन्त्यम् । भ्रष्टावसरन्यायस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणात् । × उक्त-
रीत्योपपत्तेश्चात्रापवादत्वमेव युक्तं विषयैक्य एवापवादत्वमिति तु न युक्तमचिरादे-
शस्य नुडपवादत्वशङ्कापरभाष्यविरोधात् । न तिस्रिति ज्ञापकेन नुड्विषये रादे-
शाभावकल्पनेन समाहितमित्येतत् । नित्यावैचावित्युक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यम् ।
असंभव एवापवादत्वमिति वार्तिकमतेन वा तदुक्तम् । अपवादविषये हि प्रकल्प्या-
पवादविषयमित्यादिना तथाऽभ्युपगमो नान्यत्रेति केचित् । भाष्ये—अथ किमर्थ-
मिति । एवं सति किमर्थं प्रतिषेध इत्यर्थः । विषयार्थमिति । ऐचोर्विशिष्टवि-
षयनिर्देशार्थमित्यर्थः । एतदुत्तरं नैतदस्ति प्रयोजनमित्यादिभाष्यमेकदेश्युक्तिरित्युत्तर-
सूत्रे कैयटे स्फुटम् । रचः स्थान इति । अनुवादे परिभाषणामनुपस्थितिरिती-
को गुणेत्यादौ विधीयत इत्यध्याहारलब्धमिति भावः । द्वाशीतिकस्योपलक्षण-

× उक्तेत्यादितदुक्तमित्यन्तो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

द्वयाशीतिक इत्यत्र कस्मान्न तौ भवतः ।

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र घोहि सा ।

यत्राचामादेरित्येवं- वृद्धिस्तत्रैचावुच्येते । अत्र घोरित्येवं वृद्धिः । किमिदं घोरिति । उत्तरपदस्येति- । उत्तरपदाधिकारेऽप्यवश्यमैजागमोऽनुवर्त्यः । पूर्व-
व्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्द इत्येवमर्थम् × । नैष दोषः । उत्तरपदेनात्राचामादिं
विशेषयिष्यामोऽचामादिना य्वौ । उत्तरपदस्याचामादेर्यौ य्वाविति ।

अथ कस्मात्पदान्ताभ्याम्

अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते ।

यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

इणो यणादेशे मा भूत् । यत्तच्छात्रा याता इति ।

प्र०-पाचम् । यद्यपि य्वोरचामादिना विशेषणाभावेऽप्यत्र दोषस्तथाऽपि विशेषणे सर्वं न
सिध्यतीति प्रतिपादनायेदमुच्यते । एतत्परिहरति-यत्रेति । आचामादेरिति या
वृद्धिः प्राप्नोति तदपवादावैचौ विधीयेते । अत्र तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येति
वृद्धिर्विधीयते । अचामादेरिति वर्तते । तन्त्रेण च ते द्वे अचामादेरित्येतदाश्री-
यते । तत्रैकं स्वरूपपरम् । तेनाचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्यां प्राप्तायां तदपवा-
दावचामादेः स्थाने य्वाभ्यां पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थः संपद्यते । उत्तरपदाधिका-
रेऽपीति । तथा च व्याशीतिके दोषः । पूर्वत्रैयलिन्द इति । प्राचां ग्रामनगरा-
णामित्युत्तरपदवृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । नैष दोष इति । व्याशीतिक इत्यत्र ।
तदेवं नेति प्रत्याख्यातम् । याता इति । अचामादेरचः स्थाने भवत्ययं यकार

उ०-त्वादिति । स्वाङ्गक इत्यादौ स्वङ्गशब्दादवृद्धादपीति बुद्धिः सुसर्वाधीजनपदस्योत्तर-
पदवृद्धौ दोष इति भावः । आध्यश्वेरुपलक्षणत्वादिति पाठे तद्वदिदमप्युपलक्ष-
णमिति कथंचिव्याख्येयम् । अत्र व्याशीतिके । विशेषणे सर्वमिति । नतु पक्षान्तर
इष्टं सिध्यतीति भावेनेत्यर्थः । कथं पुनरयमर्थः सूत्राक्षरैर्लभ्यतेऽत आह-तन्त्रेण
च ते इति । निषेधसत्त्वे तु येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्विधेयचामादेरित्यस्यैव स निषेध
इति तत्संनियोगश्लिष्ट ऐजागमोऽपि तत्रैवेति व्याशीतिके न दोषः । आवृत्तिश्च
नाऽऽश्रयणीयेति बोध्यम् । पूर्वत्रैयलिन्दार्थमुत्तरपदाधिकार ऐजायनुवृत्तौ व्याशीतिके
दोषस्तं परिहरति भाष्ये नैष दोष इति । तदाह-व्याशीतिक इति । निषेध-
सत्त्वेऽपि प्राचां ग्रामनगराणामित्यत्रैतदनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात्पूर्वत्रैयलिन्दे न
दोषः । संख्यायाः संवत्सरेत्यादौ तु नानुवृत्तिर्माभावादिष्टानुरोधाच्च । केचित्तुत्तर-
पदसंबन्धिव्याभ्यां परस्य न वृद्धिरित्यर्थादनुवृत्तावपि न दोष इत्याहुः । अत्र नेत्यस्य

+ ७. २. ११७-११८. + ७. ३. १५; १०. X ७. ३. १४.

१. क. देतजेति ।

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३२९

इह वैयाकरणः सौवध इति शाकलं प्राप्नोति× ध्वोश्च स्थानिवद्भावादा-
यावौ प्राप्नुतः+ ।

शाकलायावादेशेषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । शाकले तावदुक्तं सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति* ।
आयावोः किमुक्तम् । अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति÷ ।

ध्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वमपवादौ वृद्धेर्हि तौ ।

नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

यत्र ध्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यक्षेय्यथा न तौ ।

अचामादेर्ध्वाभ्यां हि तौ कथं ध्व्याशीतिके न तौ ॥ २ ॥

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र धोर्हि सा ।

अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

द्वारादीनां च ॥ ७ । ३ । ४ ॥

अथ परस्यावृद्धिरित्यनुवर्तत उताहो न । किंचातः । यद्यनुवर्तते शौवं

प्र०—इत्थैच्चाप्नोति । ननु चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव यणा भाव्यम् । इहापि व्याकरणं स्वश्व इति
पूर्वमेव यणभवति । ततो यथा भूतपूर्वगत्याऽत्राचामादेर्यणौ भवतस्तथा यणादेशो भवती-
त्यदोषः । अचः पूर्वविज्ञानादिति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भाव इत्यर्थः ।

द्वारा० । पूर्वसूत्रे वृद्धिनिषेधः प्रतिपत्तिलाघवाय कृतो नह्येकेनाचामादेरित्य-
नेनोभयं विशेषयितुं शक्यं नाप्यप्रतिषिध्यमाना वृद्धिरचामादेरित्यनेन शक्या विशे-
षयितुमिति यथान्यासं प्रतिषेधमाश्रित्य विचार्यते—परस्येति । यदीति । यत्रैव

उ०—प्रत्याख्यानमेकदेशिनोऽतिगुरुयत्नसाध्यत्वादिति बोध्यम् । ननु चेति । एवं च जिणदा-
दिनिरूपिताङ्गस्याचामादेरचः स्थाने ध्वौ न भवत इति भावः । अचामादेरिति ।
जिणदादिनिरूपिताङ्गसंबन्ध्यचामादेरित्यर्थः । तथा यणादेशः इति । तथा याता
इत्यादावपि तन्निरूपिताङ्गसंबन्ध्यचामादेरचः स्थाने यणादेशो भवतीत्यर्थः । अत्र
भूतपूर्वगत्येति चिन्त्यम् । यदि प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं यणादेशः स्यात्तदा तत्स्थानिकः
स्यादित्येवं काल्पनिकं तदिति वक्तुमुचितम् । भाष्ये शाकलं प्राप्नोतीति । ततश्च
नित्यं यण् दुर्लभ इति भावः ।

द्वारादीनां च । ननु पूर्वसूत्रे निषेधस्य प्रत्याख्यानात्तदनुवृत्त्यादिविचारोऽयुक्त इत्यत आह—
पूर्वसूत्र इति । तन्त्राद्याश्रयणे च न मानमिति भावः । तन्त्राद्याश्रयणेऽपि न निर्वाह इत्याह—
नापीति । अचामादेरित्येवं यत्र वृद्धिः प्राप्ता तत्र तदपवादावैचावित्यन्वयस्तु न लभ्यत

मांसम् टिलोपे* कृत ऐजागमो न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारा-
दिषु पठ्यते तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्वं ऐजागमः प्राप्नोति । यथेच्छसि
तथाऽस्तु । अस्तु तावदनुवर्तते । कथं शौवं मांसम् । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्रा-
कृत ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रकृत्यैकाच् [६. ४. १६३]
इति प्रकृतिभावेन भवितव्यम् । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति । अथवा पुनरस्तु
निवृत्तम् । ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो यणः
सर्वेभ्यः पूर्वं ऐजागमः प्राप्नोतीति । कः पुनरर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु
पठितुम् । एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति । तच्च न । सुष्ठु वाऽध्य-

प्र०-वृद्धिप्रतिषेधस्तत्रैवैज्यां भाव्यं नान्यत्र । शौवमिति । शुनो विकार इति प्राणि-
रजतादिभ्योऽञित्यञ् । श्वन्शब्दस्य तु पाठस्तदाद्यर्थः स्याच्छौवहानमिति । यावन्तो
यण इति । अपदान्तार्थत्वादस्य सर्वेभ्यो यणभ्यः पूर्ववैचौ प्राप्नुतः । प्रतिषेधे तु
विधीयमाने याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्ववैचाविति नास्ति
सर्वेभ्यः प्रसङ्गः । प्रकृत्यैकाजिति । इष्टमेयःसु प्रकृतिभावः । तथा च ज्ञा देव-
ताऽस्य ज्ञ इत्यत्र न भवति । इह त्वविशेषेण प्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्तं परिहारदिक्-
प्रदर्शनार्थम् । अत्र हि परत्वाद्विलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भव-
त्यैजागम इत्ययमत्र परिहारः । सुष्ठु वाऽध्ययनमिति । अन्येषामपि दृश्यत इति

उ०-इति भावः । ननु शुन इदमित्याणि प्रकृतिभावाद्विलोपो दुर्लभोऽत आह-अञिति । नन्वेवं
स्वञ्शब्दपाठो व्यर्थोऽत आह-तदाद्यर्थ इति । परत्वादिति । टिलोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽ-
नित्यत्वमित्याशयः । परे तु दुष्टपक्षेण समाधानं कुर्वता भाष्यकृताऽनुवृत्तिपक्षस्यासंगत-
तैवोक्ता । कैयटोक्तं तु न युक्तं कृताकृतप्रसङ्गित्वेन टिलोपस्य नित्यत्वात् । किंच
ज्ञो देवताऽस्येत्यत्रापि परत्वाद्बुद्धौ सकृद्गतिन्यायेन लोपाप्राप्त्या ज्ञ इत्यस्यासिद्धिः ।
किंच स्त्रीपुंसाभ्यामित्यत्राज्ञप्रत्ययो नुगागमश्च कार्य इत्याशङ्क्य टिलोपः स्यात् ।
नच नुग्विधानसामर्थ्यम् । स्त्रौणे यं विधिं प्रतीति न्यायेन तद्विधानसामर्थ्यात्तदभा-
वेऽपि पौंस्त्रे दोष इत्युक्तम् । त्वद्रीत्या स्त्रौणे नुक्थेव टिलोपप्राप्तिः । अन्यथा
वृद्ध्या बाधात्तदसंगतिः स्पष्टैव । किंच सोमादूयणित्येव सकृद्गतिन्यायेन सिद्धे
कस्येदित्तीत्वविधानेन वृद्धेलोपस्य बलवत्त्वबोधनेन परत्वादित्यस्यासंगतेश्च णौ चङीति
सूत्रे नागलोपीति सूत्रस्थप्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेलोपो बलीयानिति सामान्यत एव ज्ञाप-
कस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । एवं च श्रायं हविरित्यादि लोके चिन्त्यमेव । वृद्धचपवाद-
त्वादौचोर्न वृद्धिनिषेधोपयोगोऽत्रेति बोध्यम् । भाष्ये तच्च नेति । स्वशब्दस्य
द्वारादिषु पाठादिति भावः । सुष्ठु वाऽध्ययनमिति । तत्र च न य्वाभ्यामिति सिद्ध-

यनं स्वाध्यायः शोभनं वाऽध्ययनं स्वाध्यायः* । अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्याय एवमपि न दोषः । अचामादेरिति+ वर्तते ।

श्वादेरिति ॥ ७ । ३ । ८ ॥

अयं श्वन्शब्दो द्वारादिषु× पठ्यते तत्र कः प्रसङ्गे यत्तदादेः स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदादिविधिना प्राप्नोति । नैव तदादिविधिरस्ति । अत उत्तरं पठति ।

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्यग्रहणे तदादिग्रहणस्य
शौवहानाद्यर्थम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र श्वन्यग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । शौवहानाद्यर्थम् । शौवहानं* नामे नगरम् । शौवादंष्ट्रो+ मणिरिति ।

प्र०-दीर्घः । आह् वा मध्ये प्रक्षेप्तव्यः । अचामादेरिति वर्तते इति । तत्रैवं संबन्धोऽचामादेरनन्तरौ यौ य्वौ ताभ्यां पूर्ववैचौ भवत इति । तेन स्वाध्यायशब्दे वकारात्पूर्वं ऐज्भवति नतु यकाराभ्यामित्यर्थः । यद्यपि स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्यायशब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्येह पाठात्तदादिविधेश्चेष्टत्वात्तथाऽपि पाठेऽपि दोषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेण पाठमभ्युपगम्य परिहारोऽभिहितः ।

श्वादेः । तदादिविधिनेति । आद्यज्विशेषणत्वाद्द्वारादीनां तदादिविधिरस्ति । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—न वै तदादिविधिरस्तीति । श्वन्यग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादेतत्प्रकरणनिर्दिष्टैर्देविकादिभिर्द्वारादिभिश्चाऽऽदेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । शौवहानमिति । जिहतेऽस्मिन्निति ल्युट् । शुनां हानमिति षष्ठीसमासः । श्वहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्यण् । वृद्धिनिषेधः । ऐजागमश्च द्वारादित्वात् । शौवादंष्ट्र इति । शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । शुनो दन्तदंष्ट्रेति

१०-मिति तात्पर्यम् । नन्वेवं स्वध्याय इति स्यादत आह—अन्येषामपीति । कथं पुनस्तदनुवृत्तौ दोषपरिहारोऽत आह—तत्रैवमिति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहितसमीपवाची । तदादिविधेश्चेति । अत एव स्वग्रामे भवः सौवग्रामिक इति सिध्यति । पाठप्रभ्युपगम्येति । वस्तुतस्तु स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठः स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेति नियमार्थः । तेन स्वार्थिकाः स्वाभाविकं स्वाराज्यामित्यादिसिद्धमिति भाष्याशयः ।

श्वादेः । आद्यजिति । अङ्गस्याचामादर्ने वृद्धिर्भवति स चेदाद्योऽङ्गद्वारादीनावयव इत्यर्थ इति भावः । द्वारादीनां यकारवकारविशेषणत्वादपि सिध्यतीति बोध्यम् ।

इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थम् ॥२॥

इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । श्वागणिकाद्यर्थम् । श्वग-
णेन चरति श्वागणिकः* ।

तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः । धामस्त्रेः स्वं धामस्त्रम्+ ।

उत्तरपदस्य ॥ ७ । ३ । १० ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अवयवाद्गतोः [७. ३. ११] इति वक्ष्यति तदुत्त-
रपदस्य यथा स्यादचामादेर्मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवयवादिति पञ्चमी
तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति X । उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वाधा-
जनपदस्य [१२] इति सुसर्वाधादिति पञ्चमी । दिशोऽमद्राणाम् [१३] ।
दिश इति पञ्चमी । प्राचां ग्रामनगराणाम् [१४] । दिश इत्येव । संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य च [१५] । संख्याया इति पञ्चमी । वर्षस्याभविष्यति
[१६] । संख्याया इत्येव । परिमाणान्तस्यासंज्ञाज्ञाणयोः [१७] ।
इति । संख्याया इत्येव । इदं तर्हि प्रयोजनं जे प्रोष्ठपदानाम् [१८] । उत्तरपदस्य

प्र०-दीर्घः । तत्र भव इत्यण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाच्छो न भवति ।
इकारादिग्रहणमिति । श्वादेरिति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण-
इति तदादिविधिर्भवति । श्वागणिक इति । श्वगणादञ् चेति ठञ् । तदन्तस्येति ।
इजन्तस्य । श्वाभस्त्रमिति । इजन्त्येति । बाह्यतद्धितनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजा-
गमश्च बहिरङ्गत्वादशक्य इजाश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः ।

उत्तर० । किमर्थमिति । तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भवि-
ष्यतीति प्रश्नः । आचार्यस्तु शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह—अवयवाद्गतोऽस्ति । जे प्रोष्ठ-

प्र०-संज्ञापूर्वक इति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्यैव च्छस्य विधानादिति भावः । यत्तु स्वं
रूपमिति संज्ञापूर्वकत्वमिति । तन्न । अतिप्रसङ्गात् । ओरोदिति वक्तव्य ओर्गुण इत्यस्य
ज्ञापकत्वेच्छेदापत्तेश्च । ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्यभावादित्याहुः । अपरे तु शुनो दन्तेति
भाष्ये न कापि दृश्यते । अन्येषामपि दृश्यत इत्यस्याभियुक्तोक्तः प्रपञ्चः सः ।
ततश्च श्वदंष्ट्राशब्दादेव प्रत्यये तदनन्तरं तेन दीर्घः । संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वं च न
कापि भाष्य आश्रितमित्याहुः । बहिरङ्गत्वादिति । प्रत्यासात्तिन्यायानाश्रयणबोधकं
वचनामिति बोध्यम् ।

उत्तरपदस्य । तस्मादिति । अवयवाद्गतोऽस्ति आदौ । भाष्ये । परिमाणान्त-
स्येत्यत्र । संख्याया इत्येवेति । नन्वेव संख्याया इत्यस्य संबन्धेऽसमासे निष्कादिभ्य-

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३३३

यथा स्यात्पूर्वपदस्य मा भूत् । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो× ब्राह्मणः ।

तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन द्व्याशीतिकार्यम् ॥१॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । द्व्याशीतिकार्यम् । अचामादिवृद्धेरवकाशः । ऐतिकायनः औपगवः÷ । उत्तरपदवृद्धेरवकाशः । द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः+ । इहोभयं प्राप्नोति । द्व्याशीतिकः त्र्याशीतिकः । उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ वा सत्यामुत्तरपदवृद्धौ वा । अयमस्ति विशेषः । यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यादैजागमः प्रसज्येत× ।

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ ७ । ३ । १४ ॥

नगरग्रहणं किमर्थं न प्राचां ग्रामाणामित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अन्यो

प्र०-पदानामिति । पञ्चमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्य न स्यात् । वचनं त्वनाद्यजर्थं विज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात् । नियमार्थं वा स्यात् । जातार्थं एव प्रोष्ठपदानां वृद्धिः । प्रोष्ठपदानामेव वा जातार्थं इति । प्रोष्ठपाद् इति । प्रोष्ठपदाभिर्मुक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुपि कृते संधिवेलादिसूत्रेण जातार्थेऽण् । अत्राङ्गस्याचामादेर्वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थं उत्तरपदाधिकारः । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थश्च । द्विषाष्टिक इति । नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोतीति कथमयमवकाशः । अथात्र येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽऽदिवृद्धिर्वाध्यते तदा व्याशीतिके विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उत्सर्गापवादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधोपन्यासो न युक्त इति चिन्त्यमेतत् । यद्यत्रेति । सा च प्रतिषिध्येत । ततस्तत्प्रतिषेधसंनियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः । उत्तरपदवृद्धेस्तु यथाऽत्र प्रतिषेधो न भवति तथा न व्याभ्यामित्यत्र प्रतिपादितम् ।

प्राचाम् । नगरग्रहणमिति । यद्यपि समुदायवचनोऽपि ग्रामशब्दोऽस्ति भूतग्राम

उ०-इति सूत्रस्थपरमनैष्किकमिति भाष्योदाहरणविरोध इति चेन्न । अनवृत्तस्य वाक्यभेदेन संबन्धात्तेन परिमाणान्तस्येत्यस्यान्यत्र काचित्कत्वं तेन परमनैष्किकसिद्धिरनतिप्रसङ्गश्चेत्यदोषात् । संख्याया इत्येतद्वाक्यसाहचर्याच्चास्याण्युत्तरपद एव प्रवृत्तिरित्याशयात् । ननु पूर्वपदस्य सामान्यसूत्रेण सिद्धत्वाद्वचनं व्यर्थं स्यादत आह—वचनं त्विति । स्वयं फलान्तरमप्याह—उत्तरपदवृद्धाविति । चिन्त्यमेतद्विति । उत्तरपदवृद्धेरपवादत्वं न युक्तम् । विषयभेदात् । ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्यादौ पूर्वपदस्येत्युक्तेरन्यत्रोत्तरपदवृद्धिविषये पूर्वपदे वृद्ध्यभावबोधनादस्यावकाशः । व्याशीतिक उत्तरपदसंबन्ध्यश्च एवोभयप्राप्तेर्विप्रतिषेधोपपत्तिः । फलविशेषपर्यवसायिनोर्द्वयोः संभवस्याभावाद्विप्रतिषेधमूलमसंभवोक्तिरत्राप्यस्तीत्यन्ये । प्रतिपादितमिति । अनन्तरत्वाच्चामादिवृद्धेरेव स निषेध इति तत्संनियोगादिष्ट ऐजागमः स्यादिति भावः ।

प्राचां ग्रा० । ननु ग्रामः समूहो नगरं देशविशेष इत्यर्थभेदात्तदावश्यक-

× ४. २. ३; ४; ४. ३. १६. ÷ ७. २. ११५; ११८. + ७. ३. १५. × ७. ३. ३.

ग्रामोऽन्यन्नगरम् । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति । कुतो भवानागच्छति ग्रामात् । स आह । न ग्रामान्नगरादिति । ननु च भो य एव ग्रामस्तन्नगरम् । कथं ज्ञायते । लोकतः । ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरे न क्रियन्ते । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटोऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते । तथा ग्रामे नाध्येयमिति सार्धीयो नगरे नाधीयते । तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरम् । कथं यदुक्तमेवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागच्छति ग्रामात् स आह न ग्रामान्नगरादिति । संस्त्यायविशेषमसावाचष्टे । संस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः [२. ४. ७] इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यत उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् [४. २. १०९] इत्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यम् । वाहीकग्रामेभ्यश्च [४. २. ११७] नगरग्रहणं कर्त-

प्र०-इन्द्रियग्राम इति तथाऽपि जननिकायनिवासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । ग्रामे नाध्येयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः । अन्यो हि ग्राम इति । विशेषेण विशेषान्तरस्यासंग्रहणान्नगरग्रहणम् । सार्धीयस्त इति । नगरस्याशुचितरत्वात् । संस्त्यायविशेषमिति । सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणवशाद्विशेषावस्थानं दृश्यते । संस्त्यायावगमने निज्ञाति विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति प्रष्टव्ये ग्रामशब्दोच्चारणाद्विशेषवाची ग्रामशब्दोऽनेन प्रयुक्त इति प्रतीयते । संस्त्यायो निवासः । ब्राह्मणकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः । गोमहिष्यादियुक्तो घोषः । प्राकारपरिखान्वितं श्रेणीधर्मयुक्तं संस्थानं नगरम् । प्राकारपरिखायुक्तस्तु श्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः । न च नगरशब्दसंनिधाने गोबलीवर्दन्यायेन विशिष्टग्रामग्रहणाय संवाहादिनिवृत्तये नगरग्रहणम् । संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात् । उदीच्यग्रामाच्चेति । ग्रामनगरमित्यादावत्रार्थम् । वाहीकग्रामेभ्यश्चेति । शाकलिक इत्याद्यर्थम् । दिक्शब्दा इति । पूर्व-

उ०-मत आह-यद्यपीति । निकायः समूहः । वस्तुतः समूहवचनस्य निवासवचनस्य च ग्रहणेऽपि नगरग्रहणवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वेन यद्यपीत्यादिग्रन्थो वस्तुतत्वनिरूपणपर एव । नत्वेतं विना प्रश्नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । भाष्ये आगत इति । ग्रामादिति । कुतो भवान् ग्रामादागत इति पृच्छतीत्यन्वयः । कुतो भवानागच्छति ग्रामादिति कचित्पाठः । सामान्यशब्दस्यापीति । एवं च ग्रामशब्दो जननिवाससामान्ये तद्विशेषे चेति भावः । अत एव भाष्ये य एव ग्रामस्तन्नगरमिति संस्त्यायविशेषा ह्येते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति चोक्तम् । श्रेणी संघविशेषः । तद्धर्मः संभूयोपादानाशनम् । प्राकारेति । प्राकारपरिखाभ्यामयुक्त इत्यर्थः । शाकलिक इति । शाकलं नाम बाहिकेषु नगरम् ।

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३३५

व्यम् । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु [६. २. १०३] नगरग्रहणं कर्त-
व्यम् । इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम् । तत्रातिनिर्वन्धो न लाभः । तस्माद्यस्मिन्नेव
ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ ७ । ३ । १५ ॥

संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् ॥ १ ॥

संवत्सरग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् । परि-
माणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः [७. ३. १७] इत्येव सिद्धम् ।

ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः अत्र वृद्धिर्न भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वा । इदं तर्हि ।
द्वैसमिकः त्रैसमिकः । इदं चापि प्रयोजनं द्वैरात्रिकः त्रैरात्रिकः । ननु चोक्तं
नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावसत्यां वेति । अयमस्ति विशेषः । यद्य-
वोत्तरपदवृद्धिः स्यादचामादेर्वृद्धिर्न स्यात् ।

अपर आह । ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य । एवं तर्हि
ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति । किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि

प्र०-पाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम् । अतिनिर्वन्ध इति । अतिगौरवम् । न
लाभ इति । लाघवम् ।

संख्यायाः । संवत्सरग्रहणमिति । कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्वि-
शेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः । द्वैरात्रिक इति । द्वे रात्री अधीष्ट इति
तद्धितार्थे समासे रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति वा स्वविधानात्पक्षे ठञ् । द्वैसमिक इति ।
अधीष्टादिषु समायाः स्वः, द्विगोर्वेति पक्षे ठञ् । अचामादेर्वृद्धिर्न स्यादिति ।
सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात् । अपर आहति । पूर्वं विशेषविषयं
ज्ञापनमाश्रितमिदानीं तु सामान्यविषयमिति भेदः । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूता

७०-लाभपदार्थमाह—लाघवमिति । एवं चात्र नगरग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

संख्यायाः । काल इति । परिमाणान्तस्येत्यत्र परिच्छेदकमात्रं परिमाणशब्देन
गृह्यते नतु सर्वतो मानमेव शाणप्रतिषेधादिति भावः । सत्यपि संभव इति ।
इन्द्रगसिन्ध्वन्त इति पूर्वोक्तज्ञापकादिति वक्तुमुचितम् । इति भेद इति । असंख्या-

[४. १. २२] द्विवर्षा त्रिवर्षा । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति ।

प्रवाहणस्य द्वे ॥ ७ । ३ । २८ ॥

परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवर्तते उताहो न+ । किंचातः । यद्यनुवर्तते प्रवाह-
णेयी* भार्याऽस्येति प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति× पुंवद्भावप्रतिषेधो न
प्राप्नोति । अथ निवृत्तं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु । अथवा
पुनरस्त्वनुवर्तते । ननु चोक्तं प्रवाहणेयी भार्याऽस्य प्रवाहणेयीभार्यः वृद्धिनिमि-
त्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । मा भूदेवम् । जाते-
रित्येवं भविष्यति ।

यथातथयापुरयोः पर्यायेण ॥ ७ । ३ । ३१ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमयाथातथ्यम् आयाथातथ्यम् अयाथा-
पुर्यम् आयाथापुर्यम् । यदा तावत्पूर्वपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते । न

प्र०-तमधीष्ट इति ठञ् । तस्य वर्षाल्लुक् चेति पक्षे लुक् । द्विगोरिति डीप्प्राप्तोऽपरिमा-
णेति प्रतिषिद्धः ।

प्रवाह० । पूर्वस्य तु वेति वर्तते । तत्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्ति तदोत्तर-
पदस्य वृद्धिभावाभावयोः श्रुतौ विशेषाभावाद्विशेषान्तरजिज्ञासया प्रश्नः । परस्येति ।
प्रवाहणेयीति । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् । ननु वृद्धेर्निमित्तं यस्मिञ्जकारादिः स वृद्धि-
निमित्त इत्याश्रितम् । ततोऽसत्यामपि वृद्धौ वृद्धिनिमित्तव्यपदेशसद्भावात्पुंव-
द्भावप्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । जणकानां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रति
निमित्तत्वं नान्यदा । यथा स्नुक्रमोरात्मनेपदानिमित्त इत्यत्र सत्येवाऽऽत्मनेपदे
स्नुक्रमोरात्मनेपदानिमित्तत्वादिडभावो नास्ति । जातेरिति । गोत्रं च चरणैः सहेति
जातिवाचित्वाद् । अनुवृत्तेरेवं प्रयोजनाभावः ।

यथा० । न यथातथेति । यथातथेत्ययं निपातोऽविपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः ।

उ०-पूर्वपदे परिमाणान्तस्येत्यस्याप्यप्रवृत्तेः । संज्ञाविषये त्वनभिधानं बोध्यम् । अन्यथा
तद्विषये संवत्सरग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकं भज्येत ।

प्रवाहणस्य द्वे । भाष्ये परस्य वृद्धिर्नेति । उत्तरपदाधिकारात्प्राप्तिः । वृद्धिमु-
त्पादयतामिति । फलोपहित एव निमित्तशब्दो मुख्य इति भावः । जातीति ।
अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वारोपेण प्रत्ययात्प्रवाहणेयी सर्वथा जातिरेवेति बोध्यम् ।
प्रयोजनाभाव इति । हरदत्तस्तु तत्संबन्धाज्जातिश्चेत्यनित्यम् । तेनौपसंख्यानिकस्य
न निषेध इत्याह ।

यथा तथ० । एतौ पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावौ । तथाभावमनतिक्रान्तं
यथातथम्-सत्यम् । पुरा यथा भूतं यद्वस्तु तदद्यापि तथाभावमनतिक्रान्तं यथा-

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३३७

यथातथा अयथातथा । अयथातथाभाव आयथातथ्यम् । यदोत्तरपदस्य वृद्धि-
स्तदैवं विग्रहः करिष्यते । यथातथाभावो याथातथ्यम् । न याथातथ्यमया-
थातथ्यम् ।

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधः ॥ १ ॥

हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः । वार्त्तन्म भ्रौणन्म + ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति X ।

आतो युक्चिण्णल्लोः ॥ ७ । ३ । ३३ ॥

छद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ददौ दधौ । नैतदास्ति प्रयोजनम् ।
अचिण्णल्लोरिति* वर्तते । यद्यचिण्णल्लोरिति वर्तते अदायि आधायीत्यत्र न
प्राप्नोति । वचनाच्चिणि भविष्यति । अचिण्णल्लोरिति वर्तते । एवमपि चौडिः
बालाकिरित्यत्र ÷ प्राप्नोति । लोपो X ऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह संप्र-
धार्यम् । लोपः कियतां युगिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्युक् । एवं तर्हचा-

प्र०—अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप्रसुपेति समास एतदर्थ इत्याहुः । ततो नञिति
समासे कृते ब्राह्मणादिषु दर्शनात्प्यञ् । स्वरेऽपि नास्ति विशेषः । आयथातथ्य-
मित्यस्य जित्वादाद्युदात्तत्वादयाथातथ्यामित्यस्याप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् । प्रत्यया-
न्तरार्थं त्वेतन्न भवत्यनभिधानादेताभ्यां प्रत्ययान्तराभावात् ।

आतो यु० । ददाविति । उच्चास्य णलो णित्त्वाभावपक्षे सावकाशमाच्वं
णित्वे परत्वाद्युगबाधेत । अदायीति । सूत्रे चिणो निमित्तत्वेनोपादानादचिण्णलो-
रित्यनुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात् । वचनादिति । आतो युक्चिणि
चेति चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति । चिणि विधिः प्रत्यक्षशिष्टत्वा-
दसंदिग्धो निषेधस्तु णलर्थ एवानुवर्तते । अथ चिणर्थोऽपीति संदिग्ध इत्य-
संदिग्धो विधिरेव प्रवर्तते । अचामादेरिति वर्तत इति । नन्वेवं दरिद्रायके

उ०—पुरम् । अत एव सूत्रे ह्रस्वनिर्देश इति केचित् । एतच्च यथातथाभाव इति
भाष्येण विरुध्यते । तस्मात्सूत्रेऽपि दीर्घपाठ एवोचित इति परे । अयं निपात
इति । विशिष्टो निपात इत्यर्थः । अविपरितार्थः सत्यरूपोऽर्थः । एतदर्थः । एतद्वृत्ति-
विषय इत्यर्थः । सत्यरूपार्थ इत्यर्थो वा ।

आतो युक् । ननु निरवकाशत्वाणल औत्वं बाधकं स्यादत आह—उत्तमस्येति ।
इदमुपलक्षणं भूतपूर्वगत्यौत्वस्य दरिद्रातेरालोपे प्रवृत्त्या चारिताध्यात् । विषयभेदे-
नापवादत्वाभाव इति तु नेत्युक्तम् । पर्यायः स्यादिति । एवं च न प्राप्नोतीति भाष्यस्य
पक्षे न प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः । असंदिग्धो विधिरेवेति । तदुक्तं भाष्ये वचनाच्चिणि

+ ९. ४. १३५. X ७. २. ११४. * ७. ३. ३२. ÷ ४. १. ९६. X ९. ४. १४८.

मादेरिति X वर्तते । यत्राचामादिराकारस्तत्र युगिति । एवमपि ज्ञा देवताऽस्य
स्थालीपाकस्य ज्ञः- स्थालीपाकः अत्र प्राप्नोति । तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ७ । ३ । ३४ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेऽनाचमेरिति । अवामिकमिचमीनामिति वक्तव्यम् । वामः
कामः आचामः ।

शास्त्रासाह्वय्यावेपां युक् ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

णिच्प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम् ॥ १ ॥

णिच्प्रकरणे धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । धूनयति प्रीणयति ।

पातेर्लुग्वचनम् ॥ २ ॥

पालयति ।

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ७ । ३ । ४४ ॥

स्थग्रहणं किमर्थम् । इदं विचारयिष्यत इत्चे कग्रहणं संघातग्रहणं वा

प्र०-युद्धं न प्राप्नोति । एवं तर्हि दोषान्तरोपन्यासादयं दोषो नोक्तस्तदाह-एवमपीति ।
आदिवद्भावादत्र प्रसङ्गो यथा दाय इत्यादौ ।

नोदा० । काम इति । आयादय आर्धधातुके वेति यदा णिङ् नास्ति तदा
घञि वृद्धिनिषेधस्य पर्युदासः । विश्रामशब्दस्त्वसाधुरेव । उद्यमोपरमौ संज्ञापूर्वको विधि-
रनित्य इति वृद्धयभावात् ।

शास्त्रा० । पातेर्लुगिति । यद्यपि पाल रक्षण इत्यस्य पालयतीति सिध्यति
तथाऽपि पातेः पुङ्निवृत्तये लुगागमविधानम् । लुग्विकरणत्वात्तस्य युकोऽप्रसङ्गः ।

प्रत्यय० । स्थग्रहणमिति । कादिति वर्णग्रहणं नच वर्णमात्रं ककारः
प्रत्ययोऽस्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यत इति प्रश्नः । इतरः
पक्षान्तरे प्रयोजनमाख्यातुमाह-इदमिति । वक्ष्यमाणस्य बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य परा-

उ०-भविष्यत्यचिण्णलोरिति वर्तत इति । इदं प्रत्यक्षं तदानुमानिकमित्यर्थः । आदिव-
वद्भावादिति । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनाचामादित्वमिति भावः ।

नोदात्तो० । ननु कमेर्णिङि वृद्धौ णिलोपे कामः सिद्धोऽत आह-
आयादय इति । उद्यमोपरमेति । तयोरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । वृद्धयभा-
वादिति । घञर्थे के साधुरित्यन्ये ।

शास्त्रा० । पुङ्निवृत्तय इति । अर्तिहीतिप्राप्तपुङ्निवृत्तय इत्यर्थः । नन्वनेन
प्राप्तपुङ्निवृत्तय इति वक्तुं युक्तमत आह-लुग्विकरणत्वादिति ।

प्रत्ययस्थात् । ननु वक्ष्यमाणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथमिदमा पराग्रहोऽत आह-वक्ष्य-

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३३९

स्याद्वर्णग्रहणं वेति । तद्यदा संघातग्रहणं तदा स्थग्रहणं कर्तव्यमिहापि यथा स्यात् कारिका हारिका । यदा हि वर्णग्रहणं तदा केवलः ककारः प्रत्ययो नास्तीति कृत्वा वचनान्द्रविष्यति ।

अथासुप इति कथमिदं विज्ञायते । असुब्वतोऽङ्गस्येति । आहोस्विन्न चेत्सुपः पर आबिति । किंचातः । यदि विज्ञायतेऽसुब्वतोऽङ्गस्येति बहुचर्मिका अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते न चेत्सुपः पर आबिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

३९-मर्शः । इहापीति । अन्यथा दत्तिकेत्यादावेव स्यात् । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामत्र प्रत्ययः । स्थग्रहणे तु क्रियमाणे सर्वत्र भवति । प्रत्ययस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययस्थत्वात् । असुब्वत इति । न सुब्वदसुब्वदिति नञ्समासोऽसुप इत्यस्य बहुव्रीहत्वप्रदर्शनाय । भाष्यकारेण लाघवं नाऽऽश्रितम् । तदाश्रयणे हि बहुव्रीहिरेव न्याय्यो नतु मतुबन्तः समासः । तत्रायं प्रश्नः । किमसुप इति बहुव्रीहिराश्रयिते न विद्यते सुब्यस्मिस्तदसुबिति । अथ तत्पुरुषः प्रसज्यप्रतिषेधश्च न चेत्सुप इति । प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधेः सुबन्तादिति बोद्धव्यम् । बहुचर्मिकेति । बहूनि चर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः । प्रत्ययलक्षणेन सुब्वदेतदङ्गमितीत्वं न प्राप्नोति । न लुमताऽङ्गस्येति प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्यं स प्रतिषेधः । इदं तु टाप्यङ्गम् । न दोषो भवतीति । चर्मशब्दः सुबन्तो नच तस्मात्पर आप्त्ववधानात् । बहवः परिव्राजका अस्यां सा बहुपरिव्राजकेत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्परिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधः प्रवर्तते । पशुदासाश्रयणे समासादसुबन्तात्पर आबिति स्यादेवात्रेत्त्वम् । तथाऽसुप इत्यनर्थकं स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेध

३०-साणस्येति । ननु स्थग्रहणे दत्तिकेत्यादौ प्रत्ययस्य कशब्दस्य प्रत्ययस्थत्वायोगोऽत आह—प्रत्ययस्यापीति । प्रसज्येति । एवं च सौत्रत्वादसमर्थसमास इति भावः । ननु सुलोपात्कथमेतत्सुब्वदङ्गमत आह—प्रत्ययलक्षणेनेति । टाप्यङ्गमिति । आपि परे यदङ्गमविद्यमानसुपकं तदवयवाकारस्य प्रत्ययस्थकात्पूर्वस्येत्त्वमिति सूत्रार्थादिति भावः । चर्मशब्दः सुबन्त इति । गोस्त्रियोरित्यादिसूत्रस्थभाष्यग्रामाण्येन बहु जस् चर्मन् जसित्यवस्थायामुत्तरज्जुत्तरं कपि समासान्ते पूर्वसुपोस्तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन लुक्क्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्कपः पूर्वभागस्य समाससंज्ञा । यद्वा कप्समाससंज्ञयोर्युगपत्प्राप्तिः । कपः समासावयवत्वं तु वाचनिकमेव । समासान्तविषये च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यस्य त्यागः । प्रत्ययस्य निरर्थकत्वात्परिपूर्णं पदमित्यादित्याप्यविवक्षामावादिति भावः । एतेन कक्कतस्य प्रातिपदिकत्वेन ततः सुषि ततः समस इत्यपास्तम् । तावताऽप्यनेकसुबन्ताभावेन समासस्य दुरुपपादत्वादत्रेच्चासिद्धेरेति दिक् । असुप इत्यस्य प्रत्युदाहरणं दर्शयति—बहव इति । उपचय इति । तदकरणाह्ला-

इदं विचार्यत इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं वा स्याद्वर्णग्रहणं वेति । कश्चात्र विशेषः ।

इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः ॥ १ ॥

इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः । एतिकाश्चरन्ति+ । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् । कारिका हारिका । अस्तु तर्हि वर्णग्रहणम् ।

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । कारिका हारिका । अकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । एवं तर्ह्यहायं प्रत्ययस्थात्का-

प्र०—आश्रीयते । इत्त्व इति । यद्यकारान्तस्य शब्दस्य कादिति निर्देशस्ततः संघातग्रहणम् । अथाऽऽगन्तुनाऽकारेणोच्चारणार्थेन निर्देशस्ततो वर्णग्रहणम् । ननु वर्णग्रहणे स्थग्रहणस्याऽऽनर्थक्यत्वात्स्थग्रहणात्संघातग्रहणेन भाव्यम् । नैतदस्ति । कोऽत्र निर्दोषः पक्ष इति विचार्यते । यदि च संघातग्रहणपक्षो दोषवांस्तन्मा कारि स्थग्रहणमुपचयो भविष्यति । एतिका इति । एतदोऽकाचि जसि त्यदाद्यत्वे टापीत्वे च रूपम् । अकचोऽकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः । तेन धकिद्धिरकुदित्यादि सिध्यति । वचनादिति । यथैव कारिकेत्यादावेकादेशे कृतेऽनच्चे ककारे संपन्ने भूतपूर्वगत्या भवत्येवमकज्विधिसूत्रेऽकशब्दः संघात उच्चारित इति तदाश्रयेत्त्वप्रवृत्तिः । अस्तीति । एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् । अथवा वचनादित्यस्यायमर्थः—न यासयोरिति ज्ञापकाद्भविष्यति । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—अस्तीति । ततश्चाभिप्रायमप्रकाश्यपक्षान्तरमाश्रयति—अस्तु तर्हीति । व्यवहितत्वादिति । ननु चाऽऽपीत्यनेन ककारो न विशेष्यते किं तर्ह्यकारः । आपि च

उ०—भवमित्यर्थः । नच वर्णग्रहणे स्थग्रहणाभावे कान्तात्प्रत्ययादित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । क्षिपकादीनामिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । एवं च पूर्वग्रहणमपि माऽस्तु । प्रत्यये कीत्येव युक्तम् । कादावित्यर्थस्तु न यासयोरिति निषेधसामर्थ्याच्चेति भावः । उच्चारणार्थ इति । एवं च प्रत्ययस्थकशब्दस्याभावः । ननु वचनस्य कारिकादिरवकाशः स्यादत आह—यथैवेति । एकादेश इति । अन्तरङ्गत्वाद्गार्णादाङ्गमिति तु विभिन्नस्थानिकत्वाच्चेति भावः । स्थानिवद्भावादिति । नचैवमकास्य नाऽऽप्परत्वं ककाराकाराभ्यां व्यवधानादिति वाच्यम् । सामर्थ्येनादोषात् । अत एव न यासयोरित्यादि चरितार्थम् । अत एतिकाशब्दे त्रिभिर्व्यवायेऽपि न दोषः । भाष्येऽकारेणेति । ककारेण व्यव-

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३४१

पूर्वस्येति न कचिदव्यवधानं तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति । रथकट्या-+ गर्ग-
काम्या-+ । नैष दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् ।
केन च नाव्यवधानम् । वर्णेनैकेन । संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न
भवति च ।

अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम् । ननु चोक्तमित्त्वे कग्रहणं संघातग्रहणं
चेदेतिकास्वप्राप्तिरिति । परिहृतमेतद्वचनाद्भविष्यतीति । ननु चोक्तमस्ति वचने
प्रयोजनम् । किम् । कारिका हारिकेति । अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभा-
वान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ।
एवं तर्हेकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । एवं

प्र०—परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येति व्यवहितस्यापि पूर्वत्वादित्त्वं प्रवर्तिष्यते । नैतदस्ति ।
रथकट्यादावप्येवं प्रसङ्गात् । किंच कात्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणं कृतं न त्वापि पूर्व-
स्येति । ततश्च निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाव्यवधाने न प्राप्नोति । तत्र वचनादिति ।
आनन्तर्यमसंभवान्नाऽऽश्रीयते । रथकट्येति । रथानां समूह इतीतिरथकट्यचश्चेति
कट्यच् । गर्गकाम्येति । गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यच्प्रत्ययान्ताद् प्रत्ययादित्य-
कारप्रत्ययः । येन नाव्यवधानमिति । नाऽऽनन्तर्यं परित्यज्यते किंतु यावत्संभवति
तावदाश्रीयते । यद्येवमेतिका इत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्त्वं न प्राप्नोति ।
एकस्तंसंबन्धकारो द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकारः । नैष दोषः । द्वयोरकारयोरेका-
देशे कृते टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानं न पुनः स्थानि-
वच्चप्रतिपत्तिर्यतो द्वावकारौ व्यवधायकौ स्याताम् । सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थ-
त्वात् । व्यपवर्गाभावादिति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदनाश्रित्योक्तम् । उभयत
इति । आपि यः कशब्द इत्येवमुभयमाश्रीयते । अथ त्वापि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्याश्र-

उ०—धानं तु वचनात्सोढव्यमेवेति भावः । व्यवहितस्यापीति । पूर्वग्रहणमुभयान्वयीत्यभिमानः ।
कात्पूर्वस्येतीति । तत्र पूर्वग्रहणं तु कटुकेत्यादौ परस्य कार्यित्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकम् ।
तसंबन्धीति । तकारस्य संबन्धीत्यर्थः । एकादेशे कृत इति । अतो गुण इत्यनेन ।
टापा सहेति । टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवच्चं वक्तुमशक्यं
तस्य टाबेकादेशेनापहरेणादर्शनादिति भावः । न पुनरिति । अकारयोरेकादेशस्येति भावः ।
सकृत्प्रवृत्त्येति । न यासयोरिति निषेधोऽप्यत एव चरितार्थः । अनाश्रित्येति ।
भिन्नस्थानिकत्वादिति भावः । ननु युगपदुभयाश्रयण एव स निषेध इति तत्प्रत्या-

तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्वेवंजातीयकानामपीत्त्वमिति यदयं न यास्योः
[४५] इति प्रतिषेधं शास्ति ।

ममकनरकघोरूपसंख्यानमप्रत्ययस्थत्वात् ॥ ४ ॥

ममकनरकघोरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । मामिका + नरिका × । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । अप्रत्ययस्थत्वात् ।

त्यक्त्यपोश्च प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । दाक्षिणात्यिकाः अहृत्यिका * ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वा-
याः [४६] इति प्रतिषिद्धत्वात् ।

न यास्योः ॥ ७ । ३ । ४५ ॥

न यत्तदोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । यकां यकामधीते । तकां
तकां पचामह इति ।

प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । उपत्यका अधित्यका + । तत्तर्ह्युप-
संख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामपित्वं

प्र०—यिष्यते तथाऽप्युभयमेवाऽऽश्रितं तुल्यकालं भवति । एवंजातीयकानामिति । प्रकार-
वचने जातीयरप्रत्ययः । अकञ्चतामित्यर्थः । मामिकेति । ममायं युष्मदस्मदो-
रन्यतरस्यां सञ्चत्यन्यतरस्यां ग्रहणात्पादद्वयतोऽणित्यण् । तवक्रममकावेकवचनः इति
ममकादेशः । केवलमामकेत्यनेन संज्ञाछन्दसोर्दीपो नियमाद्वन्यत्र टाप् । नरं क्वाय-
तीति नरिका । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्मिन्देसे दक्षिणादाच् तत्र भवा दक्षि-
णापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक् । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः । इह भवेहत्यिका । अव्य-
यात्यप् । पूर्ववक्तः । उदीचामात इति पाक्षिकप्रतिषेधप्रसङ्गे वचनम् ।

न या० । या सेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधाप्रसङ्गादाह-
यत्तदोरिति । उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकञ्चासञ्चारूढयोरिति त्यकन् । नैवं
जातीयकानामिति । येऽनेकाचो व्यञ्जनाद्व्यः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्तेषामित्यर्थः ।

उ०—ख्यानपराञ्चैकः प्रेष्योऽविरोधार्थी युगपदुभयोः करोतीति भाष्याल्लभ्यतेऽत आह—
तुल्यकालमिति । तुल्यकालमेवोभयमाश्रितमित्यन्वयः । आप्ककारश्च युगपदकार-
विशेषणत्वेनाऽऽश्रिताविति भावः ।

न यास्योः । यत्तदोरिति । सूत्रे स्वरूपं न विवक्षितमिति तात्पर्यम् । संज्ञा-
विषया इत्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । ननु लुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादित्त्वमत आह—

+ ४. ३. ३. × ३. २. ३. ÷ ४. २. ९. ५. ३. ७. ३. * ४. २. १०४; ५ ३. ७३.

+ ५. २. ३४.

म. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३४३

भवतीति यदयं मृदस्तिकन् [५. ४. ३९] इतीत्त्वभूतं निर्देशं करोति ।

पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ।
ऋक्षकाः अलोमकाः । छन्दसीति किमर्थम् । पाविका अलोमिका ।

आशिषि च ॥ ३ ॥

आशिषि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । जीवताजीवका । नन्दतानन्दका । भव-
ताद्भवका + ।

उत्तरपदलोपे च ॥ ४ ॥

उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्तिका देवका । यज्ञदत्तिका
यज्ञका X ।

क्षिपिकादीनां च ॥ ५ ॥

क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्षिपका ध्रुवका ध्रुवका ।

५०-यदयमिति । ननु च तद्धितलुगर्थमिकारोच्चारणं स्यात् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्ति-
काभिः क्रीतं इत्यार्हादिति ठकोऽध्यर्थपूर्वेति लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति टापो
लुकि निमित्ताभावादिच्चं न स्यात् । पञ्चमृत्तिक इति । अन्तरङ्गांश्च विधीन्सर्वो
लुबाधते न सुब्लुगेव । तथा च सनीसंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः
स्वर्वाभिः क्रीतं पञ्चस्वर्वामित्यादौ टापा सहैकदेशो न भवति । अन्यथैकादेश-
स्याऽऽदिवद्भावादाव्यग्रहणेन ग्रहणालुकि कृतेऽकारस्य श्रवणं न स्यात् । तदेवं सति
प्रयोजने न ज्ञापकमिकारोच्चारणमिति चिन्त्यमेतत् । त्यक्भिति प्रक्रियालाघवाय
स्त्रीविषयत्वाद्भक्तव्ये त्यक्भित्यकारोच्चारणमित्त्वाभावस्य न ज्ञापकम् । पञ्चभिरुपत्य-
काभिः क्रीतं पञ्चोपत्यकमित्यादौ तद्धितलुक्प्रकारश्रवणार्थत्वात्तस्य । पुनन्ति
पावयन्तीति वा पावकाः । जीवकेति । आशिषि चेति वुन् । देवकेति ।
अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः । क्षिपकेति । क्षिपे-
रिपुपधत्वात्के कृतेऽज्ञातादिषु कः । अथवा क्वुन्लिप्पसंज्ञयोरिति क्वुन् ।
ध्रुवकेति । ध्रु. मत्तिस्वैर्ययोः । ध्रुवकेति । धू विधूनने । वर्णकेति । वर्ण-

७०-अन्तरङ्गांश्चेति । चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतो भाष्यप्रामाण्यादेताद्विषयेऽन्तरङ्गानपीत्वस्य
ज्ञापकसिद्धिरिति । इत्येव नित्यत्वमङ्गीकार्यमस्यानभिधानं चेत्याहुः । स्त्रीविषयत्वात्प्र-
क्रियात्त्ववशात् त्यक्भिति व्यक्तव्य इत्यन्वयः । पुनन्ति पावयन्तीति वेति ।
अर्थद्वयस्याप्युपसंख्यानमिति भावः । ध्रु मतीति । पञ्चाद्यचिः कुम्भदित्वाद्गुणाभावेऽज्ञा-

तारका ज्योतिषि ॥ ६ ॥

तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तारका । ज्योतिषीति किमर्थम् ।
तारिका दासी ।

वर्णका तान्तवे ॥ ७ ॥

वर्णका तान्तव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वर्णका । तान्तव इति किमर्थम् ।
वर्णिका भागुरी लोकायतस्य ।

वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ ८ ॥

वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वर्तका शकुनिः । शकुनाविति
किमर्थम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य । प्राचामिति किमर्थम् । वर्तिका ।

अष्टका पितृदेवत्ये ॥ ९ ॥

अष्टका पितृदेवत्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अष्टका । पितृदेवत्य इति किम-
र्थम् । अष्टिका* स्वारी ।

वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम् ॥ १० ॥

वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सूतका सूतिका । पुत्रका
पुत्रिका । वृन्दारका वृन्दारिका ।

३०-यति महत्त्वादिकं गुणमिति वर्णका प्रावरणविशेषः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् ।
ओरान्त्रित्यम् । वर्णिकेति । व्याख्यात्रित्यर्थः । भागुरी टीकाविशेषः । अष्ट-
केति । इण्यशिभ्यां तकाञ्जिति तकन् । पितरश्च देवताः पितृदेवताः । तदर्थं कर्म
पितृदेवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्यं यदिति यत् । अष्टिकेति । अष्टौ परिमाणमस्याः
संख्याया अतिशदन्तायाः कञ्जिति कन् । सूतकेति । न सामिवचन इति प्रति-
षेधाज्ज्ञापकात्स्वार्थे. कन् । पुत्रिकेति । पुत्रशब्दाच्छार्ङ्गवादित्वान्ङीन्प्रत्ययस्ततः स्वार्थे
कन् । केऽण इति ह्रस्वस्तस्य पक्षेऽकारो विधीयते । वृन्दारिकेति । वृन्दमस्या
अस्ति । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यारकन् ।

३०-तादिषु कः क्वुन्वा । वर्णयतीति । स्वगतं गुणं प्रकाशयतीत्यर्थः । व्याख्यात्रीति ।
लोकायतशास्त्रस्य व्याख्यानरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । वर्तिका भागुरीत्यत्रापि वर्ति-
केत्यस्य व्याख्यात्रित्यर्थः । इण्यशिभ्यामिति । अश्नुन्ति ब्राह्मणा अस्यामित्यर्थः ।
स्वार्थे कञ्जिति । सूतैव सूतकेत्यर्थः । यावादित्वादित्यन्ये । पुत्रशब्दादिति । वार्तिके
पुत्रकेत्यकारमध्यपाठोऽपपाठः । कैयटविरोधात् । अकार इति । वा अ इति
च्छेदेनेत्यर्थः । सूतकादौ त्वित्त्वौघनार्थ एव पक्षेऽकार इति बोध्यम् ।

अ. ७ पा. ३ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहामाध्येऽङ्गाधिकारः । ३४५

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत । स्त्रीविषयो य आकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । शुभं यातीति शुभंयाः शुभंयिका+ । भद्रंयिका ।

यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सुनयिका अशोकिका अपाकिका ।

भस्त्रैषाजान्नाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ७ । ३ । ४७ ॥

एषाद्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति× प्रतिषेधात् ।

अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थं नाभाषितपुंरकादित्येव सिद्धम्+ ।

भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनार्थोऽयमारम्भः । अभस्त्रिका अभस्त्रका ।

प्र०- उदीचा० । स्त्रीविषय इति । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्द आरोप्य निर्देशः कृतः । शुभंयिकेति । शुभं याति भद्रं यातीति विवप् । शुभंभद्रंशब्दौ निपातौ । अज्ञा-
ताद्यर्थविवक्षायां कः । केऽण इति ह्रस्वः । यकपूर्वं इति । धात्वन्ताभ्यां यका-
रककाराभ्यां परस्याऽऽतः स्थानेऽकारस्येच्चप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्वं भवत्येव । शोभनो
नयोऽस्याः सुनया । नास्ति शोकोऽस्या अशोका । पूर्ववत्कः ।

भस्त्रै० । पाक्षिकप्रतिषेधार्थं आरम्भः । एषाद्वे इति । न एषका न
द्वके इति विगृह्यान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यकृतेषु त्यदाद्यत्वादिषु
समासे कृते सुब्लुकि समासाद्या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं ततश्चाप् । स च प्रत्य-
यलक्षणेन सुबन्ताभ्यां पर इत्यसुप इतीच्चप्रतिषेधस्य व्यापारादनेषका इत्येव भवति ।
तस्मादनञ्पूर्वोऽनेतयोः पाक्षिकप्रतिषेधः । एषका एषिका द्वके द्विके इति । एषेति
प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र नित्यमित्वमेतिकाश्चरन्तीति । अभस्त्रिकेति । नास्ति भस्त्रा

उ०- उदीचा० । स्त्रीलिङ्गनिर्देशमात्रेण कथमाकारस्य स्त्रीविषयत्वं लभ्यतेऽत आह-अर्थगत-
मिति । धात्वन्तशब्देन तथाभूतौ यकारककारौ लक्ष्येते इत्याह-धात्वन्ताभ्यामिति ।

भस्त्रैषा० । नित्येच्चस्य प्रत्ययस्थादित्येव सिद्धेः सूत्रारम्भफलमाह-पाक्षिकेति ।
उदीचामित्यनुवर्तनादिति भावः । प्रत्ययलक्षणेनेति । अन्तर्वर्तिसुब्लुक इति शेषः ।
भाष्ये नञ्पूर्वे इत्युपलक्षणम् । सपूर्वेऽनुदाहरणे इत्यस्यार्थस्य तुल्यन्यायात्तेन परमैषि-
केत्येवेत्यादि बोध्यम् । प्रथमैकवचनोति । अत एवैषाद्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे इति
भाष्य एषेत्येवोक्तम् । अविवाक्षितत्वं एषद्वीत्येव वदेदिति बोध्यम् । नास्ति भस्त्रेति ।

नञपूर्वग्रहणानर्थक्यं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् ॥ २ ॥

नञपूर्वग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । उत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् । उत्तर-
पदमात्रस्येत्वं वक्तव्यम् । निर्भक्षका निर्भक्षिका । बहुभक्षका बहुभक्षिका ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

उत्स्येकः ॥ ७ । ३ । ५० ॥

किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ।

ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पठिता पठितुम् अस्तु
तर्हि संघातग्रहणम् ।

संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधः ॥ २ ॥

संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उणादीनां तावत् ।

प्र०-अस्या इति बहुव्रीहानुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते यष्टानुत्पद्यते स भाषितपुंस्कादभक्षकस्य
त्पर इत्युत्तरसूत्रेण पाक्षिकप्रतिषेधाप्रसङ्गाद्भस्त्राग्रहणम् । नञपूर्वग्रहणानर्थक्यमिति ।
अपिग्रहणेन केवलानां समुच्चयादन्यपूर्वाणामप्रसङ्गाच्च कर्तव्यं नञपूर्वग्रहणम् । तत्र
पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणात्सर्वेष्टसिद्धिः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ।

उत्स्येकः । किमिदमिति । किं व्यञ्जनमात्रं प्रतिपिपादयिषितमागन्तुना तूच्च-
रणार्थेनाकारेण निर्देशोऽथ संघात एव स्थानी निर्दिष्ट इति प्रश्नः । धात्वन्तग्र-
तिषेध इति । संघातग्रहणे त्वेष न दोषः पठतीत्यत्रापि ठस्याऽऽनर्थक्यार्थवद्

उ०-एतेनानुपसर्जनेऽप्यादाव्याणांमित्यात्वबाधनार्थं भस्त्राग्रहणमित्यपास्तम् । उपसर्जने चारि-
तार्थ्येन बाधे मानाभावात् । नञपूर्वग्रहणाकरणे दोषमाह-अन्यपूर्वाणामप्रसङ्गादिति ।
अथापिग्रहणेन केवलानामन्यपूर्वाणां च संग्रहस्तथाऽपि न कार्यमेवेत्याह-तत्र पदाङ्गेति ।
भाष्य उत्तरपदमात्रस्येत्वं वक्तव्यमिति । उत्तरपदमात्रस्य यथेत्वं भवति तथा
तन्वाख्येयमित्यर्थः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते सप्तमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

उत्स्येकः । ननु विशिष्टोच्चारणात्संशयोऽयुक्तोऽत आह-किं व्यञ्जनेति । लक्ष-
णयेति भावः । ननु पठतीत्यत्र ठशब्दोऽस्त्येवेत्यत आह-आनर्थक्यादिति । ननु
वर्णग्रहणेऽप्यानर्थक्यं तुल्यमत आह-वर्णग्रहणेति । नन ठगादिषु संघातस्योपल-

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३४७

कण्ठः वण्ठः शण्ठः । इह च माथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति+ । वर्णग्रहणे पुनः सत्यत्विधिरयं भवति+ ।

तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अस्तु तावद्-
र्णग्रहणम् । ननु चोक्तं ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष
दोषः । अङ्गादिति वर्तते । न वा अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्हि

प्र०-ग्रहणपक्षे च ठगाद्यकार उच्चारणार्थो वर्णमात्रं प्रत्ययः । कण्ठ इति । कण्ठः ।
शण्ठ इति । शर्मेर्जनिदाच्युसिति ठः । पण्ठ इति । पणोऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ठः ।
वर्णपक्षेऽप्युणादीनां प्रसङ्गः । सत्यपि संघातस्य प्रत्ययत्व इह च संघातग्रहणे ठगादयः
संघाता एव प्रत्ययाः प्रतिज्ञायन्ते । माथितिक इति । संनिपातलक्षणपरिभाषामनाश्रित्य
चौथते । अन्यथाऽजादिसंनिपातेन तान्ततोपजाता कथमजादिविघातनिमित्तं स्यात् ।
वर्णग्रहणे त्वनत्वविधिविस्था निवृत्तनिषेधादिकस्य कादेशाप्रसङ्गः । ननु तान्ताद-
ङ्गत्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते । नचैतत्तत्कारान्तमङ्गम् । तकारान्तात्प्रत्यय-
स्याविधानात् । नैतदस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति तकारान्तं चेति
कदिशः प्राप्नोत्येव । तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति । तद्धितस्य ठादेरिक् इति कर्त-
व्यम् । एवं च माथितिक इत्यत्र ठादेरिति वचनादत्वधित्वात्स्थानिवद्भावात्का-
देशस्याप्रसङ्गः । अङ्गादिति वर्तत इति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः ।
एवं तर्हीति । सामर्थ्यात्षष्ठ्यन्तमूह्यते । इतरो न कचित्षष्ठ्यन्तं प्रकृतमिति

उ०-ब्धेस्तेषामिहानुकृतत्वाद्दर्णग्रहणपक्षानुपपात्तिरत आह-वर्णग्रहणपक्षे चेति । अत एवात्र
पक्षेऽङ्गनिमित्तं यष्टकार इति वक्ष्यमाणं भाष्यं संगच्छते । वर्णपक्षेऽप्युणादीनामिति ।
ठस्य सङ्गावादिति भावः । ननु ठगादिषु वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वात्कथमत्र संघातग्र-
हणमत आह-इह चेति । विशिष्टपदार्थमाह--तद्धितस्येत्यादि । (× वस्तुतः
रक्षिताकारविशिष्टं पठनीयमित्यर्थः । विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणमिति भाष्यात् ।
माथितिकस्तु ठकृच्छोरिति वार्तिकस्थभाष्योक्तरीत्या संनिपातपरिभाषया सिद्ध इति
भाष्यार्थ उचित इति भाति । यद्वोणादिविषयमेवैतत् । माथितिके त्वमे परिहरि-
ष्यत इति भावः) । अङ्गस्येत्यस्य प्रकृतत्वादङ्गादिति वर्तत इत्ययुक्तमत आह-
अर्थवशादिति । धात्वन्तनिवृत्त्यर्थं पञ्चम्यन्तस्येहोपयोगादिति भावः । पञ्चम्यन्तस्य
कथं षष्ठ्यन्तत्वमत आह-सामर्थ्यादिति । पञ्चम्यन्तस्यान्वयायोग्यत्वादिति भावः ।

× धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

प्रत्ययस्थस्येति वर्तते । क प्रकृतम् । प्रत्ययस्थात्कापूर्वस्यात् इदाप्युपः
 [७. ३. ४४] इति । तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
 अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि ।
 आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽथा हिरण्यम् । आढ्यो
 वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
 यानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थान्षष्ठीनिर्दिष्टं भवि-
 ष्यति । एवमप्युणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि
 प्रातिपदिकानि । एवमपि कर्मठ इत्यत्र- प्राप्नोति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति X संब-
 न्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यष्टकारः । किंचाङ्गस्य ठकारः । निमित्त-
 तम् । यस्मिञ्छङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चेतद्भवति । प्रत्यये । अथवा पुनरस्तु
 संघातग्रहणम् । ननु चोक्तं संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेध
 इति । उणादीनां तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । परिहृतमेतदुणादयोऽव्युत्पन्नानि
 प्रातिपदिकानीति । यदप्युच्यत इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे
 कृते तान्तादिति कदेशः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अकारलोपस्य स्थानिवद्भा-
 वाच्च भविष्यति । न सिध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वविधिः ।
 अयमपि पूर्वविधिः । पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति । अथाप्युणादयो व्युत्पा-

प्र०-मत्वाऽऽह—क प्रकृतमिति । अर्थादिति । ठस्येति षष्ठ्यन्तेन संबन्धात्षष्ठ्यन्त-
 त्वेन विपरिणामः । कर्मणि घटते कर्मणि घटोऽऽजित्यठञ् । अङ्गस्येति संबन्ध-
 षष्ठीत्वेनोपादानाद्विशिष्टो निमित्तनिमित्तभावलक्षणः संबन्धो विवक्षितः । तेनाङ्गावय-
 वस्याप्रसङ्गः । अङ्गव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कर्मठ इति प्रत्ययावयवस्य न भवति ।
 ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्यापि निमित्तत्वमाश्रीयते । तथा च चक्रतुः चक्र-
 रित्यत्र द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति । एवं तर्हि साक्षान्निमित्तमिह
 गृह्यते । स्थानिवत्त्वे तु लक्ष्यवशाद्यथाकथञ्चिन्निमित्तमाश्रीयते । पूर्वस्मादपि विधिरिति ।
 संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य पूर्वशब्दस्य विधिशब्देन समास आश्रीयते । अथवा वर्ण-
 ग्रहणात्तदन्तत्वे लब्धे तान्तादित्यन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तग्रहणार्थमिति माथितिके
 कदेशाप्रसङ्गः । अथापीति । सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वाद्यर्थे व्युत्पत्तिपक्षोऽप्यङ्गी क्रि-

उ०-अङ्गस्येति त्वङ्गावयवस्य प्रत्ययस्थस्य ठस्येत्यन्वययोग्यमेवेति तात्पर्यम् । तेनाङ्गावय-
 वस्येति । पठितेत्यादावठाचि परिहारमुपपादयति—अङ्गव्यपदेशेति । अतोऽप्युणादावदोष
 इति बोध्यम् । साक्षादिति । समुदायस्यैव मुख्यं निमित्तत्वमित्यर्थः । अथवेति । इ-
 सु-
 सुगिति भिन्नं लुप्तपञ्चम्यन्तं पदं तान्तादिति भिन्नम् । तेन तकारेणैवान्तपदसंबन्ध

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहामाष्येऽङ्गाधिकारः । ६४७

हन्त एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव विशिष्टग्रहणं ठस्येति ।

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ७ । ३ । ५१ ॥

इह कस्माच्च भवति । आशिषा × तरत्याशिषिकः + । उषा* तरत्यौषिकः ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथेह कथं भवितव्यम् । दोभ्यां
तरति । दौष्क इति भवितव्यम् । कथम् । यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।

हो हन्तेऽङ्गिणेषु ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

किमिदं ङ्गिणकारग्रहणं हन्तिविशेषणम् । ङ्गिणकारपरस्य हन्तैर्यो हकार

प्र०—यते । क्रियते न्यास एवेति । येषां ठशब्दानामिक इष्यते तेष्वकारः स्वन्ति
उच्चारितस्तदनुकरणं स्वरितमेव ठस्येति । न चोणादिठस्याकारः स्वरित इत्यादेशाप्रसङ्गः ।

इसु० । आशिषेति । आङः शास्विच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति संपदादित्वा-
द्भावे क्तिप् । आशासः कावुपसंख्यानमितीत्वम् । उषेति । वसेः क्तिप् । वाचिस्वपीति
संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वादिसुसौ भवत इति कादेशाप्रसङ्गः । लक्षणेति । लाक्षणिक-
मनुमेयरूपं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षरूपम् । अथेति । दौष्क इति दृश्यते नच प्राप्नोतीति
प्रश्नः । दौष्क इति । तरतीति ठक् । उपसंख्येयोऽत्र कादेश इति भावः । क्वचित्तु कथं यदि
वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते इति पाठः । तत्र यदीति निपातो न संदेहार्थ उपात्तः किं
तर्हि यदेत्यस्यार्थं वर्तते । ओकारे य उकारः स उकारग्रहणेन गृह्यते । यत्र च समुदायाश्रयं
कार्यं नास्ति तत्रावयवाः स्वकार्यस्य प्रयोजका एव । तथा च नुडविधिलादेशविनामा
क्कारावयवाश्रयाः प्रवर्तन्ते । अग्रहणपक्षे तु यथा नुडविधिलादेशविनामेषु प्रतिविधीयते तथा
दोष उपसंख्यानं कर्तव्यमिति संदेहार्थोऽपि यदिशब्दो व्याख्येयः ।

हो हन्तेः । किमिदमिति । हन्तिरपीहोपात्तो हकारोऽपि तत्र किं हका-
रस्य प्राधान्याद्विशेषणसंबन्धोऽथ प्रधानोपकाराय गुणस्यापि हन्तेः । पक्षद्वयेऽपि दोष-
दर्शनात्प्रश्नः । द्वंद्वनिर्दिष्टास्तु ङ्गिणा एकयोगक्षेमा न्याय्या इति भिन्नेन संबन्धिना

उ०—इति वायुदत्तशब्दाद्वाचि दत्तशब्दलोपे वायुक इत्यादौ न दोषः । संनिपातपरिभा-
षयाऽपि माथितिके दोषवारणं प्रागुक्तं कथं यथान्यासे वारणं तदाह—येषामिति ।

इसुसु० । षत्वस्येति । शासिवसिषसीनां चेत्यस्येत्यर्थः । ननु समुदाये गुण-
भूता अवयवाः कथं स्वकार्यं प्रवर्तयेयुरत आह—यत्र समुदायेति । संदेहार्थ इति ।
पक्षान्तरे परिहारस्यानुत्थानं दर्शयितुं संदेहार्थोऽपि यदिशब्दो व्याख्येय इत्यर्थः । वर्णैकदे-
शानां वर्णग्रहणेन ग्रहणेऽप्यनर्थकत्वादप्रत्ययत्वाच्च कथमस्य प्रवृत्तिरिति चिन्त्यम् । अत
एवास्य काचित्कपाठता कैयटेनोक्ता । दौष्के ङ्गः ष इति षत्वम् ।

हो हन्तेः । प्राधान्यादिति । विशेष्यत्वात्कार्यान्वयित्वाच्चेत्यर्थः । प्रधानोपकारा-
वेति । प्रधानस्य कुत्वस्य बहुविषयलाभरूपोपकारायेत्यर्थः । द्वंद्वनिर्दिष्टास्त्विति । सह-

इति । आहोस्विद्धकारविशेषणम् । ङिणञकारपरस्य हकारस्य स चेदन्तेरिति । कश्चात्र विशेषः ।

हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः । घन्ति घन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्हि हकारविशेषणम् ।

हकारस्येति चेङ्ङिणत्यप्राप्तिः ॥ २ ॥

हकारस्येति चेङ्ङिणत्यप्राप्तिः । घातयति घातकः । किं कारणम् । नकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्णुल हननीयक इति ।

स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः । घन्ति घन्तु+ । वचनाद्भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्ता हन्तुम् । नकारग्रहणसामर्थ्यादलोपे न भविष्यति । अस्त्यन्यन्नकारग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । श्रूयमाणविशेषणम् । यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । हतः हथ इति X ।

सिद्धं तूपधालोप इति वचनात् ॥ ५ ॥

प्र०-संबन्धं प्रतिपत्तुमनर्हा ङिणति हन्तेर्नकारे हकारस्येति । हन्तेरिति । स्वावयवेन पौर्वापर्यायोगात् । ङिणत्यप्राप्तिरिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्धकारस्य च ङिणताऽऽनन्तर्यासंभवात् । वचनादिति । निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्येन नाव्यवधानमिति शब्दान्तरव्यवायो निवर्त्यते । इतरस्तु व्यवधानसंभवा-न्निर्दिष्टाङ्गविकलपरिभाषोपस्थानं मत्वाऽऽह—इहापीति । स्थानिवद्भावाच्चाच इति । अचो य आदेशो लोपस्तस्येत्यर्थः । नकारग्रहणेति । सर्वत्र व्यवहितो नकारो हकारात्पर इति नकारग्रहणसामर्थ्याद्ङिणद्ग्रहणसामर्थ्याच्च श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रयिष्यते । सिद्धं त्विति । नकारग्रहणमपनीयोपधालोपग्रहणं कर्तव्यम् । वचना-

उ०-विवक्षायां द्वंद्वेन तन्निर्दिष्टानां तुल्यतथैकत्र संबन्धस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । स्वावयवे-नेति । भिन्नवस्तुविषयत्वात्पौर्वापर्यव्यवहारस्येत्यर्थः । ननु वचनसामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्ताव-तिप्रसङ्गः स्यादत आह—निर्दिष्टेति । नन्वजादेशस्य स्थानिवत्त्वं न त्वच इत्यत आह—अचो य इति । ङिणद्ग्रहणसामर्थ्याच्चेति । सर्वत्र नकारपरत्वादेव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । घातयतीत्यादावप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृत्वं ततस्तत्त्वमिति तात्पर्यम् । ननु सत्यपि

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३५१

सिद्धमेतत् । कथम् । उपधालोपे चेति वक्तव्यम् । सिध्यति सूत्रं तर्हि-
भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिरिति ।
वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु हकारविशेषणम् । ननु चोक्तं हकारस्येति
चेज्जिज्ञात्यप्राप्तिरिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति
हननीयक इति । नैष दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामा-
ण्यात् । न च क्वचिद्धात्ववयवेनाव्यवधानमेतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति
न च भवति । यदप्युच्यते स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिरिति । वचनाद्भ-
विष्यति । ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेध इति । नैष दोषः ।
आनन्तर्यमिहाऽऽश्रीयते हकारस्य नकार इति । क्वचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं
शास्त्रकृतमानानन्तर्यं क्वचिच्च न संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे संनि-
पातकृतमानानन्तर्यमलोपे नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कृताश्चिदेवाऽऽ-
नन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ।

अभ्यासाच्च ॥ ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्कुत्वमसुपः ॥ १ ॥

प्र०—द्भविष्यतीति । एकग्रहणकवाक्यनिबन्धनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यस्य संस्कारका-
ण्युपप्लवन्ते, हो हन्तेऽिति, हो हन्तेऽर्णिति, हो हन्तेर्न इति । सह विवक्षायां
द्वंद्वेऽपि यथासंभवं विशेषणविशेष्यभाव इति जिता पिता च हन्तिर्विशेष्यते नका-
रेण हकारः । येन नाव्यवधानमिति । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्था-
नेन धात्ववयवेन नित्यव्यवायाच्छब्दान्तरेण व्यवधानं निवार्यते । वचनादिति ।
सत्यपि स्थानिवद्भावकृते व्यवधाने श्रुतिकृतानन्तर्याश्रयणात् । नापि शास्त्रकृतमिति ।
यथा—आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्युक्तं तथाऽकारस्य शास्त्रेण व्यवधायकत्वं न क्वचि-
त्प्रतिपादितमित्यर्थः । कुतश्चिदिति । निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात् ।

अभ्या० । असुप इति । असुबन्तावयवस्य हन्तेरभ्यासात्परस्य कुत्वं नतु सुबन्ताव-
यवस्येत्यर्थः । हन्तेरभ्यासादिति । अङ्गाधिकारेण चाभ्यासेन च प्रत्ययस्याऽऽक्षेपादभ्यास-

७०—वचने स्वावयवेन पौर्वापर्याभावादप्रतिपत्तिरत आह—एकग्रहणकेति । सहविवक्षायां द्वंद्वे-
पीति । हो हन्तेरिति समुदायविषयान्वयेन स साधुरिति भावः । सौत्रो द्वंद्व इत्यन्ये । श्रुति-
कृतेति । सामर्थ्यादिति भावः । भाष्ये न शास्त्रकृतमानानन्तर्यमिति पाठः । क्व पुनः शास्त्रकृ-
तमानानन्तर्यमत आह—यथेति । अत्र ह्यविद्यमानवद्भावाच्छ्रौतव्यवधानेऽपि शास्त्रकृतमव्यव-
धानं न तथेह तथा शास्त्राभावादित्यर्थः ।

अभ्यासाच्च । नन्वभ्यासस्य क्वापि सुबन्तत्वाभावादसुप इति व्यर्थमत आह—असु-
बन्तेति । जिहननीयिषतीत्यत्र सुबन्तात्वयजूविधानेन सुबन्तावयवो हन्तिरित्यर्थः । आचा-

अभ्यासात्कुत्वमसुप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हननमिच्छति हननी-
यति हननीयतेः सन् जिहननीयिषतीति । तच्चाह वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
हन्तेरभ्यासः । हन्तेरेषोऽभ्यासः । कथम् । एकाचो
द्वे प्रथमस्य [६. १. १] इति । एवं तर्हि हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादि-
त्युच्यते । न चैष हन्तेरङ्गस्याभ्यासः । हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः । कथम् । एकाचो
द्वे प्रथमस्येति । एवं तर्हि यस्मिन्हन्तिरङ्गं तस्मिन्योऽभ्यासस्तस्मादित्युच्यते
यस्मिन्श्चात्र हन्तिरङ्गं न तस्मिन्भ्यासो यस्मिन्श्चाभ्यासो न तस्मिन्हन्ति-
रङ्गं भवति ।

प्र०-निमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मात्कुत्वमिति भावः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय
आह-हन्तेरिति । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाऽऽह-हन्तेरङ्गस्येति । तथा चोक्तं सिद्धं तु परस्परं
प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावादिति । न चैष हन्तेरङ्गस्येति । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये
हन्तिरत्र नाङ्गमित्यर्थः । इतरोऽङ्गमात्रमाश्रित्याऽऽह-हन्तेरिति । आचार्यः स्वाभि-
प्रायं प्रकाशयति-एवं तर्हीति । यथा जघनिथेति थलि हन्तिरङ्गं तस्मिन्नेव चाभ्यासः ।

उ०-रक्किबाख्यानप्यन्तेभ्यः सनादिकमनभिधानान्नास्त्येवेति भावः । तत्र कुत्व इष्टापातिस्तु न ।
वक्ष्यमाणप्रत्याख्यानविरोधात् । ननु हन्तेरेवायमभ्यासोऽत आह-अङ्गाधिकारेण चेति ।
अभ्यासनिमित्ते प्रत्यय इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे बीजमाह-तथा
चोक्तमिति । अङ्गस्येत्यत्र । अत एवास्याङ्गाधिकारे पाठश्चरितार्थः । नन्वाङ्गाधिकारपाठाभा-
वेऽप्यभ्यासेन स्वघटितसमुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाक्षेपे तत्र प्रत्ययस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायां प्रत्या-
सत्थोपस्थितत्वेन हन्तेरेव संबन्धेन जिहननीयिषतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चेयं रीतिर्द्वैः
संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्यत्र कैयट इति चेन्न । शब्दानुपास्थितप्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतेः
शाब्दबोधविषयत्वे मानाभावात् । अत्र चैवमादीनामङ्गाधिकारपाठ एव ज्ञापकः । (परे
त्वत्र प्रत्ययाक्षेपस्य नोपयोगः । हन्तेरङ्गवयवस्य योऽभ्यास इत्यर्थेऽङ्गाभ्यासयोर्द्वयो-
रपि शास्त्रेण निमित्तत्वेग्रहात्प्रत्यासत्त्याऽङ्गसंज्ञानिमित्तनिमित्तकाभ्यासस्यैव ग्रहणमिति
भाष्यार्थमाहुः) । अङ्गसंज्ञायास्तु कार्यकालत्वेन तद्विधायकैकवाक्यतया तन्निमि-
त्तप्रत्ययस्य शब्दानुपस्थित्या प्रत्यासत्त्या च तयोरेकत्व एव शास्त्रप्रवृत्त्या न दोषः ।
भाष्ये-यस्मिन्श्चाभ्यास इति । यन्निमित्तद्वयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः । लिङादेः सप्तम्यन्त-
पदेनैव द्वित्वं प्रति निमित्तत्वबोधनात्तदभिप्रायेण भाष्ये सप्तमीनिर्देशः । विषयसप्तमी वा ।

× धनुश्चिह्नानागतो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः ।

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३५३

हेरचङि ॥ ७ । ३ । ५६ ॥

अचङीति किमर्थमप्रांजीहयद्दूतम् ।

हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् ॥ १ ॥

हेश्चङि प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । ण्यन्तेभेदङ्ग-
मन्यद्भवति । लोपे* कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वमेव ।

ज्ञापकं त्वन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वविज्ञानार्थम् ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् । प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति ।

सन्लिटोर्जेः ॥ ७ । ३ । ५७ ॥

जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

जिग्रहणे ज्यः× प्रतिषेधो वक्तव्यः । जिज्यतुः जिज्युरिति । स तर्हि प्रति-
षेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवमेतस्य न
भविष्यति । सा तर्हेषा परिभाषा कर्तव्या । अवश्यं कर्तव्या अध्याप्य गत
इत्येवमर्थम्÷ ।

न क्रादेः ॥ ७ । ३ । ५९ ॥

काद्यजिज्याचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात् ॥ १ ॥

प्र०- हेर० । अचङीति किमर्थमिति । यस्मिन्हिनोतिरङ्गं तस्मिन्नाभ्यांसे विज्ञायमाने
णौ हिनोतिरङ्गं चङ्चभ्यास इति कुत्वं न भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । अन्यत्रेति ।
सनादावित्यर्थः ।

सन्लिटोः । जिज्यतुषिते । ज्या वयोहानौ । लिट्यतुसि ग्रहिज्यादिसू-
त्रेण संप्रसारणे कृते पूर्वैकादेशे च यद्यपि हल इति दीर्घत्वं क्रियते तथाऽप्येकदेशवि-
कृतस्यानन्यत्वाद्यथा जयतेर्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं भवत्येवं जिनातेः प्राप्नोति । अध्या-
प्येति । विभाषाऽऽप्य इत्यादेश इडादेशात्पुगन्तात्परस्य णेर्न भवति ।

न क्रादेः । काद्यजीति । चजोः कुघिण्यतोर्निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् । तेनैव काद्यजा

३०- हेरचङि । यस्मिन्हिनोतिरिति । पूर्वसूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः । कुत्वविज्ञानार्थमित्यनेन
भाष्येणास्य कुत्वमात्रविषयता नान्यविषयतेति ध्वन्यते । प्रजिघाययिषतीति । एवमुत्तरसूत्र-
विषये प्रजिगाययिषतीत्यपि बोध्यम् ।

सन्लिटोर्जेः । यद्यपीति । यद्यपि दीर्घात्परं कुत्वं तथाऽपि नित्यो दीर्घः प्रकृति-
प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गे वेति भावः । इडादेशादिति । इडः ऋङ्गीनामित्यात्वे
'अर्तिही.' इति पुकि यदापु इति रूपं तस्मादित्यर्थः ।

न क्रादेः । निष्ठायामनिट्त्वादिति । उदितो वेति क्त्वायां विकल्पाद्यस्य विभा-

* ६. ४. ५१. × ६. १. १६; १०८. ÷ ६. ४. ५७.

काद्यजिब्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधः × । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्वं कस्मान्न भवति । निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात् । निष्ठायामनिटः कुत्वं वक्ष्यामि सेटश्चैते निष्ठायाम् । यदि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्र इति ।

शुच्युब्ज्योर्धञि कुत्वम् ॥ २ ॥

शुच्युब्ज्योर्धञि कुत्वं वक्तव्यम् । कथमर्कः ।

अर्चैः कविधानात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैतद्वचनन्तम् । औणादिक एष कशब्दस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्* ।

प्र०-दीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः । ननु ग्लुचुंग्लुचुकुजुसुजूनं निष्ठायामनिट्त्वाद्घिण्यतोः कुत्वं वार्तिककारमते प्राप्नोति । सूत्रकारमते तु न क्वादेरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः । तथाऽर्जिसर्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाप्रसङ्गः । उच्यते । वार्तिककारस्य सूत्रकारात्प्रमाणतरत्वात्तन्मतेन तु कुत्वस्य भावाभाववगन्तव्यौ । नन्वसत्यजेः प्रतिषेधे वीत इति निष्ठायामनिट्त्वात्समाज इति कुत्वं प्राप्नोति । नैतदस्ति । व्यादेशोः निष्ठायामनिण्ण त्वजिः । न च स्थानिवद्भावो निष्ठायामनिडिति लौकिके व्यपदेशोऽस्ति शास्त्रीयेष्वेव कार्येषु स्थानिवत्त्वात् । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वीभावाभावपक्षेऽजित इति निष्ठायामजिः सेडेव । कथमिति । शुच्युब्जी निष्ठायां सेटौ । ईशुचिर् पूतीभाव इति यद्यपि निष्ठायामनिट् तथाऽप्यर्थभेदाश्रयः प्रश्नः । शुच्युब्जोर्धञीति । यथान्यासेऽपि घञ्येव यथा स्याण्यति मा भूदिति नियमाय वाच्यम् । तदेव न्यासभेदे विध्यर्थमिति भावः । यद्यपि गमेर्द्व्युपसर्गाद्ब्र-प्रत्यये सति समुद्र इति सिध्यति तथाऽप्युब्जोर्धञि जकारनिवृत्तये कुत्वमभ्युपेयम् । औणादिक इति । कृदाधाराच्चिकलिभ्यः कः । घिण्यतोस्त्वचोर्ऽर्च्यमिति भवति ।

उ०-वेति निष्ठायामिण्णिवेधादिति भावः । कुत्वाप्रसङ्ग इति । वार्तिककुन्मत इति शेषः । क्कारस्थेति । तस्य भाष्यकृता तदप्रत्याख्यानात् । भाष्यकारस्य चाज्ञानकल्पनापेक्षयैकस्य सूत्रकृतस्तत्कल्पना युक्तेति भावः । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं हि वार्तिककारत्वम् । स्थान्यादेशयोरभेदमाश्रित्य शङ्कते-नन्विति । समाज इति । समुद्रोरजः पशुष्विति पशुष्वपि (ए) ततोऽन्यत्र हलश्चेति घञ् । भेदेनोत्तरम् । न च स्थानिवद्भाव इति । इदं चिन्त्यम् । आदेशस्य तेन स्थानिवद्भावो नतु स्थानिन आदेशवद्भाव इति हेतोः । अतोऽत्रायमग्रन्थ इति बोध्यम् । निष्ठायामनिडिति । इवीदितो निष्ठायामिति प्रतिषेधादिति भावः । अर्थभेदेति । शुच शोक इत्यस्य न सिध्यतीत्यर्थः । ननु वचनेन परिहारे गौरवमत आह-यथान्यासेऽपीति । द्व्युपसर्गादिति । समुत्पूर्वादिन्येष्वपि दृश्यत इति डः ।

१ ख. °स्तत्काले तावन्मात्रलक्ष्यस्मरणकल्पः ।

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३५५

भुज-न्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ७ । ३ । ६१ ॥

भुजः पाणौ ॥ १ ॥

भुजः पाणाविति वक्तव्यम् । कथं न्युब्ज उपताप इति ।

न्युब्जेः कर्तृत्वादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्वं कस्मान्न भवति । कर्तृत्वात् । नैत-
द्घञन्तम् । कर्तृप्रत्यय एषः × । न्युब्जतीति न्युब्जः । अधिकरणसाधनो वै
लक्ष्यते घञ् । न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्न्युब्ज उपताप इति । एषोऽपि हि कर्तृ-
साधन एव । कथम् । न्युब्जयतीति न्युब्जः ।

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ७ । ३ । ६६ ॥

प्रवाचिशहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात् ॥ १ ॥

प्रवचिशहणमनर्थकम् । किं कारणम् । वचोऽशब्दसंज्ञाभावात् । वचोऽशब्द-

प्र०- भुज० । भुजेस्तौदादिकस्य रौघादिकस्य वा घञि गुणकुत्वनिषेधौ निपात्येते ।
भुजः पाणाविति । न्युब्जोपतापग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । लोके बाहौ भुजशब्दो
भुजावयवत्वात्प्रयुज्यते । कर्तृप्रत्यय इति । पचाधञ् । न्युब्जतीति । न्युब्ज-
त्यस्मिन्नित्यधिकरणं प्रदर्शनीयम् । भाष्ये तु वस्तुमात्रं कथितम् । एषोऽपीति ।
यस्मिन्न्याधौ न्युब्जिताश्चेष्टारहिताः शेरते स व्याधिस्तान्युब्जयतीत्यञ् । न चात्र
घञचोः स्वरे विशेषः । थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानात् । भुजशब्दस्तु घञ्याद्यु-
दात्तो भवत्यचि त्वन्तोदात्तः स्यात् ।

यज० । अविवाक्यस्येति । यद्ययं नियमः क्रियते तदाऽविवाक्यमित्येव स्यान्न

उ०- भुजन्युब्जौ । तौघादिकस्येति । कुटिली क्रियत इति तदर्थः । रौघादिकस्येति ।
अभ्यवहियतेऽनेनेति तदर्थः । सूत्र एव सत्त्वाद्भक्तव्यत्वानुपपत्तिरत आह—न्युब्जोति । लोके
बाहाविति । मणिबन्धादधः पञ्चशास्त्रप्रभेदः पाणिः । बाहुश्च × तत ऊर्ध्वभाग इति तदनुषण्ति-
रिति भावः । भुजावयवत्वादिति बहुव्रीहिः । सूत्रस्थपाणिप्रदस्य पाण्यवयवके लक्षणेति
केचित् । भाष्ये तु वस्तुमात्रमिति । अन्तर्भावितण्यर्थतयेति भावः । इतर एतदजानान आह—
अधिकरणेति । स्वाशयं प्रकटयति—एषोऽपीति । न्युब्जित्वेत्वस्य व्याख्यानं चेष्टा-
रहिताः इति । ननु भुजेरप्याचि घञवदेव संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे भुजस्य सिद्ध-
त्वात्किं तत्रापि वचनेनेत्यत आह—भुजशब्दस्त्विति । अन्तोदात्तः स्यादिति । इगुपध-
लक्षणकेऽप्येवं स्यादिति भावः । वस्तुतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वे मानाभावाद्गुणाभावार्थमपि
तन्निर्वातनं बोध्यम् ।

यजयाच० । भाष्ये प्रपूर्वो वचिरशब्दसंज्ञाव्यमिति । तत्रैवेत्यर्थः । एतेन प्रवाच्यं

× ख. ° श्व समुदित इ° ।

+ ३. ३. १९१. × ३. १. १३४.

संज्ञायां प्रतिषेध उच्यते X प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते । उपसर्गनियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । प्रपूर्वस्यैव वचिरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । अविवाक्यमिति ।

उपसर्गपूर्वनियमार्थमिति चेदविवाक्यस्य विशेषवचनात्सिद्धम् ॥२॥

विशेष एतद्वक्तव्यम् । अविवाक्यमहरिति । क मा भूत् । अविवाक्यमेवान्यदिति ।

पुन्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

पुन्यप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्याज्यम् ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७ । ३ । ६९ ॥

[भोज्यमभ्यवहार्ये ॥ १ ॥]

भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । भोज्यः सूपः । भोज्या यवागूरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । भक्षिरयं खरविशदे वर्तते तेन द्वे न प्राप्नोति । नावश्यं भक्षिः खरविशद एव वर्तते । किं तर्ही । अन्यत्रापि वर्तते । तद्यथा । अब्भक्षः वायुभक्ष इति ।

प्र०—त्वविवाक्यमिति । द्वयमपि चैतद्विषयविभागेनेष्यत इति यत्नान्तरं कार्यं न त्वयं नियमः । अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इष्यत एव । दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहरविवाक्यमुच्यते । यस्मिन्त्याज्ञिका न विब्रुवते न नानावाक्यान्पुञ्चारयन्तीत्यर्थः । तत्र पृषोदरादिवात्कुत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । त्यजेरिति । पूज्यमिति तु पुन्यन्तस्य पूजे रूपम् ।

भोज्यम् । नावश्यमिति । भाष्यकारः सूत्रकारन्यासं समर्थयते—अब्भक्ष इति । नच शब्दान्तरसंनिधिगम्यं सामान्यवाचित्वमिति शक्यं वक्तुम् । नहि शब्दस्यानभिधेयं शब्दान्तरसंनिधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य । भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं पेयमित्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषविषयत्वं भुजिभक्ष्योर्ज्ञेयम् ।

उ०—नाम ग्रन्थविशेष इति वृत्त्युक्तं चिन्त्यम् । अविवाक्यस्य विशेषवचनादित्यस्य नियमानुपपत्तौ हेतुत्वमुपपादयति—यद्ययमिति । यत्नान्तरं नियमादन्यत् । नन्वेवमन्योपसर्गपूर्वस्य न स्यादिति शङ्कायामिष्टापत्तिमाह—अन्योपसर्गेति । तथा च प्रयुज्यतेऽनिर्वाच्या विद्येति । न विब्रुवत इत्यस्य व्याख्यानं न नानावाक्येत्यादि । बाह्यलकादधिकरणे कृत्यः । पृषोदरादिवित्वादिति । पृषोदरादिष्वविवाक्यमहरिति पठनीयमिति भावः । पूज्यमिति त्विति । एवं च पूज्येति वृत्तिश्चिन्त्येति भावः ।

भोज्यम् । ननु भक्षिः खरविशदविषय एव । अब्भक्ष इत्यादौ शब्दान्तरसंनिधानात्सामान्यवाचित्वमिति शङ्कते—न चेति । उत्तरयति—न हीति । अनेकार्थस्याभिधेयत्वे हि तस्य बोधनियामकत्वमात्रमिति भावः ।

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७ । ३ । ७० ॥

वेति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति । तदग्निरग्नये ददात् । अस्त्वत्र लोप
आटः× श्रवणं भविष्यति तेनोभयं सिध्यति । दधद्रत्नानि दाशुषे । ददाद्रत्नानि
दाशुषे ।

ओतः श्यनि ॥ ७ । ३ । ७१ ॥

[ओतः शिति ॥ १ ॥]

ओतः शितीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावाय ॥ २ ॥

तत्रायमप्यर्थः षिवुक्कुम्वाचमां शिति [७५] इति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति । ननु च भोः श्यन्यग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थं कर्तव्यम् । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि
[७४] इति श्यन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अत्राप्यस्तु शितीत्येव । यदि
शिक्वात्युच्यते अनु त्वेन्द्रो भ्रमतु* मदतु अत्रापि प्राप्नोति । शमादिभिरत्र
शितं विशेषयिष्यामः । शमादीनां यः शिदिति । कश्च शमादीनां शित् ।
शमादिभ्यो यो विहितः । एवमपि तस्यति यस्यति अत्र प्राप्नोति । अष्टाना-

प्र०- घोर्लो० । भाष्यकारेण वेति प्रत्याख्यातम् । केचिच्चनित्यमागमशासनमित्यस्य
ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति । अनित्यत्वात्तस्या ह्यसति ददादिति न स्यादिति
तस्मिन्द्वये वाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति ।

ओतः । ओत इति । नहि श्यनोऽन्य ओतः शिदस्ति । तत्रायमप्यर्थ इति ।
न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः । भ्रमत्विति । वा भ्राशेति वचनात्पक्षे
शप् । मदत्विति । व्यत्ययेन शप् । शमादिभ्यो यो विहित इति । श्यन्नेव सर्वेभ्यः
शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते । एवमपीति । शिद्विशेषणे शमादीनामुपयोगात्कार्थि-

उ०- घोर्लोपो । केचिच्चनित्यमिति । अस्यार्थस्य भाष्यकृताऽस्पृष्टत्वादिदमप्रामाणिकम् ।
जप्त्वेत्याद्यसाध्वेवेत्यन्ये ।

ओतः श्यनि । नहीति । नच भवतीत्यस्ति । ओत इत्यस्य विहितविशेषणत्वाङ्गीका-
रात् । भवतेरित्यादिनिर्देशेन प्रतिपदोक्तौकारस्यैव ग्रहणाच्च । ओकारान्तप्रकृतिकाचारक्विव-
न्तास्तु न सन्त्येवानभिधानादिति भावः । न केवलमिति । कस्येति लुग्वेति च सूत्र ओत
इत्यतः प्रागेव पाठ्ये लुग्वेत्यत्रापि लोपपदसंबन्धे बाधकाभाव इति भावः । ननु शबपि
शमादिभ्यो विहित एवेत्यत आह-श्यन्नेवेति । दिवादिभ्य इत्यादिग्रहणस्य व्यवस्थार्थकतया

मिति वचनान्न भविष्यति ।

ष्ठिवुक्कुमुचमां शिति ॥ ७ । ३ । ७५ ॥

दीर्घत्वमाङ्गि चमः ॥ १ ॥

दीर्घत्वमाङ्गि चम इति वक्तव्यम् । आचामति । इह मा भूत् । उच्चमति विचमतीति ।

इषगमियमां छः ॥ ७ । ३ । ७७ ॥

इषेच्छत्वमहली ॥ १ ॥

इषेच्छत्वमहलीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इष्णाति इष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अचीति × वर्तते । एवमपीषाणेत्यत्र- प्राप्नोति । अथाहलीत्युच्यमाने कस्मादेवात्र च्छत्वं न भवति । नैवं विज्ञायते न हल् अहल् अहलीति । कथं तर्हि । अविद्यमानो हलस्मिन्सोऽयमहल् अहलीति । यद्येवमचीत्यपि वर्तमाने न दोषः । न स्याच्चा शिद्विशेष्यते । शिति भवति कतरस्मिन् अचीति । कथं तर्हि । शिताऽज्विशेष्यते । अचि भवति कतरस्मिन् शितीति ।

प्र०-निर्देशाभावात् । अष्टानामिति । अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते ते च संनिधानाच्छमादय एव विज्ञायन्ते ।

ष्ठिवु० । ष्टिवुक्कुमुचमां शितीति सूत्रपाठादाह-दीर्घत्वमाङ्गि चम इतीति ।

अथवा सूत्रे तन्त्रमाङ्ग नतु यथोपेयिवानित्यत्रोपशब्दोऽतन्त्रमिति प्रदर्शनाय वार्तिकारम्भः ।

इष० । इषुगमीति पाठोऽनार्ष इत्याह-इषेच्छत्वमहलीति । इषाणेति ।

इष आभीक्ष्ण्य इत्यस्माद्वलः श्रः शानज्जाविति शानच् । स चाजादिरिति च्छत्व-प्रसङ्गः । अथेति । अहलीति तत्पुरुषे शानज्जादिरिति भावः । न ह्यचेति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तदादिविधितदन्तविधिवद्विशेषणेन भवति । न विशिष्येण ।

उ०-इयन्शमादिशब्दोच्चारणेन विहितो नतु राप् तथेति परे । कार्यनिर्देशाभावादिति ।

शमादिविहिताशित्यङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थः स्यादिति भावः ।

ष्ठिवुक्कुमु० । ननु सूत्र एवाऽऽचमामिति पाठाद्वार्तिकमनर्थकमत आह-ष्ठिविति । स पाठोऽनार्ष इति भावः । तमपि पाठं स्थापयति-अथवेति ।

इषगमि० । इषुगमीति पाठे तौदादिकस्यैवोदितः पाठान्यस्य ग्रहणशङ्कैव नेत्यत आह-अनार्ष इति । गणेऽप्यनुदित एव पाठ इत्यर्थः । न विशेष्येणेति । एवं चाजुरूपे शितीत्यर्थान्न दोष इति भावः । अत्राचीत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिर्बोध्यः । अत एव क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घः इत्यन्यपि भवति । अत एव भगवता तत्सूत्रं विहायानैव विचारोऽका-रीति बोध्यम् ।

१ स. "त्रैवैतद्विचा" ।

× ७, ३, ७२, ÷ ३, १, ८३,

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३५९

पात्राध्मास्थान्नादाण्डश्रुतिसर्तिशदसदां पिबजिग्रधमतिष्ठ-

मनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदाः ॥ ७ । ३ । ७८ ॥

पिबेर्गुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । पिबति । लघूपधगुणः प्राप्नोति X । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । गुणः कस्मान्न भवति । पिविरदन्तः ।

अदन्त इति चेदुक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । धातोरन्त इति चेदनुदात्ते चबग्रहणमिति + अथवाऽङ्गवृत्ते पुन-
वृत्तावधिधिर्निष्ठितस्येत्येवं न भविष्यति ।

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७ । ३ । ७९ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न ज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्चेत । का रूपसिद्धिः जानाति जायते । अतो दीर्घो यञि [७. ३. १०१] इति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-

प्र०- पात्रा० । धातोरन्त इति चेदिति । धातोरित्यत्र द्वौ पक्षवृत्तौ । अन्त इति वर्तते न वा । यद्यनुवर्तते तदाऽनुदात्ते चेति सूत्रं कर्तव्यं ददातीत्याद्युदा-
त्तार्थं तथा पिबन्तीत्यादावाद्युदात्तत्वं मध्योदात्तनिवृत्त्यर्थं बान्तस्य धातोर्वक्तव्यमन्तग्र-
हणनिवृत्तौ तु क्रमप्राप्तत्वादादेरेवोदात्तत्वं सिध्यति । तत्रायं निर्णयः । अन्त इति वर्तते ।
ऊर्णात्याद्यर्थम् । अनुदात्ते चेति कृतमेव । पिबेति चाऽऽद्युदात्तनिपातनमिह कार्यम् ।
अथवेति । सत्यपि हलन्तत्वे गुणाभावः पिबादेशेनैवाङ्गस्य प्रयोगार्हत्वात् ।

ज्ञाज० । अतो दीर्घो यञीति । अत्र सार्वधातुकग्रहणं तुरुस्तुसूत्रादनुव-

उ०- पात्रा० । आदेरेवेति । इदं तत्रैवोपपादितम् । धातोरिति सूत्रस्थं पूर्वपक्षवार्तिकग्रहणं
तत्रत्यसिद्धान्तवार्तिकस्याप्युपलक्षणमित्याशयेनाऽऽह—तत्रायमिति । कृतमेवेति । इदमेव
ज्ञापकं धातोरित्यत्रान्ताधिकारस्येति भावः ।

ज्ञाजनोर्जा । ज्ञासाहचर्याच्छ्रूयमाणविकरण एवात्र जनिर्न जुहोत्यादिरित्याहुः । नन्वतो
दीर्घ इत्यत्र तिडीत्यनुवृत्तेः कथं जानातीत्यत्र दीर्घोऽत आह—अतो दीर्घ इत्यादि । अत्रत्यमेत-
ज्ज्ञापनपरं ज्यादादीयस इति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेश्युक्तिः । अदन्तत्वेनैव मुणप्रतिषेधवा-
र्तिकप्रत्याख्यानसंभवेनास्य यत्नस्य गुरुत्वात् । भ्यसोभ्यमिति सूत्रस्थं च भाष्यमत्रत्यतदेकदे-
शिमतेनैवेति बोध्यम् । फलान्तरं तु नास्या उपलभ्यते । नन्वेन दीर्घोऽजानां भो इत्यादा-
वनन्त्यस्य प्लुतो न स्यात् । तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य प्लुतव्यावर्तकताया हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् ।
अत एव पचामि भोरित्यादौ न प्लुतः । न चानन्त्यस्य पदस्य टेरिति तदर्थोत्पत्तामीत्यादौ
तत्प्राप्त्यभावेन किमर्थं दीर्घग्रहणेन तन्निराकरणमिति वाच्यम् । दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषय

ङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति । किमेतस्मै ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चो-
दितः÷ स न वक्तव्यो भवति ।

जुसि च ॥ ७ । ३ । ८३ ॥

जुसि गुणे यासुदप्रतिषेधः ॥ १ ॥

जुसि गुणे यासुडादौ प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुरिति । न वक्तव्यः ।
नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणः [८२] जुसि चेति । कथं तर्हि । मिदेर्गुणोऽजुसि
चेति । किमिदमजुसीति । अजादावुस्यजुसीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । चक्रुः
जह्रुरिति । एवं तर्हि शितीति+ वर्तते । एवमपि अजुहवुः अविभयुरित्यत्र न
प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । न सिध्यति न ह्युस्तिश्रद्धतपूर्वो नास्तीति
कृत्वोसि यः शिद्धतपूर्वस्तस्मिन्भविष्यति । अथवा क्रियते न्यास एव । अवि-
भक्तिको निर्देशः । नैवं विज्ञायते मिदेर्गुणो जुसि चेति । कथं तर्हि । मिदे-
र्गुण उजुसीति । उकारादौ जुसि । अथवाऽचीति× वर्तते तेन जुसं विशेष-
यिष्यामः । अजादौ जुसीति ।

जाग्रोऽविचिण्णल्लित्सु ॥ ७ । ३ । ८५ ॥

इह जागरयति जागरक इति कृते रपरत्वे चात उपधायाः [७. २. ११६]

प्र०-र्तते नतु तिङिति । अत एवाऽऽने मुक्पूर्वान्तः कृतो न परादिर्दीर्घप्रसङ्गात् । अङ्ग-
वृत्त इति । ज्यादादीयस इत्याकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जा इति दीर्घोच्चारणं
दीर्घश्रवणार्थमेतत् । *दीर्घोच्चारणे तु ज्ञापके तदाकारविधानमाकारश्रवणार्थम् ।

जुसि च । चिनुयुरिति । तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति गुणप्रसङ्गः ।
शितीति वर्तते इति । ष्ठिवुक्कुमुचमां शितीत्यतः । नच लिटि शिदस्ति । एव-
मपीति । उसि शितीति सामानाधिकरण्यसंबन्धं मन्यते । इतर उसि यः शित-
स्मिन्निति संबन्धं मत्वाऽऽह—भूतपूर्वगत्येति । प्रत्ययलक्षणं तु नास्ति । न लुम-
ताऽङ्गस्येति निषेधात् । उकारादाविति । यासुडादेरनुकारादित्वाद्ग्रहणाभावः । अनुबन्ध-
निर्देशाच्च लिङादेशस्योसो ग्रहणाभावः । अचीति वर्तते इति । क्सस्याचीत्यतः ।

जाग्रो । इहेति । अङ्गवृत्त इत्यनाश्रित्योच्यते । गुणस्यावकाशः जागरित

उ०-एव टेरित्यस्य संबन्धादिति चेन्न । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य
स्पष्टार्थतया तदर्थकत्वाभावकल्पनात् ।

जुसि च । लिटीति । जुसि यः शितत्र परेऽङ्गस्य गुण इति सूत्रार्थः । ननु प्रत्यय-
लक्षणसत्त्वे किं भूतपूर्वगत्याऽत आह-प्रत्ययलक्षणं त्विति । भाष्ये गुण उ जुसीति । गुणेति
लुप्तविभक्तिकमिति भावः ।

जाग्रो । अनाश्रित्येति । अगतिः कृतत्वादिति भावः । ननु गुणात्पूर्वमचोऽ-

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३६१

इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

चिण्णलोः प्रतिषेधसामर्थ्यादन्यत्र गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यद्यमचिण्णलोरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न गुणाभिनिर्वृ-
त्तस्य वृद्धिर्भवतीति ।

किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्यद्विचिण्णल्लिङ्गश्च इति । आहोस्वित्प्रसज्यायं
प्रतिषेधः । विचिण्णल्लिङ्गत्सु नेति । कश्चात्र विशेषः ।

प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ २ ॥

प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधः प्राप्नोति । अजागरुः* ।

उत्तमे च णलि ॥ ३ ॥

उत्तमे च णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति अहं जजागर+ ।

न वाऽनन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यद्गुण-
विधानं × तस्य प्रतिषेधः । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ।

जुसि पूर्वेण गुणविधानात् ॥ ५ ॥

जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते जुसि च [८३] इति ।

प्र०-इति । अचो ङिणीतीति वृद्धेरवकाशः कारक इति । जागरयतीत्यादावुभयप्रसङ्गे
परत्वाद्गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । गुणभूतस्येति । गुणशब्दः
स्वरूपपदार्थको गुणशब्देन भूतो निष्पन्नो गुणभूतः । एवं गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तो
गुणाभिनिर्वृत्तः । यद्यनेन गुणे कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिचिण्णलोगुणप्रतिषेधोऽ-
नर्थकः स्यात्कृते गुणे वृद्ध्या रूपस्य सिद्धत्वात् । तस्माच्चिचिण्णलोः प्रतिषेधोऽत उपधाया
इति वृद्ध्यभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य न ज्ञापकः । तथा च ह्रस्वन्तक्षणे-
त्यत्र जागृग्रहणमजागरीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थं कृतम् । अन्यथा गुणे कृतेऽतो लान्त-
स्येत्यनेन वृद्धिर्न भविष्यतीति किं जागृग्रहणेन । अजागरुरिति । लङ् सिज-
भ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुसादेशः । तस्य ङित्त्वाज्जुसि चेत्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषे-
धप्रसङ्गः । पर्युदासपक्षे तु न दोषः । तत्र विचिण्णल्लिङ्गश्चोऽन्यत्र गुणो विधी-

उ०-ङिणीतीति वृद्धिः किं न शङ्क्यतेऽत आह-गुणस्येति । अचिण्णलोरित्यनेन वृद्धिविषयेऽ-
स्य गुणस्य विशिष्य विधानादपवादत्वादिति वक्तुं युक्तम् । निष्पन्न इति । भूधातुरुत्पत्त्यर्थं
इति भावः । किं जागृग्रहणेनेति । तत्र तु सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमाश्रित्य जागृग्रहणं प्रत्याख्या-
तमुपाध्यायैः । अत्रत्यभाष्यस्वरसोऽपि सामान्यापेक्षज्ञापकत्व एव दृश्यते । निषेधप्रसङ्ग-
इति । तत्र पक्षे विशेषाभावेन सर्वस्य गुणस्य निषेधः स्यादिति भावः । भाष्ये पूर्वेणेति ।

* ३. ४. १०९; १. २. ४; ७. ३. ८३. +. ७. १. ९१; ७. ३. ८४. ×७. ३. ८५.

णलि च ॥ ६ ॥

किम् । न काऽनन्तरस्य प्रतिषेधादित्येव । णलि च पूर्वेण गुणो विधीयते
सार्वधातुकार्षधातुकयोः [८४] इति ।

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः ।

अतोऽन्यत्र विधाने वाक्यगुणत्वम् ॥ ७ ॥

अतोऽन्यत्र विधाने वाक्यगुणत्वं वक्तव्यम् । जागृषिः ।

न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति ।
अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । किंवर्थं पर्युदासः स्यात् । शुद्धपरस्य
विशब्दस्य प्रतिषेधे ग्रहणमनुनासिकपरश्च कौ विशब्दः । वस्वर्थं तर्हि पर्यु-
दासः स्यात् । जागृवांसो अनुगमन् । कथं पुनर्वैः पर्युदास उच्यमानो वस्वर्थः
शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्याद्वस्वर्थमिति विज्ञास्यते ।

वस्वर्थमिति चेन्न सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् ॥ ९ ॥

वस्वर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् । कथं सार्वधा-

प्र०-यते । न च तेषु निषिध्यत इति लक्षणान्तरेण गुणः प्रवर्तत एव । जागृवि-
रिति । वृहजागृभ्यो विञ्जिति सूत्रपाठाश्रयेण चोद्धते । यदा तु जृशृस्तृजागृभ्यः
किञ्जिति पाठस्तदा किञ्चादेवाऽऽर्षधातुकलक्षणगुणाप्रसङ्गः । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्ययं
दोषोऽनन्तरस्य निषेधात्तथाऽपि पर्युदासो दोषवानिति प्रतिपादनायेदमुच्यते । न वेति ।
यदि जागृविस्तिवत्र लक्षणान्तरेण गुणः स्याद्वैः पर्युदासोऽनर्थकः स्यात् । किंवर्थ-
मिति । नहि लक्षणान्तरेण गुणप्रसङ्गो न चात्र तदनुबन्धकपरिभाषापतिष्ठते । अनु-
बन्धस्यानिर्देशादिति विग्रहणेन विवक्षितं गुह्यत इति भावः । शुद्धपरस्येति । विशब्द
इकारो निरनुनासिक उच्चारित इति किपो ग्रहणं नास्ति । तस्य हीकारोऽनुना-
सिकः । वस्वर्थमिति । विशब्दः सप्तम्यन्तो निर्दिश्यते निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।
यथा वरेयलोपेति । अथवेकार उच्चारणार्थ इति तत्र तदादिविधिना वस्वोर्ग्र-
हणं भवतीति भावः । इतरस्तु यथोक्तमप्रतिपद्य वि इति समुदायो निर्दिष्ट इति
मत्वाऽऽह-कथं पुनरिति । इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाऽऽह-सामर्थ्यादिति । औणा-

उ०-न्यत्रहितपूर्वेणेत्यर्थः । तथाऽपीति । त्वत्प्रक्षोऽपि दुष्ट इति प्रसज्यप्रतिषेधत्वादिना प्रतिपद्यत
इत्यर्थः । नहि तन्नेति । किञ्चादिति भावः । ननु क्विपो द्रव्यनुबन्धकत्वादग्रहणं तस्यत
आह-न चात्र तदन्विति । तस्य हीकार इति । निषेधविषय उच्चारणार्थवर्णानामपीत्युक्त-
लोपो । अन्यथा तद्विशिष्टविधिसंभावनया तदग्रवणे मानाभावादिति भावः । ननु वसो विश-
ब्दाभौवात्कथमत्र ग्रहणमाशङ्क्येत्यत आह-विशब्द इति । औणादिकविशब्दग्रहणेन

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽज्ञाधिकारः । ३६३

तुकसंज्ञा । छान्दसः कसुः । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपि ङिदिति ङिच्चात्पर्युदासो भविष्यति । अथवा वकारस्यैवेद-
मशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम् ।

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां × भेत्तुमिति गुणो न प्राप्नोति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ

प्र०-दिक्को न पर्युदस्यते । लक्षणान्तरेण प्रसङ्गादिति सामर्थ्याद्वकारादेः क्वसोर्ग्रहणमि-
त्यर्थः । छान्दस इति । भाषायां सदवसश्रुभ्य एव क्वसुर्नान्येभ्य इति भावः ।
केचित्तु भाषायामपि क्वसुमिच्छन्ति त एवं परिहरन्ति । असंगो गालिट् किदिति सिद्धे
किञ्चे क्वसोः किञ्च प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमिति क्वसौ गुणाभावः । अथवेति ।
अनच्कस्य हल उच्चारयितुमशक्यत्वादिकार उच्चारणार्थो निर्दिष्ट इति वकारादे-
र्ग्रहणम् । क्वसौ च प्रतिविहितमित्यौणादिक एव पर्युदस्यते तत्सामर्थ्याल्लक्ष-
णान्तरेणापि गुणो न भवति । क्वपस्तु लोपाद्वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पर्यु-
दसं नेच्छन्ति । अन्ये तु यथाऽतृणोऽदिति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति वर्णस्य
प्रत्ययविशेषणत्वादेवं क्वपोऽपि पर्युदास इत्याहुः ।

पुगन्तल० । संयोग इति । धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हलोरानन्तर्ये संयोगे गुर्विति
गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञाया बाधनाद्भेदेति गुणो न भवति । अजादौ च भेदज्ञमित्यादौ
सावकाशो गुणः । विध्यपेक्षमिति । गुणविधानमिति शेषः । लघूपधाये विहिते
सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः । ननु पञ्चम्यभावात्कथं विधानं भविष्यति ।
उच्यते । षष्ठीपक्षेऽपि लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके, के च तस्य तस्माये

उ०-सप्रयोजनत्वात्कथं सामर्थ्यमत आह-औणादिक इति । भाषायामिति । लिट् कानज्वा
क्वसुश्चेत्यत्र च्छन्दसीत्यनुवर्तनादिति भाष्याभिप्रायः । अत एव भाषायां सदेति चरितार्थम् ।
किञ्चित् । संयोगान्तधातुभ्यस्त्वनभिधानात्क्वसुरेव नेति तदाशयः । भाष्यविरोधोऽत्रारुचिः ।
किञ्च तु तितीर्वा नित्यादावृच्छत्युतामिति गुणनिषेधेन चरितार्थमिति बोध्यम् । वस्तुतो
विभाषा पूर्वाह्निसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्भाषायां क्वस्वङ्गीकारेऽपि जागृधातोर्लोके तस्यां-
नभिधानादौषाभाव इति त्रक्तं युक्तम् । अथवा वकारस्येति भाष्यग्रन्थो क्वर्थः शक्यो विज्ञातुं
सामर्थ्यादित्युत्तरं बोध्यः । तेनैव संगतेः । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्चेति । चिणादिसहचर्येण
श्रूयमाणस्यैव वेगग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । अत एव भाष्योक्तपूर्वपक्षेणाविरोधः । तेन जाग-जाग-
रावित्यादौ गुणो भवत्येवेति बोध्यम् । अन्ये त्विति । भाष्योक्तपक्षयोः फलभेदोऽत्रारुचिः ।

पुगन्तल० । गुणविधानमिति । भाष्येऽपि लघुग्रहणशब्देन गुणविधानं लक्ष्यत
इति बोध्यम् । तयोरङ्गस्येति । प्रत्यासत्त्या लघूपधस्याङ्गस्येत्यर्थः । के च तस्येति । अङ्ग-

विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतं लघोश्चासौ विहितः ।

कथं कुण्डिनं दुष्यति ॥ १ ॥

कुण्डिता हुण्डिता अत्र कस्मान्न भवति ।

धातोर्नुमः

धातोर्नुम्विधावुक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेव नुम्भ-
वतीति X ।

कथं रञ्जे:

कथं रञ्जेरुपधा लक्षणा वृद्धिः + । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः * ।

स्यन्दिश्रन्थोर्निपातनात् ।

यदयं स्यन्दिश्रन्थोरवृद्धयर्थं निपातनं करोतिः तज्ज्ञापयत्याचार्यो भव-
त्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति ।

प्र०-विधीयेते इत्युपपद्यते विधानविशेषणम् । ननु सांप्रतिकलघूपधसंभवे कथं विधानं
विशेष्यते । व्याप्तिन्यायाश्रयादेवं हि हलादावजादौ च गुणः सिध्यति । कथं
कुण्डिति । अङ्गाधिकारे नुमो विधानादकृत एव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विधी-
यते तस्मिन्परतो नुमि गुणः प्राप्नोति । उक्तं तत्रेति । तेन कुण्डेति गुरोश्च
हल इत्यकारः सिध्यत्यन्यथा क्तिन् स्यात् । कथं रञ्जेरिति । यदि षष्ठीनि-
र्देशेऽपि विधानं विशेष्यते तदाऽन्यत्रापि प्रसङ्गः । ततश्चाकारोपधाद्विहिते प्रत्यये
वृद्धिर्विधीयमाना रञ्जेः प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्तात्तत्कारोपधत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । राग इति ।
रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपः । ननु चोपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते ।
न च ततः प्रत्ययविधिसंभव इति विध्यपेक्षत्वं नाऽऽश्रयिष्यते । एवं मन्यतेऽका-
रोपधाद्यो विधीयते सोऽवयवाद्नुमानाद्विहितो भवति । स्यन्दिश्रन्थोरिति । नलो-
पार्थ वृद्ध्यभावार्थं निपातनम् । यदि वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यते ततो वृद्धिप्र-
सङ्गाभावात्तदभावार्थं निपातनं क्रियेत । नलोपसिद्धये विधिरेवाऽऽश्रीयेत । अनेक-

उ०-प्रत्यययोर्विधाननिमित्तसंबन्धस्याङ्गसंज्ञाशास्त्रे दृष्टत्वादिति भावः । भाष्ये लघोश्चासावित्यस्य
लघूपधाच्चासावित्यर्थः । सांप्रतिकलघूपधसंभव इति । स्थानषष्ठीत्वसंभवेन प्रधानगुणविशे-
णत्वे संभवतीत्यर्थः । अन्यथा क्तिन्स्यादिति । ततश्चात्र लघूपधाद्विधानाभावेन न गुण
इत्यर्थः । भाष्ये धातोर्नुम इति हेतौ पञ्चमी यतस्तत्र धातोर्नुम नाङ्गस्य तस्मादित्यर्थः । कथं
रञ्जेरिति । चोद्यस्य प्रकृते संगतिं दर्शयति-यदीति । अवयवाद्नुमानादिति । अवयवा-
त्मकत्वात्समुदायस्येति भावः । ननु नलोपार्थमेव निपातनं स्यादत आह-नलोपासिद्धये

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३६५

अनङ्गलोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अनङ्गलोपः । दध्ना सक्थना X । शिदीर्घत्वम् । कुण्डानि वनानि* ।
एवं तर्हि ।

अभ्यस्तस्य यदाहाचि

यदयं नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्धधातुके [८७] इत्यज्ग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति ।

लङ्गर्थं तत्कृतं भवेत् ।

लङ्गर्थमेतत्स्यात् । अनेनेक् ।

क्नुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोगुणे ॥ ३ ॥

यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः [३. २. १४०] इको झल्ललन्ताच्च
[१. २. ९; १०] इति क्नुसनौ कितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्ये-
वंजातीयकानां गुण इति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिनं दुष्यति ॥ १ ॥

प्र०-प्रयोजनसिद्धये निपातनाश्रयणम् । अनङ्गलोपेति । अल्लोपोऽन इत्यत्र षष्ठीनिर्देशेऽनन्ता-
द्विहिते प्रत्यये लोपो विधीयमानो राज्ञ इत्यादावेव स्यान्नास्थना दध्नेत्यादौ । शिदीर्घत्वं
च सामानीत्यादावेव स्यान्नतु कुण्डानीत्यादौ । तस्मात्षष्ठीनिर्देशे विधानविशेषणे दोषप्रसङ्गा-
द्गुणो भेत्तुर्न सिध्यति । अभ्यस्तस्येति । अज्ग्रहणस्य प्रबोजनं नेनेक्तीत्यादौ गुणप्र-
तिषेधो मा भूत् । यदि च हलादावलघूपधत्वाद्गुणो न स्यात्तदा गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति
किं तन्निषेधनिवारणार्थेनाज्ग्रहणेन । लङ्गर्थमिति । लुप्ते प्रत्यये गुणप्रतिषेधनिवा-
रणायाज्ग्रहणं न ज्ञापकम् । अनेनेगिति । णिजिर शौचपोषणयोरित्यस्माल्लङि तिप्
शप् ऋलुः । द्विर्वचनं निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यभ्यासस्य गुणः । हल्लङ्याभ्य
इति तिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः । क्नुसनोरिति । ननु सनः कित्त्व-

३०-इति । रञ्जेश्च घञि चेत्युत्तरमेव स्यन्दिश्रन्थी पठेदित्यर्थः । वार्तिकेऽनलोप इति पाठेऽन-
न्तस्य योऽलोपः सोऽनलोप इत्यर्थः । अनङ्गलोप इति पाठेऽनङ्गो लोपोऽर्थान्तसंबन्धका-
त्स्येत्यर्थः । शिदीर्घत्वं सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेन तत्रापि नान्ताद्विहिते सर्वनामस्थान
इत्यर्थः स्यादिति भावः । लुप्ते प्रत्यय इति । प्रत्ययलोपे संयोगाभावेन गुरुत्वाभावाल्लघूपधत्व-
मस्येवेत्यर्थः । क्नोरेवेति । संयोगात्परत्वे सति ह्रस्वत्वरूपलघुत्वशरीरघटकसंयोगस्य प्रत्यास-
त्त्याऽङ्गावयवस्यैव ग्रहणम् । ईदृशार्थाश्रयणे च क्नोः कित्त्वं ज्ञापकम् । यद्वा भूतपूर्वलघुत्वमाश्रित्य
गुण इति भावः । परे तु 'सृजिदृशोर्ल्यमकित्सनि' इति लघुन्यासेन सिद्ध इको झल्लल-

धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिभ्रन्थोर्निपातनात् ।

अनङ्गलोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गर्थं तत्कृतं भवेत् ।

कनुसनोर्यत्कृतं किञ्च ज्ञापकं स्याल्लघोगुणे ॥ ३ ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ८७ ॥

अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि पस्पशाते चाकशीमि

वावशतीरिति दर्शनात् ॥ १ ॥

अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पस्पशाते चाक-
शीमि । वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते । कपोतः शरदं पस्पशाते । अहं भुवनं
चाकशीमि । वावशतीरुदाजदिति ।

बहुलं छन्दस्यानुषगजुजोषदिति दर्शनात् ॥ २ ॥

बहुलं छन्दसि वक्तव्यमुपधाह्रस्वत्वम् । किं प्रयोजनम् । आनुषगजुजोष-
दिति दर्शनात् । यस्त आतिथ्यमानुषगजुजोषत् ।

यद्युपधाह्रस्वत्वमुच्यते

प्र०-ममभावार्थं स्यात्सिमुक्षति दिदक्षत इति कथं ज्ञापकम् । उच्यते । यद्ये-
तावत्प्रयोजनं स्यात्सुजिह्वोर्नील्यमकित्सनोरित्येव ब्रूयात्तस्माद्गुणप्रतिषेधार्थमपि किञ्च
ज्ञापकमेव । किंतु धिप्सति धीप्सतीत्यत्र नलोपार्थं सनः किञ्च स्यादिति कोरेष
किञ्च ज्ञापकम् ।

नाभ्यस्त० । अभ्यस्तानामिति । गुणप्रतिषेधमविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं
सर्वेष्टसिद्धय इति भावः । किं प्रयोजनमिति । गुणनिषेधे ह्रस्वे चाविशेषं मत्वा
प्रश्नः । पस्पशातं इति । स्पशिर्वार्तिककारवचनादपठितोऽपि धातुस्तस्माद्व्यत्य-
येनाऽऽत्मनेपदं टेरेत्वं लेटोऽडाटावित्याद् शपो बहुलं छन्दसीति श्लुद्विर्वचनम् । चाक-
शीमीति । काशु दीप्तौ यङ्लुक् लट् मिप् शप्लुक् । यङो वेतीडागमः । वाव
शतीरिति । वाशु शब्दे । यङ्लुक् लट् । शतृ डीप् । जुजोषदिति । जुषी
प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदं तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेऽपि कार-
लोपो लेटोऽडाटावित्यङ् व्यत्ययेन शपः श्लुः । द्विर्वचनं गुणे कृते ह्रस्वाभावः ।
यदि तर्हीति । यदि गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वो विधीयते तदा नर्ततीति गुण-

उ०-न्ताच्चेति सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वमिति भाष्याशयः । इको झल्लहन्ताच्चेति
प्रकरणे रुदविदेति सूत्रेण विहितं सनः किञ्चमपि ज्ञापकं बोध्यम् ।

नाभ्यस्तस्य० । गुणनिषेधविधौ सत्येवोपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थभ्रमं निर-
स्यति—गुणप्रतिषेधमिति । गुणे तस्य ह्रस्व इकि नेनिजतीत्यादिसिद्धिरिति भावः । अवि-
शेषमिति । नेनिजतीत्यादावित्यर्थः । उपधा नास्तीति । जातेऽपि ह्रस्वे रूपासिद्धिरे-

प्रियां मयूरः प्रतिनर्ततीति

यद्वच्चं नरवर नर्ततीति हृष्टः

अत्र गुणः प्राप्नोति । तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन । कस्मान्न भवति । पस्प-
श्रुते चाकशीमि वावशतीरिति । स्पशिकशिवशयः प्रकृत्यन्तराणि ।

भूसुवोस्तिङ्गि ॥ ७ । ३ । ८८ ॥

भूसुवोः प्रतिषेध एकाज्ग्रहणं बोभवतीत्यर्थम् ॥ १ ॥

भूसुवोः प्रतिषेध एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । बोभवतीत्यर्थम् ।
इह मा भूत् । बोभवति । यद्येकाज्ग्रहणं क्रियते अभूत् अत्र न प्राप्नोति ।
क तर्हि स्यात् । मा भूत् । तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन । कस्मान्न भवति । बो-
भवतीति । बोभूत्वित्येतान्नियमार्थं भविष्यति* । अत्रैव यद्भुगन्तस्य गुणो न
भवति नान्यत्रेति । क मा भूत् । बोभवतीति ।

प्र०—परत्वयोः कृतयोर्ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेध एव
ज्यायान् । ननु परत्वाद्गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति । सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति
पुनर्गुणो न भविष्यति । एवं तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्गुणः स्यात् । स्पशिक-
शिवशय इति । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । कश् गतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति ।
अन्ये तु कस गतिशासनयोरिति । तन्मतेन कशिः सौत्रो धातुः । कशेर्मुद् प्रतिष्क-
शश्च कशेरिति पाठात् । वश कान्तौ ।

भूसु० । एकाज्ग्रहणमिति । द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्चे गुणनिषेधानिवृत्त्यर्थम् ।
बोभवतीति । यद्भुगन्ताद्धेत् तिप् लेटोऽडाटावित्यद् । मा भूदिति । न माङ्
योग इत्यट्प्रतिषेधादेकाच्चम् । अत्रैवेति । सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम् ।
यद्येवं सोषवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति । उच्यते । भाष्यं यथा तथा भवत्येव ।
योगापेक्षं ज्ञापकमिति वक्तव्ये नियमार्थमिति वचनादथवा नियमार्थेन निपातनेन
द्वयोरपि भूसुवोर्यद्भुकि गुणनिषेधो निवार्यते । यद्वा छान्दसो यद्भुक् । न च

उ०—त्यपि बोध्यम् । ननु परत्वादिति । इदं चिन्त्यम् । गुणस्य नित्यत्वात् । सौत्रत्वमुपपा-
दयति—कशेरिति ।

भूसु० । द्विर्वचने कृत इति । उत्तरखण्डस्य भूत्वात्प्राप्तिः । भूशब्दान्तस्याङ्गस्ये-
त्यर्थ इति भावः । ननु मा भूदित्यत्राप्यनेकाच्चाद् गुणः स्यादत आह—न माङ्गिति । निय-
मार्थमिति । भवतेश्चेद्भुकि निषेधस्तर्हि बोभूत्वित्यत्रैवेति नियम इत्यर्थः । अथवेति ।
भूसुवोरिति यः प्रतिषेधः स यद्भुकि चेद्बोभूत्वित्यत्रैवेति नियम इत्यर्थः । एकाज्ग्रहणं
कर्तव्यमिति वार्तिकेन समानफलत्वाय द्विविधोऽत्र नियमश्छन्दस्येव लोटच्चेवेति च ।
अत एव वार्तिकारम्भे भाषायां गुणापत्तिदूषणं बोद्धावितमित्युक्ते । परे त्वाहुः—
भाषायामस्य यद्भुगन्तप्रयोगे दृढतरं न मानम् । बोभूत्वित्यस्य छान्दसेषु पाठस्तु

तृणह इम् ॥ ७ । ३ । ९२ ॥

किमर्थं तृहिरागतश्रम्को गृह्यते न तृहेरिम्भवतीत्येवोच्येत ।

तृणहिग्रहणं श्रमिमोर्व्यवस्थार्थम् ॥ १ ॥

तृणहिग्रहणं श्रमि कृत इम्यथा स्यात् ।

तृहिरागते हीम्विषये श्रमभावोऽनवकाशत्वात् ॥ २ ॥

तृहिरागते हि सतीम्विषये श्रमोऽभावः स्यात् । किं कारणम् । अनवकाशत्वात् । अनवकाश इमं वाधेत । इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । तृणहिग्रहणं श्रमिमोर्व्यवस्थार्थमित्युक्त्वा तत् उच्यते तृहिरागते हीम्विषये श्रमभावोऽनवकाशत्वादिति । तत्र वक्तव्यं तृणहिग्रहणं श्रमिमोर्भावाय तृहिरागते हीम्विषये श्रमभावोऽनवकाशत्वादिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । व्यवस्थार्थमित्येव सिद्धं न ह्यसतो व्यवस्थेति ।

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ९५ ॥

सार्वधातुक इति+ वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ।

पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् ॥ १ ॥

प्र०-सुबो यङ्लुगन्तस्य छन्दसि प्रयोगः । भाषायां तु क्वचित् यङ्लुक् न सर्वत्र ।

तृणह इम् । किमर्थमिति । तृहू इत्यस्य निवृत्त्यर्थो विकरणनिर्देशो न भवति ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानादिति प्रश्नः । न ह्यसत इति । व्यवस्थार्थमित्येवं ब्रुवता पूर्वं श्रमोभावः पश्चादित्युक्तं भवति । श्रमोभावायेति तूच्यमाने क्रमो न प्रदर्शितः स्यात् ।

तुरु० । अपिदर्थमिति । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुक इति सार्वधातुकग्रहणं पिद्विशेषणसंबन्धमिति तदनुवृत्तौ पितोऽप्यनुवृत्तिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमन्यत्सार्वधातुकग्रहणमित्यपितोऽपीड भवति । हलग्रहणमनुवर्तते नहि तत्सार्वधातु-

उ०-यङ्लुकरुच्छान्दसत्वादेव तदाह-भाषायां त्विति ।

तृणह इम् । तृहू इत्यस्येति । न चास्यैव यङ्लुगन्तस्य व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । सानुबन्धकत्वेनास्याग्रहणमित्यत्र तात्पर्यात् । यङ्लुक्सत्त्वे मानाभावाच्च । भाष्येऽनवकाशत्वादिति । न च इनमि कृते तन्मध्यपतितन्यायेनमोऽनवकाशः । मिदचोऽन्यादित्येकवाक्यतया तृहोऽन्यादच ऋकारात्पर इमित्यर्थेन इनमि ऋकारस्यान्यत्वाभावेन तदप्राप्तेः पुनर्वाक्यार्थं तु न मानम् । अनेनैव न्यायेनेमि इनमोभावः । तदेव ध्वनयन्नाह-श्रमिमोर्भावायेति । न ह्यसतो व्यवस्थाऽस्तीति च । यद्वा तत्कालेऽवश्यं प्राप्तिस्तत्त्वेन तदप्राप्तिविषयेऽनवकाशाभावेनानवकाशत्वमित्यर्थः । पूर्वमिति । व्यवस्थार्थमित्यनेन इनमिमोर्भावः क्रमश्च दर्शित इति भावः ।

तुरुस्तु० । नन्वेवं हलग्रहणस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह-हलग्रहणमिति । उतो

४, ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ६६९

अपिदर्थोऽयमारम्भः । आधिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमधिगो ।

बहुवचने झल्येत् ॥ ७ । ३ । १०३ ॥

अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अतो दीर्घो यात्री सुपि च [१०१; १०२] इत्यस्यावकाशः वृक्षाभ्याम् प्लक्षाभ्याम् । बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशः । वृक्षेषु प्लक्षेषु । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः । एत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥

डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अम्बाडे अम्बाले अम्बिके ।

तल्ह्रस्वत्वं वा डिसंबुद्धयोः । तल्ह्रस्वत्वं वा डिसंबुद्धयोरिति वक्तव्यम् । देवत देवते । देवतायाम् देवते ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । स कथं न वक्तव्यो भवति ।

अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि ।

यद्यम्बार्थं द्व्यक्षरं गृह्यते ।

तत्तर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । अवश्यं छन्दासि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इत्येवमर्थम् ।

प्र०—कग्रहणेन सह निर्दिष्टं यतस्तन्निवृत्तौ हलो निवृत्तिः स्यात् । शमीध्वमिति । शमे-
रन्तर्भावितण्यर्थात्प्रैषे लोट् । व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ।

अम्बा० । डलकवतीनामिति । अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः
श्रुत्यपेक्षया वा स्त्रीत्वेन निर्देशः । असंयुक्तानां च डलकानां ग्रहणादक्कालेति ह्रस्वो
भवत्येव । देवत इति । डौ ह्रस्वे कृते ड्याब्ग्रहणेऽदीर्घः । इति स्थानिवत्त्वनि-
षेधादाम्याडागमौ न भवतः । अम्बार्थमिति । व्यञ्च एवाम्बार्थस्य ग्रहणाद्डलक-
वतामर्थात्प्राप्तिषेधः कृतो भवति । अवश्यमिति । व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्वः ।

उ०—वृद्धिरित्यतः । ननु शमीरकर्मकस्तत्कथं पशुविशसनप्रत्यायकतया सकर्मकोऽत आह—शमे-
रिति । शाबिति । अत्रापि व्यत्ययेनेत्यपक्वव्यते । इत्यन्विकरणो हि शमिः परस्मैपदी च ।

अम्बार्थ० । ननु शब्दस्य विशेष्यत्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नोऽत आह—अर्थगते-
नेति । अम्बा माता । श्रुत्यपेक्षयेति । श्रुतिशब्द एव विशेष्योऽध्याहृतव्य इत्यर्थः । असं-
युक्तानामिति । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यम् । भाष्ये द्व्यक्षरमिति । व्यञ्जनसहितोऽ-
जत्राक्षरं द्व्यजम्बार्थेति सूत्रं पाठ्यम् । प्रतिषेधाच्चेदं लघ्विति भावः । तत्तर्हीति । तल्ह्र-
स्वत्वं वेत्येतत् । तलन्तस्य ह्रस्वत्वं वेति तदर्थः । पूर्ववदेवेति । अर्थगतं पूजाद्योतकं बहुलत्वं

मातृणां मातृचपुत्रार्थमर्हते । मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते ।
गार्गीमात वात्सीमात ।

ह्रस्वस्य गुणः ॥ ७ । ३ । १०८ ॥

इह कस्माच्च भवति । नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मवन्धु । ह्रस्व-
वचनसामर्थ्यात्+ । अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनं पृथग्विभक्तिं मोक्षीचरमिति॥
शक्यं पृथग्विभक्तिरनुच्चारयितुम् । कथम् । एवमयं ब्रूयात् । अम्बार्थानां ह्रस्वः
नदीह्रस्वयोगुण इति । यद्येवमुच्यते जसि च [१०९] इत्यत्र नद्या अपि
गुणः प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ततो
ह्रस्वस्य । ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति । किमर्थमिदम् । गुणं वक्ष्यति तद्भाधना-
र्थम् । ततो गुणः । गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति । अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्रा-
म्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते ।

प्र०-मातृणामिति । पूर्वपदे बहवो मातृशब्दा इति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातृजादेशो
वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थं पुत्रमभिधातुमुपादीयते । बहुव्रीहौ च वर्तिपदैरन्य-
पदार्थोऽभिधीयत इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातृजादेशः । गार्गीमातेति । गार्गी माताऽ-
स्येति बहुव्रीहौ नद्यतश्चेति कप् येन नाप्राप्त इति मातृत्वा बाध्यते यः पुत्रः श्लाघ्य-
गुणत्वात्कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हति तत्र मातृजादेशो नान्यत्र । गर्गवत्साभ्यां गर्ग-
दियञ् यञश्चेति डीप् ।

ह्रस्व० । इह कस्मादिति । ह्रस्वविधानं नद्या गुणविध्यर्थमेव स्यात् । पृथ-
गिति । यद्यम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नद्या गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तदा पृथगु-
च्चारयितव्या भवति । एवमयं ब्रूयादिति । ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्राक्-
यागौरवं भवतीति लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यात् । नद्या अपीति । एकस-
मासनिर्देशाद्द्वयोरपि नदीह्रस्वयोरनुवृत्तिप्रसङ्गात् । ह्रस्वस्य चेति । ह्रस्वस्य चेत्य-

उ०-शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । पूर्वपदे बहव इति पाठे तु सति पूर्वपद उत्तरपदभू-
तास्ते बहव इत्यर्थः । कथं मातृशब्दस्य पुत्रार्थमभिधानाद्योपादानमत आह-बहुव्रीहौ चेति ।
अर्हत इत्यस्योपयोगमाह-यः पुत्र इति । श्लाघ्यत्वादिति । एतच्चार्यः प्रशंसायामिति
प्रशंसायां विहितशत्रुप्रयोगाल्लभ्येत । पुत्रार्थमर्हत इत्यत्र सापेक्षत्वेऽप्यत एव निपातनात्समासा-
नान्यत्रेति । यत्र पितुरसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवतीत्यर्थः ।

ह्रस्वस्य । ननु नदीत्यादौ ह्रस्वविधानाद्गुणो न भविष्यतीत्यत आह-ह्रस्वविधान-
मिति । पृथगिति । तथा च गौरवं स्यादित्यर्थः । एवं च तत्परिहारायैवमुच्यत इति साम-
र्थ्यक्षयान्नदीत्यादौ गुणः स्यादेवेति भावः । नन्वेवं निर्देशस्य यथान्यासेन समानत्वाच्छाब्दा-
भावेनैवं ब्रूयादित्युक्तमत आह-ह्रस्वं विधायेति । साक्षादेवेति । तद्विधानाच्च

अ, ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहामाण्येऽङ्गाधिकारः । ३७३

जसि च ॥ ७ । ३ । १०९ ॥

जसादिषु च्छन्दासि वावचनं प्राङ् णौ चङ्चुपधायाः ॥ १ ॥

जसादिषु च्छन्दासि वेति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । प्राङ् णौ चङ्चुपधायाः । किं प्रयोजनम् ।

अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पथे नृभ्यः किकिदीव्या ॥ २ ॥

अम्बे अम्ब । दर्वि दर्वे । शतक्रत्वः शतक्रतवः । पथे पशवे । किकिदी-
व्या किकिदीविना+ ।

घेर्ङिति ॥ ७ । ३ । १११ ॥

घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधः ॥ १ ॥

घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वी मृद्वी× ।
कुरुत इति* ।

प्र०—त्राम्बार्थनद्योरित्यनुवर्तते । तेन नद्या ह्रस्वे कृते तस्य गुणबाधनाय ह्रस्व एव क्रियते ।
अथवेति । सिद्धे ह्रस्वे पुनरनुवृत्त्या तद्विधानं गुणबाधनार्थम् ।

जसि च । जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारवाची । प्रकरणेऽस्मिन्नेषु
कार्यं विधीयते ते जसादय इति पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । दर्वीति । कृदि-
कारादस्मिन् इति पक्षे ङीष्विधानात्सिध्यति रूपद्वयं ङीष्चिकल्पं त्वनपेक्ष्यैतदुक्तम् ।
शतक्रत्व इति । जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसर्वणदीर्घोऽपि वा छन्द-
सीति वचनान्न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । किकिदीविशब्दः कुविघृष्टित्युणादिषु
निपातितः ।

धेः । कुरुत इति । शेषो ध्यसस्वीति यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स घिसंज्ञ इति

उ०—गुणाभावोऽनुमीयत इत्यर्थः । तेन नद्या इति । अम्बार्थानां पुनर्ह्रस्वविधानप्रयोज-
नाभावाच्चदीविषयमेतद्भ्रस्वविधानमित्यर्थः । मातृशब्दः कृतो ङीति गुणबाधोऽपि स्यादिति
नदीग्रहणमात्रमनुवर्तत इति तत्त्वम् । पुनरनुवृत्त्येति । वाक्यभेदेनेत्यर्थः । अम्बार्थ-
नद्योर्गुण इत्येव सिद्धे ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुण इति कश्चित्तन्न । इक्परिभाषोपस्थि-
तावम्बेत्यादौ गुणानापत्तेः । तदनुपस्थितौ तु मातृवाचकानस्रशब्देऽपि गुणापत्तेः । तस्य नपुं-
सकत्वेऽपि त्रपो इतिवत्पक्षे गुणापत्तिरिति बोध्यम् ।

जसि च । प्रकारः सादृश्यम् । तच्चैकप्रकरणनिर्दिष्टत्वानिवन्धनम् । किकिदीविः पक्षि-
विशेषः । अनपेक्ष्येति । तदा ह्येकमन्तोदान्तं स्यात् । आद्युदात्तमेव प्रयोगद्वयमिष्यत इति
भाष्यकृदभिप्रायं मन्यते ।

घेर्ङिति । ननु कुरुशब्दस्यालिङ्गस्य कथं घिसंज्ञा । यू स्याख्यावित्यपेक्षया

सुबधिकारात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सुबिति वर्तते । क प्रकृतम् । सुपि च बहुवचने झल्येत् [१०२; १०३]
इति ।

याडापः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥

इह अतिखट्वाय अतिमालायेति ह्रस्वत्वे X कृते स्थानिवद्भावाद्याद् प्रा-
प्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

याङ्गविधानेऽतिखट्वायेत्यप्रतिषेधो ह्रस्वादेशत्वात् ॥ १ ॥

याङ्गविधाने अतिखट्वाय अतिमालायेत्यप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽ-
प्रतिषेधः । याद् कस्मान्न भवति । ह्रस्वादेशत्वात् । ह्रस्वादशोऽयम् । उक्त-
मेतन्ड्याग्रहणेऽदीर्घ इति+ । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे-
कृत आप्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याद् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्य-
मुपस्थातुम् । नेत्याह । न हि तदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ।

प्र०-कुरुशब्दो धिः ।

याडा० । अतिखट्वायेति । खट्वामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वे च
कृते चतुर्थ्येकवचनस्य डेर्य इति प्राप्नोति याडाप इति च । तत्र परत्वाद्याद्प्रा-
प्नोति तत्र कृते दीर्घत्वे चातिखट्वायै देवदत्तायेति प्रसङ्गः । ह्रस्वादेशत्वादिति ।
यतो ह्रस्वादेशः कृतस्ततो रूपभेदाद्याग्रहणेन तस्य ग्रहणाभावात्स्थानिवत्त्वं नास्ती-
त्याह—उक्तमेतदिति । लक्षणेति । अकारस्य दीर्घं सत्या इति लाक्षणिकं रूप-
मिति न तस्य ग्रहणम् । ननु चेति । ड्याग्रहणेऽदीर्घ इति न वक्तव्यमिति
चोधते नेत्याहेति परिहारः ।

उ०-शेषविज्ञानात् । अत आह—शेषो धीति ।

याडापः । परत्वादिति । नित्यत्वेनोत्कृष्टत्वादित्यर्थः । लाक्षणिकं रूपमिति ।
नचैवं खट्वाया इत्यत्र सर्वर्णदीर्घं लाक्षणिकत्वमिति तत्रापि न स्यात् । आदिव-
द्भावेन प्रवृत्तेः । किंच यत्र लक्षणप्रवृत्तिं विना तद्रूपासंभवस्तदेव लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषानिषेधविषयः । नचैतत्तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वात् । अत एवाऽऽका-
रप्रक्षेपेण वार्तिकप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति बोध्यम् । यत्तु तत्पक्षेऽङ्गस्याऽऽब-
न्तविशेषत्वेनाऽऽबन्ताङ्गभावाच्च दोषः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वादिति । तत्र ।
अतिखट्वायेत्युदाहरणविषयवार्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानाय प्रक्षेपस्य च वैयर्थ्यापत्तेः ।
स्थानिवद्भावेऽपि प्राप्त्यभावात् । किंचैवं खट्वाया अर्धेऽर्धखट्वायामित्यादौ याडनापत्ति-
रिति दिक् ।

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ६७३

डेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ७ । ३ । ११६ ॥

इदुद्ग्यामाम्बिधानमौत्त्वस्य परत्वात् ॥ १ ॥

इदुद्ग्यामाम्बिधेयः । शकट्याम् पद्धत्याम् धेन्वामिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । औत्त्वस्य परत्वात् । परत्वादौत्वं प्राप्नोति* ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । डेराम्नद्याम्नीभ्यः । तत् इदुद्ग्याम् । इदुद्ग्यामुत्तरस्य डेराम्भवतीति । शकट्याम् पद्धत्याम् धेन्वामिति । तत् औदच्च वेः ।

औदच्च वेः ॥ ७ । ३ । ११८; ११९ ॥

औत्त्वे योगविभागः ॥ १ ॥

औत्त्वे योगविभागः कर्तव्यः । औत् । औद्भवतीदुद्ग्याम् । ततोऽच्च घेरिति । अकारश्च भवति घेरिति । किमर्थो योगविभागः ।

सखिपतिभ्यामौत्त्वार्थः ॥ २ ॥

सखिपतिभ्यामौत्वं यथा स्यात् । सख्यौ पत्यौः ।

एकयोगे ह्यप्राप्तिरत्त्वसंनियोगात् ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सत्यौत्त्वस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । अर्त्त्वसंनियोगात् । अ-

प्र०— डे० । शकट्यामिति । शकटिशब्दस्य डिति ह्रस्वश्चेति वा नदीसंज्ञा विधानात्तदभावपक्षे घिसंज्ञायां शकटाविति भवति । नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादौत्वं प्राप्नोति । आमोऽवकाशः कुमार्यामिति । औत्त्वस्यावकाशः सख्यौ पत्याविति । अत आह— इदुद्ग्यामिति । पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्यर्थः । ननु कुत औत्त्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादाम् भविष्यति । पुनरौत्वं न भविष्यति । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थापनात् । नैतदस्ति । द्रव्यपदार्थपक्षे सकृद्गतपरिभाषयाऽऽङ्ग स्यात् । योगविभाग इति । इदुद्ग्यामित्यत्र योगे नदीग्रहणानुवृत्त्या सख्यौ पत्यावित्यत्राऽऽमोऽप्रसङ्गः ।

औदच्च० । औत्त्व इति । एकयोगे त्वत्त्वौत्त्वयोः संनियोगादिष्टत्वाद्यत्रात्त्वं तत्रौत्वं स्यात् । सख्यौ पत्याविति । असखीति प्रतिषेधात्पतिः समास एवेति नियमाच्चा-नयोर्नास्ति घिसंज्ञा । अस्यास्यत्वाच्च नदीसंज्ञा नास्ति । यदा सखिशब्दः स्त्रियां वर्तते तदा सख्यशिङ्घीति भाषायामिति ङीष् भाव्यम् । पतिशब्दस्य तु स्त्रीवृत्तेर्यज्ञसंयो-

उ०— डेराम् । शकट्यामितीति । अत्र प्रयोगे शकटिशब्दस्येत्यर्थः । ननु योगविभागे सख्यावित्यादावप्याम् स्यादत आह—इदुद्ग्यामित्यत्रेति ।

औदच्च । सखिपत्योः स्त्रियां वृत्तौ कथं भाव्यं तत्राऽऽह—यदा सखीति । एवं च तस्य सख्यामित्येवेति भावः । यज्ञसंयोगादन्यत्रेति । यज्ञसंयोगे हि पत्यामिति भवति । आद्युदात्तेषु

* ७, ३. ११७; ११९, ÷ १. ४, ७; ८.

त्वसंनियोगेनौत्त्वमुच्यते तेन यत्रैवात्वं तत्रैवौत्वं स्यात् ।

न वाऽकारस्यानन्वाचयवचनाद्यथा क्यङि सलोपः ॥४॥

न वाऽर्थ औत्त्वे-योगविभागेन । किं कारणम् । अकास्यान्वाचयवचनात् । प्रधानशिष्टमौत्त्वमन्वाचयशिष्टमत्त्वं यथा क्यङि सलोपः । तद्यथा । प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति यत्र च सकारस्तत्र लोपः+ ।

अत्वे टाप्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अत्वे टापः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शकटौ पद्धतौ धेनौ । अत्वे कृते टाप्प्राप्नोति÷ ।

न वा संनिपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । संनिपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति टाब् न भविष्यति ।

डित्करणाद्वा ॥ ७ ॥

प्र०-गादन्यत्र डिति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीसंज्ञेति पत्यामिति भवति । न वेति । अन्वाचये चशब्दः । इदुद्भ्यां परस्य डेरौद्भवति । यत्र तु घिसंज्ञाऽस्ति तत्र तस्यात्त्वमिति । अत्त्वानपेक्षमौत्त्वं प्रधानशिष्टम् । अत्त्व इति । टापि सत्यौड आप इति शीभावः प्राप्नोति । यदा तत्र सामान्यग्रहणार्थो डकारो वर्णनिर्देशो वा । यदा तु पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीविधानादस्याप्रसङ्गः । अन्ये टापि याट्प्रसङ्गमाहुः । न वेति । या सेत्यादौ टाब्भवति त्यदायकाराब्बिधेरिति दोषेषु परिगणनात् । डित्करणाद्वेति । अन्तोदात्तेषु स्वरभेदोऽपि नास्ति डित्त्वं उदात्तनिवृत्तस्वरेण भाव्यम् । अडित्त्वे त्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इति । ननु डित्त्वे सख्यौ पत्याविति टिलोपप्रसङ्गः । नैतदस्ति । औड्रडित्त्वे घेरिति न्यासः क्रियते पत्यावैश्वर्य इति निपातनाद्वाऽवेष्टिलोपाभावः । विंशतावित्यत्र ति विंशतेर्द्वितीति तिलोपो भवति । नस्तद्धित इति योगविभागात् । तद्धित इत्यत्र ति विंशतेर्द्वितीति न इति चानुवर्तते । टिरित्येतत्तु नानुवर्तते ।

उ०-स्वरभेदप्रसङ्ग एव न । अन्तोदात्तेष्वपि नेत्याह—डित्त्वं इति । तित्त्वप्रयुक्तं स्वरितत्वं तु नात्र । तितिप्रत्ययग्रहणात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययग्रहणेनौपदेशिकप्रत्ययत्ववत् एव ग्रहणादिति भावः । अघेरिति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । वस्तुतः शङ्कैवायुक्ता । इदुद्भ्यामुत्तरस्य डेरौत् । घेः परस्य तु स डिट्त्वार्थात् । योगविभागादिति । तद्धित इति विभज्य तत्र ति विंशतेर्द्वितीति न इति चानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति भावः । टेरित्येतदिति । तस्य टेरिति लोप इति स्वातन्त्र्येणैवार्थो नतु तद्धित इत्येतदेकवाक्यतरेति भावः । अत-

अ. ७ पा. ३ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३७५

अथवा डिदौकारः करिष्यते X । औ डिच्च वेः ।

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥

किमर्थमास्त्रियामित्युच्यते नाऽऽङो ना पुंसीत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः ऋपु-
णा जतुना । नुमा सिद्धम् + । नैवं शक्यम् । इह हि अमुना ब्राह्मणकुलेनेति
मुभावस्यासिद्धत्वान्मुन्न स्यात् । अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न दोषो भवति ।
कथम् । वक्ष्यत्येतन्न मु दादेश इति* ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्या-
यस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

प्र०—अतद्धितानां डित्करणसामर्थ्यात् । यथैव ह्यभस्य लोपो भवत्येवमतद्धितेष्वपि ।

आङो । किमर्थमिति । आङो ना पुंसीत्युच्यमाने मात्रालाघवं भव-
तीष्टं च सिध्यतीति प्रश्नः । नुमेति । इकोऽचि विभक्तावित्यनेन । अमुनेति ।
पुंसीत्युच्यमाने नपुंसके नाभावो न स्यान्नुमपीगलक्षणो मुत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति । न
मु दादेश इति । टाया आदेशाद्यायामादेश इत्यनेकविभक्त्यन्तसमासाश्रयेण नाभावे
कर्तव्ये ने च परतो दीर्घं मुत्वस्य सिद्धत्वाद्घिलक्षणो नाभावो भवत्यतो दीर्घो
यञि सुपि चेति दीर्घत्वं न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये

पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

उ०—द्वितानामिति पाठे यथाऽतद्धितानां डा इत्यादीनां डित्करणसामर्थ्यात्सिद्धान्तेऽभत्वेऽपि
टिलोपस्तथाऽतद्धितत्वेऽपि भविष्यतीति तदनुवृत्तावपि न क्षतिरित्यर्थः । क्वचित्तु
तद्धितानामिति पाठः । यथा ड्मनुपादितद्धितेऽभत्वेऽपि लोपस्तथौडादावतद्धितत्वेऽपि
लोप इत्यर्थः । क्वचित्तु तत्सामर्थ्यादेवोभयवैकल्येऽपि डादौ लोप इति बोध्यम् ।

आङो नाऽ० । ननु नमुन इत्यस्य तन्त्रेण नाभावे नकारे च कृते कर्तव्ये
च मुत्वं नासिद्धमित्यर्थान्नपुंसके नुमा सिद्धमित्यत आह—भाष्ये वक्ष्यत्येत-
दिति । एवं च वार्तिकैकवाक्यतया सूत्रेऽपि नाभावे कृते कर्तव्य इत्येवार्थ इति
भावः । किंचैवमस्मै कुलाय अमू कुले इत्याद्यसिद्धिः । न मु न इति सूत्रविषये
पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौ मुत्वे तस्य नकारविषये कमापि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन
विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वा परत्वेन नुमापत्तेरिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते सप्तमस्याध्यायस्य

तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः ।

गौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः ॥ ७ । ४ । १ ॥

अथ णिग्रहणं किमर्थं न चङ्चुपधाया ह्रस्व इत्येवोच्येत । चङ्चुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अर्पीवत् ऊकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति* । वृद्धौ तर्हि कृतायामौकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति । अन्तरङ्गत्वाद्वावादेशो भविष्यति+ । न हीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । तस्माणिग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०- गौ चङ्चुपधायाः । अथ णिग्रहणमिति । हरस्वग्रहणादुपधाग्रहणाच्च चङ्ग णिराक्षितो नह्यण्यन्तानां चङि ह्रस्वभागुपधाऽस्ति । ह्रस्वश्रुत्या ह्यच्परिभाषोपस्थानादत्र उपधाया ह्रस्वेन भाव्यम् । न श्रिद्धुसुधेद्वर्धनामजुपधा । कमिगुप्योस्तु ह्रस्व एवोपधा । तत्र णावन्तरङ्गत्वाद्बृद्ध्यादिषु कृतेषु चङ्चुपधा ह्रस्वभाङ्नास्तीति सामर्थ्याच्चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विज्ञास्यत इति प्रश्नः । इतरो यथाश्रुतसंभवाच्चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि ह्रस्वो बाधेतेति मत्वाऽऽह—चङ्चुपधाया इति । इतरस्तु चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया इत्यध्याहारेण सूत्रार्थसंभवादयुक्ताऽन्तरङ्गबाधेति मत्वाऽऽह—वृद्धिरत्रेति । इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाऽऽह—औकारस्येति । नन्वेवं वृद्धिरनर्थिका स्यात् । एतदेव तर्ह्युच्यते वृद्ध्याऽत्र न भाव्यमभ्युपगम्य तु वृद्धिरुच्यते । वृद्धौ तर्हि कृतायामिति । अपवादत्वाद्धि ह्रस्वो वृद्धेर्बाधक आवादेशस्य चेति भावः । इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्य सावकाशतां मत्वाऽऽह—नैतदस्तीति । इतरो यथाश्रुतसंबन्धसंभवादनवकाशतामेव मत्वाऽऽह—नहीदानीमिति । ननु वृद्धिं बाधित्वा भवतूकारस्य हरस्वस्तस्मिंस्तु कृते बाधितत्वान्मा भूद्वृद्धिः । गुणस्तु केन

उ०- गौ चङि० । ह्रस्वग्रहणादिति । ह्रस्वविधानादित्यर्थः । विधेयसमर्पकह्रस्वग्रहणेन तल्लिङ्गच्परिभाषोपस्थानादिति यावत् । वृद्ध्यादिष्विति । आदिनाऽवादि । अदीदपदित्यादौ पुक् ध । चङि यः प्रत्यय इति । स च णिरेवेति णिग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । यथाश्रुतेति । अनुपसंजातविरोधन्यायादिति भावः । अयमेव सिद्धान्त्याशयः । भाष्य ऊकारस्यैवेति । न त्वपीपचदित्यादाविति भावः । नन्वेवमिति । यद्यौकारस्य ह्रस्व उकारस्तर्हि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारायोकारस्य ह्रस्वोऽस्त्वित्याशयः । अत्र वदन्ति—वृद्धिशस्त्रमर्थवदेवान्यत्र । अत्र प्रवृत्तिरपि पर्जन्यन्यायेनेति चिन्त्यमिदम् । वृद्ध्याऽत्र न भाव्यमिति । आवादेशस्य चेति । वृद्धिबाधद्वारेति भावः । (× अग्राद्वृद्ध्याऽद्धि । क्रमेण संस्कारे वृद्धिप्राप्तिकाले ह्रस्वाप्राप्त्या चिन्त्यमिदम् । पदसंस्कारे तु वक्तुं शक्यं परंतु भाष्यस्य क्रमसंस्काराभिप्रायेण प्रवृत्तिर्लक्ष्यते । ह्रस्व-

* ७. २. ११५. + ६. १. ७८.

× धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थः ।

अ, ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३७७

अथ चङ्ग्रहणं किमर्थं न णावुपधाया इत्येव सिद्धम् । णावुपधाया ह्रस्व-
इत्थीयत्युच्यमाने कारयति हारयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न णावेव ह्रस्वत्वं भवतीति यदयं मितां ह्रस्वत्वं ज्ञास्ति* ।
इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अचीकरत् अजीहरत् । वचनाद्भविष्यति । इहापि
तर्हि वचनात्प्राप्नोति । कारयति हारयति । तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

अथोपधायग्रहणं किमर्थम् ।

प्र०-वार्थते । ततो गुणेऽवादेशे च सिद्धमलीलवदिति । नैतदस्ति गुणस्य वृद्ध्या बाधि-
तत्वात् । वृद्धेश्च ह्रस्वेन । भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरित्युवङ्-
प्रसज्येत । अदीदपदित्यत्र च ह्रस्वेन पुगबाध्येत । अपीपचदित्यादौ च नैव
ह्रस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते । यदा तु चङ्परनिर्हासे स्थानिवच्चनिषेधस्तदा
वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः युक्ति च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्चङ्चुपधा ह्रस्वभा-
विनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्तव्यम् । सूत्रकारेण चङ्परनिर्हासे स्थानिवच्च-
निषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतम् । अथेति । मितां ह्रस्वविधानादनेन सर्वत्र
णौ ह्रस्वो न भविष्यति । प्रयोगदर्शनाच्चेष्टा व्यवस्थाऽऽश्रयितव्येति मत्वा प्रश्नः ।
इतरो वचनमन्तरेणेष्टानिष्ठविभागो दुर्ज्ञान इति मत्वाऽऽह—णावुपधाया इति । अथो-
पधायग्रहणमिति । न्यायान्नाग्लोपिशास्त्रुदितामिति निषेधाच्च लिङ्गादुपधाया एवं ह्रस्वो

उ०-भाव्युपधाया अलीलवदित्यादावप्यभावाच्छास्त्रं इयर्थमेव स्यादिति णिग्रहणं कार्यमिति
भाष्याशयः । पदसंस्कारेऽपि तत्तद्धातुं सिद्धं कृत्वा तत्प्रकृतिकपदसंस्कार इति
धातुसंज्ञासमकालमेव वृद्धिरिति तद्धातो ह्रस्वेनाशयः । एतेनादीदपदित्याद्यपि चिन्त्यम् ।
भ्रष्टावसरन्यायश्चात्र शास्त्रे नास्तीत्यसङ्कदावेदितम्) । भ्रष्टावसरस्येति । अत्र शास्त्रे
भ्रष्टावसरन्यायाङ्गीकारे फलाभावात् । गुणाङ्गीकारेऽप्यपीपचदित्यादेरसिद्धिरिति भाष्या-
शयो बोध्यः । न त्वलीलवदित्यसिद्धौ तात्पर्यम् । स्वयं दोषान्तरमप्याह—अदीद-
पदिति । अनवकाशत्वेनान्तरङ्गबाधकताया एवास्य बलमत्वादित्यर्थः । किंचानन्तर-
स्येति न्यायात्पुन एव बाधः स्यान्नतु वृद्ध्यादेरित्यलीलवदित्यादेरप्यसिद्धिर्बोद्ध्या ।
यदा त्विति । यदर्थं तद्वातिकं तस्यात्रैव सूत्रे णेर्णिच्युपसंख्यानमित्यनेन साधयिष्य-
माणत्वात्तदनावश्यकमिति णिग्रहणम् । एतदुत्तरसूत्रे कैयट एव स्पष्टम् । णिग्र-
हणं कृतमिति । यदि तु नाग्लोपीत्येतत्सामर्थ्यादत्र निर्दिष्टपरिभाषाया बाध इत्यु-
च्यते तदा सूत्रमतेऽपि स्पष्टार्थमेव णिग्रहणमिति दिक् । ननु चङ्ग्रहणाभावे कार-
यतीत्यत्रापि स्यादत आह—मितामिति । वचनमन्तरेणेति । मन्दबुद्धीनामित्यर्थः ।
ननूपधायग्रहणाभावेऽचकाङ्क्षदित्यादावतिप्रसङ्गोऽत आह—न्यायादिति । येन नाव्यव-

णौ चङचुपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

णौ चङचुपधाग्रहणं कियतेऽन्त्यस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीपवत् अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वाद्वावादेशो भविष्यति । न हीदानीं ह्रस्वभाव्यन्त्योऽस्ति । अन्त्यो हरस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादनन्त्यस्य भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । अचकाङ्क्षत् अववाञ्छत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेन । एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति च । उत्तरार्थं तर्ह्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । लोपः पिब-

प्र०-भविष्यतीति प्रश्नः । चङचुपधाग्रहणमिति । असत्युपधाग्रहणेऽच्परिभाषोपस्थानाद-
चाऽङ्गस्य विशेषणादजन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् ।
लू इ अत इति स्थित ऊकारस्य हरस्वत्वप्रसङ्गः । वृद्धिरत्र बाधिका भविष्य-
तीति पूर्ववत्सर्वमत्रानुषङ्गनीयम् । न्यायव्युत्पत्तये त्वन्यदभिधातुमाह—नैतदस्तीति । इतरो
हरस्वं निरवकाशत्वादन्तरङ्गाणां बाधकं मत्वाऽऽह—न तर्हीदानीमिति । इतरो विशेष-
णविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते—अङ्गस्य यत्र तत्र स्थितस्याचो ह्रस्वो
भवतीत्येवं विध्यन्तराण्यपि न बाधितानि भवन्ति ह्रस्वश्च सावकाशो भवतीति मत्वाऽऽह—
अन्त्यो ह्रस्वभावीति । अङ्गस्येति चावयवषष्ठीविज्ञानादलोऽन्त्यस्येत्यस्योपस्थानाभावः ।
येन नाव्यवधानमिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्येन शब्दे-
नावश्यं व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि कार्यं विज्ञायमानमन्यव्यवधाने न प्रवर्तते ।
ण्यङ्गाभ्यां ह्यज्विशेष्यते णौ परतोऽङ्गस्य योऽजिति सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यं-
भावित्वादाश्रीयते । एकस्मिंस्तु विषयेऽन्त्यसद्विशानन्त्यसद्विशयोर्ह्रस्वभाविनोरसंभवादनन्त्यवि-

उ०-धानमिति न्यायादित्यर्थः । निषेधेन ज्ञापकेनान्त्याचोऽपकर्षः । न्यायाच्च व्यवहित-
व्यावृत्तिरिति बोध्यम् । असतीति । एवं चालीलवादित्यत्रैव स्यात् । अपीपचदि-
त्यादौ तु न स्यादिति भावः । पूर्ववादिति । अनवकाशत्वाद्वृद्ध्यादेर्बाधकं ह्रस्वत्वं
स्यादिति भावः । एतत्पूर्ववदेवायुक्तमित्यन्ये । नन्वेवं तदनुषङ्गेणैव सिद्धे
नैतदस्तीति भाष्यं व्यर्थमत आह—न्यायेति । येन नाव्यवधानमित्यादेर्न्यायस्य
व्युत्पत्तये व्युत्पादनाय । अन्यत्—इहापि वचनादित्यादि वक्तुमुक्तमप्याहेत्यर्थः ।
भाष्येऽन्तरङ्गत्वाद्वावादेशो भविष्यतीति । वृद्धावावादेशो भविष्यतीत्यर्थः ।
अलोऽन्त्यपरिभाषायां सत्यां कथमनन्त्यस्य स्यादत आह—इतर इति ।
अवयवषष्ठीति । स्थाने विज्ञातस्य हि सोऽनुसंहार इत्यर्थः । ननु णावि-
त्यनेनाङ्गविशेषणादेश न्यायोऽत्र नावतरतीत्याशयेनाऽऽह—ण्यङ्गाभ्यां हीति । उप-
धाग्रहणाकरणलाघवानुरोधेन णिपरस्याङ्गसंबन्धिनोऽच इत्यर्थः करिष्यत इत्याभिमानः ।

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणम् भाष्येऽङ्गाधिकारः । ३७९

तेरी चाभ्यासस्य [४] उपधाया यथा स्यात् । अपीप्यत् अपीप्यताम्
अपीप्यन् ।

अथेह कथं भवितव्यम् । मा भवानटिटदिति । आहोस्विन्मा भवानाटिट-
दिति । मा भवानाटिटदिति भवितव्यम् । हरस्वत्वं कस्मान्न भवति । द्विर्वचने-
कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा । इदमिह संप्रधार्यम् । द्विर्वचनं क्रियतां
ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यं द्विर्वचनम् । कृते ह्रस्वत्वे
प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति
यदयमोणिमृदितं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कादित्करण एतत्प्रयोजनमृ-
दितां नेति× प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचनं स्यादित्करण-
मनर्थकं स्यात् । द्विर्वचने कृते परेण व्यवहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति ।
पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति ।
तस्मान्मा भवानटिटदित्येव भवितव्यम् ।

उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

प्र०-कारेऽन्त्यसदेशस्यैव ग्रहणमिति परिहारो नोक्तः । अपीप्यदिति । अलोऽन्त्यस्येति
पुको लोपप्रसङ्गादुत्तरार्थमुपधाग्रहणम् । ननु ह्रस्वापवादो लोपो विज्ञायमान उत्सर्ग-
देशत्वादपवादानामुपधाया एव भविष्यति । नैतदस्ति । ह्रस्वश्रुत्याऽच्यपरिभाषोपस्थाना-
दङ्गेन चाचो विशेषणाद्युक्तं यदुपधाया ह्रस्वः स्यात् । लोपविधौ तु पिबतेरिति स्थाने
षष्ठ्या अन्त्येऽन्त्युपसंहारादन्त्यस्यैव लोपः स्यात् । भिन्नदेशावप्युत्सर्गापवादौ दृश्येते
यथा शप्श्रमौ । काकचौ । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्भिन्नदेशोऽप्य-
पवाद उत्सर्ग बाधते । यदि तर्ह्युत्तरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैव वक्तव्यमाल्लोपः पिबतेरीच्चा-
भ्यासस्येति । नैतदस्त्यन्तरङ्गमपि मुकमनवकाशत्वादाल्लोपो बाधेत । उपधाग्रहणे
त्वन्तरङ्गत्वात्पुकि कृत आकारस्योपधाया लोप इति न कश्चिद्दोषः । अथेहेति । न्याय-
प्रयोगविरोधात्प्रश्नः । स एव प्रष्टा न्यायाश्रयेणाऽऽह—मा भवानाटिटदित्येवमिति ।
इतरो वक्ष्यमाणलिङ्गावष्टम्भेन पृच्छति—हरस्वत्वं कस्मान्न भवतीति । एवं तर्हीति ।

उ०-प्रत्ययस्याङ्गांश उत्थिताकाङ्क्षत्वादियमेकदेश्युक्तिः । नोक्त इति । तस्याः प्रत्या-
स्यातत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । लोपविधौ त्विति । तत्राच्यपरिभाषोपस्थित्यभावादित्यर्थः ।
स्थाने षष्ठ्या इति । तस्या एव युक्तत्वादिति भावः । भिन्नदेशाविति । स्थान-
षष्ठ्यल्लोऽन्त्यपरिभाषाऽबाधयेति भावः । ननु भिन्नदेशत्वे बाध्यबाधकभावो न स्यादत
आह—सत्यपीति । उदाहरणान्तरेभ्यो विशेषमाह—न्यायेति । अटिटदिति प्रयोगो
दृश्यते । न्यायेन त्वाटिटदिति प्राप्नोतीति विरोध इत्यर्थः । ननु कृतायां वृद्धौ

उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवी-
वदद्दीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । णिचा व्यवहितत्वात् ।
णिलोपे कृते+ नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव । प्रतिषि-
ध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावश्चङ्परनिर्हासे न स्थानिवादिति × । एवमप्य-
ग्लोपिनां नेति ÷ प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ* कृतायां लोपस्तच्चा-
ग्लोप्यङ्गं भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र
कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नो-
त्यकृतायामपि । अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्या-
कृतायां शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वा-
द्वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तच्चाग्लोप्यङ्गं भवति । एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति वृद्धेर्लोपो बलीयानिति यद्यमग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति
ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव
लुप्यते । अत्यरराजत् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति । इतरथा ह्यलोपिनां

प्र०—ज्ञापकात्पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद्विधिवचनमिति क्रमः । कृतायामपीति । स्थानिवद्भावात् ।
एवं तर्हीति । सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वक्ः । अत्यररा-
जदिति । राजानमतिक्रान्तवानिति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि कृतेऽत उप-
धाया इति वृद्धौ कृतायामगेव लुप्यते । यत्तर्हीति । प्रत्याहारग्रहणाद्विज्ञातपूर्ववि-
प्रतिषेधेन लोपो भवति । ननु प्रत्याहारग्रहणे स्वामिनमाख्यदसस्वामत् गोमिनमाख्य-
दजुगोमत् इत्यादौ वृद्धिप्रसङ्गाभावाल्लोपे ह्रस्वनिषेधार्थं स्यादिति कथं ज्ञापकमिति
चिन्त्यमेतत् । अत्राऽऽहुः । अनभिधानाण्णिजत्र नास्तीति भाष्यकारस्याभिप्रायः ।
एवं तु ज्ञापकेन लोपस्य बलीयस्त्वे यदुक्तं हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रति-
षेधार्थमिति तद्विरुध्यते । असत्यप्यत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वेकारस्य लोपे सति
सन्वद्भावस्याप्रसङ्गादनाश्रित्य ज्ञापकत्वमत्वनिपातनमुक्तम् । ज्ञापकाश्रयणं तु ज्यायः ।
पटुमाख्यदपपटदित्यादावकृतायां वृद्धौ लोपे सति सन्वद्भावस्य प्रसङ्गाभावार्थम् ।

उ०—णिरूपत्वाभावाल्लोपो न स्यादत आह—स्थानिवद्भावादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
लोपसामान्यं वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यनेन ज्ञाप्यते । अत एव स्त्रीपुंसाभ्यां कस्येदितिसूत्रस्थं
भाष्यं संगच्छते । णिजत्र नास्तीति । लुङ्येवैषामनभिधानमित्यन्ये । विरोधं परि-
हरति—अनाश्रित्येति । ज्याय इति । वस्तुतस्तु सूत्रभाष्यसंमतपक्षभेदेन विकल्प
एव तात्पर्यम् । तत्र लक्ष्यानुरोधाव्यवस्थेति तत्त्वम् । अथवेत्यादिना न पूर्वोक्तस्य
त्यागः किंतु प्रकृतविषये समाध्यन्तरमित्येव । पूर्वोक्तार्थस्त्ववस्थाश्रयणीय इत्याह—

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३८१

नेति ब्रूयात् । एवं वा वृद्धेर्लोपो बलीयानिति । अथवाऽऽरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधो
ण्यलोपावियङ्चण्गुणवृद्धिर्दीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति+ । तस्मादुपसंख्यानं
कर्तव्यमिति ।

नाग्लोपिशास्वदिताम् ॥ ७ । ४ । २ ॥

अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात् ॥ १ ॥

अग्लोपिप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । स्थानिवद्भावात् । स्थानिवद्भावादत्र
ह्रस्वत्वं न भविष्यति । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्त-
व्यः । क्व स्थानिवद्भावो नास्ति । यो हलचोरादेशः । अत्यरराजत्* । किं
पुनः कारणं हलचोरादेशो न स्थानिवदित्युच्यते । अजादेशः स्थानिवदित्यु-

प्र०—अथवेति । हलिकत्योरत्वनिपातनमेव ज्ञापकं लोपात्पूर्वं वृद्धिर्भवतीति । णिलोपस्तु
वाचनिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धेः पूर्वं भवति । एवं षट्मास्यदपपटदिति सन्वद्भाव-
प्रसङ्गात्प्रत्याहारग्रहणमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् । तेन वृद्धेः प्राग्लोपो विधेयः ।

नाग्लोपि० । अग्लोपीति । मालामाख्यदममालदित्यादौ टिलोपस्य स्थानि-
वत्त्वादनुपधात्वात्प्राप्तिरेव ह्रस्वस्य नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः । ननु प्रतिषिध्यते तत्र
स्थानिवत्त्वं क्लिगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति । नैतदस्ति । यदर्थः स प्रतिषेध-
स्तस्य णेर्णिच्युपसंख्यानमित्यनेन साधितत्वाच्च वक्तव्यः । हलचोरादेश इति । यथा
सुधातुरकङ् चेत्यादेशे समुदायेऽवयवस्थानादेशत्वादणो रपरत्वं न भवति । सौधा-
तक्किरिति । तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानित्वादजादेशत्वाभावाच्चास्ति स्थानि-
वद्भावः । किं पुनरिति । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य तस्मिन्स्थानिन्यवयवानामपि
स्थानित्वादजादेशत्वान्नाय्य एव स्थानिवद्भावः । तथा सट्त्वर्थ इति कस्थानिक-
त्वाश्रयमणो रपरत्वं भवतीति भावः । इतरः पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेणाऽऽह—अजादेश

उ०—एवामिति । भाष्ये—तस्मादुपसंख्यानमिति । यत्तु ण्याकृतिर्निर्दिष्टव्येति । तन्न ।
जातेः पौर्वापर्याभावेन चङ्पर इति विशेषणेनात्र व्यक्तिपक्षस्यैवाऽऽश्रयणात् । किंच
तदाश्रयणे विषयसप्तम्या एव आर्धधातुक इति सूत्र आकर उक्ततया वृद्ध्यादीनाम-
न्तरङ्गत्वं प्रागुक्तम्, ओणेर्देविकरणस्य ज्ञापकत्वं च भज्येत्याहुः ।

नाग्लोपिशा० । अनुपधात्वादिति । ह्रस्वभाविन उपधात्वाभावादित्यर्थः ।
सदर्थ इति । ण्यन्तप्रकृतिकण्यन्तार्थः । फलान्तरं तु नास्त्येव तस्य । तथाप्र-
योगानभिधानात् । एतदेव ध्वनयितुमत्रेदमुपसंख्यानम् । तद्वा कर्तव्यमिदमेवेति तात्प-
र्यकम् । अवयवस्थानादेशत्वादिति । समुदाये गुणभूतत्वादिति भावः । भाष्ये
' किं पुनस्तिथादिस्थानिवदिति ' इत्यन्तः शङ्का । उच्यत इत्याद्युत्तरम् । अवयवाना-
मपि स्थानित्वादिति । गुणानामपि प्रधानकार्याविरोधेन कार्यप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति भावः ।

+ ६. ४. ४८. * ६. ४. १५५.

च्यते X न चायमच एवाऽऽदेशः । किं तर्हि । अचश्चान्यस्य च । अग्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । किं कारणम् । अग्लोपिनां नेत्युच्यते न चात्रागेव लुप्यते । किं तर्हि । अक् चान्यश्च । योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यथैव तर्हि योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भवत्येवं योऽत्राग्लुप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य इत उत्तरं स्थानिवद्भावो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तं + तन्न वक्तव्यं भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यते आदीधयतेरादीधकः आवेवयतेरावेवकः यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः [७. ४. ५३] इति लोपो न प्राप्नोति । इह च यत्प-
लुनीस्त्र तिङि चोदात्तवति [८. १. ७१] इत्येष स्वरो न प्राप्नोति ।

प्र०-इति । इतरस्त्वनुमीयमानोऽवश्याश्रयितव्यः स्थान्यादेशभाव इति मत्वाऽऽह-अग्लो-
पिनामिति । इत उत्तरमिति । पञ्चपाद्यामित्यर्थः । पूर्वत्रासिद्ध इति । तस्य
दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्तव्यमेव । यद्वा ज्ञापकज्ञापिता विधयोऽनित्या
इति संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु स्थानिवद्भावो भवत्येव । अचः परस्मिन्नित्यत्र विचारितं
हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विशतेस्तिलोप एकादेश इत्यादि तत्र निर्णीतं
हलचोरादेशो न स्थानिवदिति । इह तु प्रतिषेधवचनमर्थान्तरज्ञापनायोक्तमिति ग्रन्थ-
विरोधस्तस्मान्स्याश्रयेण हलचोरादेशो न स्थानिवदित्ययं पक्षो ग्राह्यः । इह त्वभ्यु-
पेत्य स्थानिवत्त्वं ज्ञापकत्वमाश्रितम् । शिष्यबुद्धिर्व्युत्पादनायास्थितोऽपि पक्षः कचि-
दुपन्यस्यत इत्येवं विरोधः परिहार्यः । अग्लोपग्रहणसामर्थ्याच्च समुदायलोपोऽप्यग्लोप
आश्रीयते । केवलाग्लोपे प्रतिषेधस्याऽऽनर्थक्यात् । खट्वर्श्य इत्यत्र त्वेकः पूर्वपर-
योऽस्तिवयवावेव शब्देन चोदिताविति रपरत्वं प्रवर्तते । तदुक्तम्-यो ह्युभयोः षष्ठी-
निर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति । आदीधक इति । दीधी-
णिच् । दीधीवेवीटाप्ति गुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततो ण्वुलि णिलोपे कृते तस्य स्थानिव-

उ०-अत्र दृष्टान्तमाह-तथा चेति । अनुमीयमान इति । समुदायद्वाराऽवयवानामित्यर्थः ।
नन्वित उत्तरं स्थानिवत्त्वाभावज्ञापनेऽपि ह्रस्वे कथं स्थानिवत्त्वाभावोऽत आह-पञ्च-
पाद्यामित्यर्थ इति । अर्थान्तरज्ञापनायेति । तद्विरुद्धार्थान्तरेत्यर्थः । इह त्वभ्यु-
पेत्येति । एवं चेदं भाष्यं प्रौढयेति भावः । अस्थितपक्षाश्रयणे फलमाह-शिष्य-
बुद्धीति । अग्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्राप्नोतीत्यारभ्य एकदेश्युक्तिरिदं भाष्यमिति
तत्त्वम् । प्रकृतेऽनग्लोपेऽप्यग्लोपित्वाश्रयणे बीजमाह-अग्लोपिग्रहणसामर्थ्यादिति ।
आनर्थक्यादिति । मालामारूयदममालदित्यादेरनभिधानमिति भावः । खट्वर्श्य इत्यादौ
रपरत्वोपपत्तिमाह-खट्वर्श्य इत्यत्र त्विति । स्थानिवद्भावाभावादिति । इत उत्तरत्र

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणम् भाष्येऽङ्गाधिकारः । ३८३

नैष दोषः । यत्तावदुच्यत आदीधयतेरादीधकः आवेवयतेरावेवकः यीवर्णयो-
रिति लोपो न प्राप्नोतीति यीवर्णयोरित्यत्र वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यति । यद-
प्युच्यते यत्प्रलुनीह्यत्र तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोतीति बहिरङ्गो-
यणादेशोऽन्तरङ्गः स्वरोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यन्तरस्याम् ॥ ७ । ४ । ३ ॥

काण्यादीनां चेति वक्तव्यम् । के पुनः काण्यादयः । काणिराणिश्राणि-

प्र०—द्वाभावाद्यायीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोति । यद्यप्यन्तरङ्गत्वाल्लोपः सिध्यति तथाऽपि वर्ण-
ग्रहणस्यानन्यार्थस्य प्रयोजनाख्यानायोपक्षेपः । यत्प्रलुनीह्यत्रेति । तिङ्ङितिङ इति निघातो
निपातैर्यद्यदीति निषिद्धः । हेरपित्वादाद्युदात्तत्वान्न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत
इति स्वराभावस्तत्र यणादेशे कृत उदात्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावाच्च निघातो न
प्राप्नोति । वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति । वर्णग्रहणाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते । अन्तरङ्गत्वात्तु
लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुम् । तत्तु केचिज्ज्ञापकं वर्णयन्त्युत्तरत्र स्थानि-
वत्त्वाभावस्य । अगलोपिग्रहणं तु सति प्रयोजने न ज्ञापकमस्यार्थस्य । अन्तरङ्गः
स्वर इति । यद्यप्युभयं पदद्वयाश्रयं तथाऽपि पूर्वमुपसर्गेण संबन्धः पश्चादधिकर-
णवाचिनाऽत्रशब्देनेति यणादेशो बहिरङ्गः ।

भ्राज० । काण्यादीनां वेति । आदिशब्दः प्रकारे । येषां ह्रस्वविकल्पो दृश्यते
ते काण्यादयः । काणिराणिश्राणिहेठिलोटिप्रभृतयः ।

उ०—स्थानिवत्त्वाभावज्ञापनादित्यर्थः । तथाऽपीति । एतदतिरिक्तप्रयोजनाभावबोधनायेति
भावः । ननु हेः पित्वादनुदात्तत्वमत आह—हेरिति । ननु सति शिष्टत्वात्सार्व-
धातुकस्वरं बाधित्वा विकरणस्वरः स्यादिति कथं हेरुदात्तत्वमत आह—न विकरणेति ।
सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इत्युक्तेरिति भावः । भाष्ये वर्णग्रहण-
सामर्थ्यादिति । अयं भावः । यीवर्णयोरित्यत्र परसमाहारद्वंद्वगर्भेतरयोः । यकार
इकारे वर्णे च परत इत्यर्थः । तत्र संनिहितत्वाद्दर्शनशब्देनेवर्णः एव । एतत्सामर्थ्या-
ल्लुप्तेऽपि तस्मिन्भूतपूर्वगत्या लोपः । अत एवाचः परस्मिन्नित्यत्राऽऽदीध्य इति भाष्य-
प्रयोगः संगच्छते । वस्तुतस्त्वन्तरङ्गत्वेन णिलोपात्पूर्वं यीवर्णयोरिति लोपे नेदमस्य फलं
तदाह—अन्तरङ्गत्वाच्चित्यादिना । इत उत्तरं स्थानिवत्त्वाभावज्ञापनपरं पूर्वभाष्यं
त्वेकदेश्युक्तिरित्युक्तमेव कैयटेन ध्वनितं च । एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणे वर्ण
एव लोपः । तेनाऽऽदीध्यक इत्येवेति हरदत्तोक्तमपास्तम् । भाष्यविरोधात् । तस्मा-
त्सिद्धान्ते न्यायप्राप्तार्थानुवादकमेव वर्णग्रहणमिति तत्त्वम् । तथाऽपि पूर्वमुपसर्गेणेति ।
तदर्थेनेत्यर्थः । विशिष्टक्रियावचनस्य पदस्य पदान्तरेण संबन्धादिति भावः । एवं
चान्तरङ्गसंबन्धार्थकोपसर्गनिमित्तकं कार्यमन्तरङ्गमिति तात्पर्यम् ।

भ्राजभासभाष० । काण्यादीनां संनिवेशेन काण्यपाठादाह—प्रकार इति ।
प्रकारः सादृश्यम् । केन रूपेणेत्यत आह—येषामिति । प्रभृतय इत्यनेन भाष्यो-

भाणिहेठिलोपयः । अचकाणत् अचीकणत् । अरराणत् अरीरणत् । अश-
श्राणत् अशिश्राणत् अवभाणत् अबीभणत् । अजिहेठत् अजीहिठत् । अलूलो-
पत् अलूलुपत् ।

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ७ । ४ । ९ ॥

इह अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिग्यिरे दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति*
तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । ननु च द्विर्वचने कृते साभ्यासस्य दिग्यादेशो
भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ।

दिग्यादेशस्य परत्वात्साभ्यासस्याऽऽदेशवचनम् ॥ १ ॥

दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति परत्वादिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्या-
सस्येति वक्तव्यम् ।

एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्विर्वचनं
प्राप्नोति ।

प्र०- दय० । दिग्यादेशे कृत इति । यद्यपि प्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेश आरभ्यते
तथाऽपि बाध्यबाधकभावे द्वैतं लक्षणं वा लक्षणेन बाध्यते लक्ष्यं वा । तत्र यदा
द्विर्वचनशास्त्रं दिग्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिग्यादेशे कृते नास्ति द्विर्वचनप्रसङ्गः ।
यदा तु लक्ष्यं बाध्यते तस्य द्विर्वचनं दिगिना बाध्यते दिगेस्तु तत्प्राप्नोति शास्त्र-
स्याबाधितत्वात् । ततश्च यथा चरूयावित्यादौ रूयात्रादेशे कृते द्विर्वचनं भवत्येवं
दिग्यादेशे कृते प्राप्नोति । साभ्यासस्येति । तेन कृते द्विर्वचने दिग्यादेशो
न पुनर्द्विर्वचनं भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चस्तिर्यत्वात् । साभ्यासप्रहणसामर्थ्याच्च ।
ननु चेत्ति । पूर्वविप्रतिषेधलक्ष्यसिद्ध्य इष्टकमाश्रयणादेति भावः । न सिध्यतीति ।
विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन्व्यवस्थाहेतौ सत्येष क्रमो दुर्लभः । तत्र द्विर्वचनस्या-
वकाशः पपाठेति । कृते द्विर्वचने दयतिसद्भावाद्दिग्यादेशस्य । अकृते तु द्विर्व-
चन उभयप्रसङ्गे परत्वादिग्यादेशः । एवं तर्हीति । नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादे-

उ०-कामामुपलक्षणत्वं ध्वनयति । अत्र मानं चिन्त्यम् ।

दयतेर्दिगि । लक्ष्यमिति । विधेयं कार्यमित्यर्थः । नास्ति द्विर्वचनेति ।
शास्त्रस्य बाधितत्वेन पुनःप्रवृत्त्ययोगादिति भावः । तस्य द्विर्वचनमिति । दय-
तेरित्यर्थः । लक्ष्यभेदाल्लक्षणभेद इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—ततश्च यथेति । सकृ-
त्प्रवृत्त्येति । आदेशकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणादिति भावः । तत्र मानमाह—साभ्या-
सप्रहणेति । चो हेतौ । ननु परत्वादिग्यादेशे कथिते पुनरेवं तर्हीत्यादिना तत्क-
थनं पुनरुक्तमत आह—नाप्राप्त इति । कृते द्विर्वचन आदेशस्यावकाश इति त्व-

पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम् । पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्य-
मेतद्भवति* । तद्यथा । अमादिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्चिशीलुगुणो न भवन्ति ।
एवं दिग्यादेशे कृते पुनःप्रसङ्गाद्द्विर्वचनं न भविष्यति । अथवा विप्रतिषेधे पुनः-
प्रसङ्ग इत्युच्यते विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोरिह पुनरनवकाशो दिग्यादेशो
द्विर्वचनं बाधिष्यते । यदि तर्ह्यनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति बभूव
भूभावो + द्विर्वचनं बाधेत । सावकाशो भूभावः । कोऽवकाशः । भविता
भवितुम् । इह तर्हि चक्षिङः ख्याज्वा लिटि [२. ४. ५४; ५५] इति

प्र०-शस्याऽऽरम्भात् । इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं विप्रतिषेधाश्रयेण सकृद्भूता इत्येवं दिग्यादेशो
द्विर्वचनस्य त्वया बाधक उक्त इत्यारोप्य कथयति—पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति ।
इतरोऽप्यभ्युपगम्य तावद्विप्रतिषेधं सकृद्भूता इत्याश्रित्याऽऽह—पुनःप्रसङ्ग इति चेदिति ।
यथा यूयं ब्राह्मणकुलानि युवां त्वमित्यमादेशे कृते शिशीलुको न भवन्त्येवं दिग्या-
देशे कृते द्विर्वचनाभावः । इदानीं न्याय्यं परिहारमाह—अथवेति । क्वचित्पाठः—
नैव युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनःप्रसङ्ग इति । योऽयं मनुक्तस्यार्थस्य दिग्यादेशो
द्विर्वचनं बाधिष्यत इत्यस्य त्वया परिहारोऽभिहितः पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्वि-
र्वचनं प्राप्नोतीति स न युक्त इत्यर्थः । अनवकाशो दिग्यादेश इति । पूर्वं
सामान्यविशेषभावमनाश्रित्याभयोः सावकाशत्वमुक्तम् । इदानीं तु सामान्यवि-
शेषाश्रयेण नाप्राप्तं द्विर्वचन आरभ्यमाणस्य दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते । यदि
तर्हीति । नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम् । अन्यथा न कश्चिद्बाधकः स्यात् ।
एवं तर्ह्यनवकाशाभिमतता अनवकाशा इत्यर्थो विवक्षितो नैवायमनवकाशः । कृतेऽपि
द्विर्वचने प्रवृत्त्यविधातात् । अथ पुनरेवमवप्यनवकाशत्वं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्गः ।
बभूवेति । अस्तेभूरिति भूभावः । सावकाश इति । यत्र द्विर्वचनाभावः । इह
तर्हीति । आचख्यावित्यत्र कृतेऽपि द्विर्वचनं ख्याजः प्रवर्तनादनवकाशत्वाभावो यदा

उ०-युक्तम् । यस्मिन्नवश्यं प्राप्ते यदारभ्यते तत्तस्य बाधकमित्येव सिद्धान्तात् । तद-
प्राप्तिविषये चारितार्थाभाव एव चानवकाशत्वमिति बोध्यम् । तर्हि पुनःप्रसङ्गेत्याद्य-
ग्रिमग्रन्थासंगतिमाशङ्क्याऽऽह—इतर इति । पूर्वं सामान्येति । असंभव एव स
बाधकप्रयोजक इति वार्तिकमते बाधकत्वप्रयोजकतया तमनाश्रित्येत्यर्थः । (× प्रतिलक्ष्यं
लक्षणभेदादित्यर्थः । द्विर्वचनावकाशः पपाचेत्युक्तिस्त्वत्र पक्षे नासङ्गता । एत-
द्विधेयद्विर्वचनसजातीयावकाशमात्रेणैव सावकाशत्वस्यात्र पक्षे वक्तव्यत्वादिति भावः) ।
इदानीं त्विति । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यमत इत्यर्थः । कृतेऽपि
द्विर्वचन इति । इदं चिन्त्यम् । उक्तरीत्या तदध्वनयन्माह—अथ पुनरेवमिति ।
ख्याजादेशोऽपि सावकाशत्वाभासं दर्शयति—आचख्यावित्यत्रेति । वास्तवमर्थमाह—
यदा त्विति । अयमेव सिद्धान्त इति बोध्यम् । भूभावस्यावकाशत्वाद्यदि परत्वाद्द्वि-

* ७. १. २६; ७२. + २. ४. ५२.

× अयं ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

ख्याञ्चिद्विचनं बाधेत । इह चापि बभूवेति यदि तावत्स्थाने द्विवचनं भूभावः सर्वादेशः प्रामोत्यथ द्विःप्रयोगो द्विवचनं परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रामोति । नैष दोषः । आर्षधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्राऽऽर्षधातुकसामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्रत्ययः प्रामोति स ततो भविष्यति ।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ ७ । ४ । १० ॥

संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् ॥ १ ॥

संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किमर्थम् । कृञर्थम् । इहापि यथा स्यात् । संचस्करतुः संचस्करुः । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वरुः संयोगोपधस्थेत्येव सिद्धम् ।

प्र०—तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वमभ्युपगम्यते तदा ख्याञ्चि कृते द्विवचनाप्रसङ्गः । सर्वादेश इति । स्थानिवद्भावादस्तिग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विवचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः । पूर्वस्य श्रवणमिति । अयं दोषो नोत्सर्गापवादपक्ष उपात्तो भूभावस्यावकाशदर्शनेनोत्सर्गापवादभावानिराकरणात् । द्वयोस्तु सावकाशयोः परत्वाद् द्विवचने कृते बभूवेति न सिध्यतीति प्रतिपाद्यते । तत्राऽऽर्षधातुः कृतत्वाच्च इति । द्विवचनमित्यस्य लिटोऽनुपजातत्वादसति विप्रतिषेधे पूर्व भूभावः पश्चाद्विप्रतिषेधे परतो द्विवचनमित्यदोषः । यो यतः प्राप्नोतीति । विषयसप्तमीफलं ज्ञापितम् । ख्याञ्चिधावपि विषयसप्तम्याश्रीयते इति येन नाप्राप्त इत्यस्य न्यायस्थानवतारात्कृते ख्याञ्चिद्विवचनं भवत्येव । दिग्यादेशे तु लिटोति परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विवचने दिगिराभ्यमाणस्तं बाधते ।

ऋतश्च । संयोगादेरिति । इहाङ्गाधिकारादङ्गं संयोगायाश्रीयते न चंस्कृत्येतदङ्गं संयोगादि भवतीति भावः । उपधाग्रहणं संयोगस्य देशविशेषोपलक्षणम्-

उ०—वचनं तदाऽप्यनिष्टमिति । भाष्ये यदीति । तदाशयमाह—स्थानेवद्भावा इति । तदेव दर्शयति—अयं दोष इति । भाष्ये परस्य भूभावे कृत इति । नानर्थक इति परिभाषायामनभ्यासविकार इत्युक्त्याऽभ्यासस्यानर्थकत्वेऽप्युत्तरखण्डस्यानर्थकत्वे मानाभाव इति भावः । प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिनः सर्वत्रार्थवत्त्वदर्शनेन तत्प्रागे मानाभाव इति तात्पर्यम् । फलमिति । तेन भव्यमित्यादौ प्यञ्च भवति । परसप्तम्याश्रयणादिति । लक्ष्यानुरोधेन कचित्परसप्तमी कचिद्विषयसप्तमीत्यर्थः ।

ऋतश्च सं० । ननु चंस्कृत्येतदङ्गं इत्यत्र स्कु इत्यस्य संग्रहेण द्विवचनाप्रसङ्गः । संयोगोपधग्रहणेनेत्यत आह—इहेति । नन्वल्लमात्रस्योपधात्वेन संयोग उपधा यद्येति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—उपधाग्रहणमिति । अत्र पक्ष उपधाशब्दो गौणः ।

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३८७

मवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वररिति । इदं तु न सिध्यति संचस्वरतुः संचस्वररिति । किं कारणम् । सुटो × बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपध-ग्रहणमनन्यार्थं विज्ञायते ।

ऋतो लिटि गुणाञ्जिणति वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

ऋतो लिटि गुणाञ्जिणति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन * । ऋतो लिटि गुणस्यावकाशः । सस्वरतुः सस्वरुः । ङिणति वृद्धेरवकाशः । स्वारकः ध्वारकः । इहोभयं प्रामोति । सस्वार दध्वार । ङिणति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा पुनःप्रसङ्गादुणे कृते रपरत्वे चात उपधायाः [७. २. ११६] इति वृद्धिर्भविष्यति । नैष युक्तः परिहारः । पुनःप्रसङ्गे नाम स भवति यत्र

प्र०—त्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवात् । अथवा संयोगावयवे संयोगशब्दो वर्तते तस्योपधात्वमस्त्येव । बहिरङ्गः सुडिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि न चासिद्धस्य विशेषणेन संचन्धो भवति सुट्कात्पूर्वं इत्यत्र तूक्तं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति । एवं च सुटोऽन्तरङ्गत्वात्सिद्धो गुण इति नार्थ उपसंख्यानानेन । संस्कृष्टीष्ट संस्क्रियत इत्यत्र त्विद्गुणयोः प्रतिविधेयम् । अनन्यार्थमिति । कुञ्जर्यमेवेत्यर्थः । तत्र वचनादसिद्धत्वं बाध्यते । यथाऽन्यत्रोक्तमाश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्व इति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादेति । अस्तु परविप्रतिषेधेन गुणस्तस्मिन्कृते वृद्धिर्भविष्यति । अनाश्रित्य लक्षणभेदं च वृद्धिमेकत्वेनाऽऽश्रित्यैतदुक्तम् । पुनःप्रसङ्गे नामेति । वाचो-युक्तिरेवेयं न संगच्छते लक्षणद्वयस्य परस्परप्रतिषेधादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं

उ०—उत्तरत्र संयोगशब्द इति विशेषः । साधनेन । तत्प्रयुक्तकार्येण लिङादिना । एवं च तावत्येव निमित्तसद्भावाद्गुणप्राप्तिरन्तरङ्गा पश्चादुपनतोपसर्गसापेक्षः सुट् बहिरङ्ग इत्यर्थः । साधनम् । तत्प्रयुक्तकार्यम् । क्रियां निर्वर्तयति । बोधयति । पदस्यैवार्थबोधकत्वादित्यर्थः । न चासिद्धस्य शब्दादनुपस्थितस्य । उपसर्गेणेति । तद्व्योत्यार्थेनेत्यर्थः । एवं हि तत्र भाष्यं पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति न सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातुपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । एवं च सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरक इति । एवं चेति । संयोगादित्व-विशेषणेन संयोगादित्वादेव गुणसिद्धेरिति भावः । प्रतिविधेयमिति । तच्च सुट्कादिति सूत्र उक्तं चिन्त्यमेतादृति । न च जाग्र इति सूत्रे गुणे कृत उपधावृद्धिर्नेति गल्लगणेन ज्ञापनाद्दोषः । तस्य जाग्रमात्रविषयत्वात् । अत एव कुधात्वादो भाव-

तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते । अत्र खलु गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोत्यकृते चाचो जिगतीति । तस्मात्सुष्ठूच्यत क्रतो लिटि गुणा-
जिञ्जति वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति ।

शृदुप्रां ह्रस्वो वा ॥ ७ । ४ । १२ ॥

किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते न गुणो वेत्युच्येत । तत्रायमप्यर्थो गुणग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । क्रतश्च संयोगादेर्गुणः [१०] इति ।

क्रतो ह्रस्वत्वमित्त्वप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

क्रतो ह्रस्वत्वमुच्यत इत्त्वप्रतिषेधार्थम् । इत्त्वं × मा भूदिति । गुणो वेती-
यत्युच्यमाने गुणेन मुक्त इत्त्वं प्रसज्येत । ह्रस्वो वेत्युच्यमाने ह्रस्वेन मुक्ते यथा-
प्राप्तो + गुणो भविष्यति ।

प्र०-कार्यमित्यनेन परस्मिन्कार्ये विहिते निमित्तसंभवात्पूर्वस्य लक्षणस्य पुनः प्राप्तिः पुनः-
प्रसङ्ग उच्यते न त्वपूर्वलक्षणप्राप्तिः पुनःप्रसङ्गः । तस्मादिति । ननु यदि नामं
पुनःप्रसङ्गवाच्योक्तिर्न घटत किमेतावता गुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधावृद्धिर्नाहि न
प्राप्नोति सत्यां च प्राप्तो किं पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेत्यत्र चिन्त्यमेतत् ।

शृदु० । न गुणो वेत्युच्येतति । गुण एव पूर्वसूत्रेण नित्यं प्राप्तो विक-
ल्पनीयस्तत्र गुणपक्षे विशशरतुरित्यादि भविष्यति तदभावपक्षे तु यणादेशेन विश-
श्रतुरित्यादीति भावः । तत्रायमपीति । न केवलं गुणविधानप्रकरणमनुसृतं भवति
यावद्वाच्यमपीत्यर्थः । इत्त्वं प्रसज्येतेति । वार्णादाङ्गं बलीय इति वर्णाश्रयमन्तर-
ङ्गमपि यणं बाधित्वेन स्यादध्रस्वविधाने तु यणादेशः सिध्यति । विशशृवान् ।
विदद्वान् । विपृवानिति कसौ च सिध्यति । गुणविकल्पे त्वेत्द्रूपासिद्धिः ।
कसोः कित्त्वेन प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः प्रदेशान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः ।
उत्तरार्थं च ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति लाघवमपि नास्ति । ह्रस्वविधायप्युत्तरत्र ह्रस्व-
विधानादेकप्रकरणता भवतीति नास्ति पूर्वोक्तो विशेषः ।

उ०-कर्मणोः परत्वाद्गुण उपदेशग्रहणाच्चिपवद्भावे कारिष्यते इत्यादौ वृद्धिरुदाहता भाष्य-
कारेण । अचो जिगतीति सूत्रेऽपि स्पष्टमेवोक्तं भाष्ये । तस्मान्नैष युक्तः परिहारः
इत्यादि भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति तात्पर्यम् । (× पुनःप्रसङ्गविज्ञानादित्यस्यायमर्थः—
पुनर्गुणप्रवृत्त्युत्तरं वृद्धेः शास्त्रान्तरेण प्रसङ्गस्य विज्ञानादिति । एतदजानत एकदेशि-
नोऽग्रिमग्रन्थ इति बोध्यम्) । वस्तुतस्तु गुणं कृत्वा वृद्धौ प्रक्रियागौरवात् । परश-
ब्दस्येष्टवाचितयाऽस्यापि सूत्रेणैव संग्रहात् । सुष्ठूच्यत इत्युक्तिर्भाष्ये इति बोध्यम् ।

शृदुप्रां । अपिशब्दार्थमाह—न केवलमिति । ह्रस्वविधाने त्विति । इत्त्वस्य
निमित्ताभावादित्यर्थः । कसोः कित्त्वेनेति । यद्यपि गुणे सत्यपीष्टं न सिध्यति
तथाऽपि तदप्राप्तावपीष्टासिद्धिरित्यर्थः ।

× ७. १. १००. + ७. ४. ११.

× धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं ग्रन्थः ख. ग. पुस्तकस्थः ।

अ. १ पा. १ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ६८९

केऽणः ॥ ७ । ४ । १३ ॥

केऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

केऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् ।
कृति मा भूत् । राका धाकेति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उणादयोऽव्यु-
त्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ ७ । ४ । २३ ॥

इह कस्मान्न भवति । प्रोह्यते उपोह्यते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् ।
एवमपि आ ऊह्यते ओह्यते समोह्यत इत्यत्र प्राप्नोति । अण इति ष्वर्तते ।

एतेलिङि ॥ ७ । ४ । २४ ॥

एतेलिङ्युपसर्गात् ॥ १ ॥

प्र०— उपसर्गात् । प्रोह्यत इति । अकृत एकादेशे ह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभा-
वान्तरङ्गत्वाच्च प्रागेकादेशेन भाव्यम् । वार्णादाङ्गमित्येतत् समानाश्रया-
ङ्गवार्णाविषयं तस्मादेकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावेन ह्रस्वप्रसङ्गश्चोच्यते । एकादेशे कृत
इति । उपसर्गात्परस्योहतेर्ह्रस्वो विधीयमान एकादेशे कृते भेदाभावाद्भेदनिबन्धन-
पौर्वापर्यानुपपत्त्योभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावाभावाच्च ह्रस्वत्वाभावः । आ ऊह्यत इति ।
धातूपसर्गयोरसंहिता नास्ति । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरिति ।
एवं च लौकिके प्रयोगे विग्रहाभावान्नित्येनैकादेशेन भाव्यम् । एवं च आ उह्यत
इति ये ह्रस्वं पठन्ति ते न सम्यङ्न्यायविदः । लौकिकप्रयोगसंपादनाय हि ह्रस्वो
विधीयते । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाकृतह्रस्वेनाऽऽङ्गा प्रश्लेषप्रदर्शनमात्रं क्रिय-
तेऽथ त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये ह्रस्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते, तथाऽपि न काचित्क्षतिः ।
तत्रैकादेशस्याऽऽदिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । अण इति वर्तते
इति । एवं च रूपाश्रयोऽयं विधिरिति ताद्रूप्यानतिदेशादणत्वाभावाद्ग्रहस्वाभावः ।

उ०—उपसर्गाद्ध्रस्व० । समानाश्रयेति । अनित्यत्वात्तदनाश्रित्यैकदेश्युक्तिरियमिति तत्त्वम् ।
यद्यपि वास्तवं पौर्वापर्यं नास्ति तथाऽप्यन्तादिवच्चेति शास्त्रबोधितमार्थसमाजग्रस्तमस्त्ये-
वेत्यत आह—उभयत इति । आ ऊह्यत इति । ह्रस्वपाठनिराकरणायाऽऽह—
धातूपसर्गयोरिति । लौकिकप्रयोगसंपादनायेति । नहि ह्रस्वप्रवृत्तिमात्रेण लौकि-
कप्रयोगसंपत्तिरिति भावः । तस्मादलौकिकेनेति । अन्तरङ्गत्वेनैकादेशस्यैव युक्तत्वेन
तत्र ह्रस्वोऽयुक्त इति भावः । न्यायत एव ह्रस्वस्यायुक्तत्वमुच्यते । दोषस्तु नास्त्ये-
वेत्याह—अथ त्विति । चिन्त्यमिदम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वप्राप्तेः ।
उक्तयुक्त्या ह्रस्वस्याप्रवृत्तेश्च । एवं चाणग्रहणानुवृत्तिरप्येकदेशिन एव । अणत्वाभावादिति ।
अण च सर्वत्र पूर्वेणैवाणदित्सूत्रं वर्जयित्वेति सिद्धान्तः ।

एतेलिङ्चुपसर्गादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ईयात्* । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्गादिति+ वर्तते । एवं तर्हीचार्योऽन्वाचष्ट उपसर्गादित्यनुवर्तत इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति । एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन् ।

रीकृतः ॥ ७ । ४ । २७ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न रिङ्कृत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः मात्रीयति पित्रीयति । अकृतसार्वधातुकयोरिति* दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितःX स न वक्तव्यो भवति ।

यङि च ॥ ७ । ४ । ३० ॥

यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीद् ॥ १ ॥

प्र०- एतेः । ईयादिति । आशिषि लिङ् । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः । नैतदन्वाख्येयमिति । वार्तिककारेण नैतदन्वाख्येयं सर्वाधिकाराणामन्वाख्यानप्रसङ्गात् । वृत्तिकारास्त्वधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्याचक्षते ।

रीकृतः । दीर्घत्वं भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते दीर्घे रिङ्कारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात् । नैतदस्ति । ऋवर्णस्य बाध्यतां रिङ्स्तु कथं बाध्यते । नहि तस्य दीर्घे प्राप्ते स आरभ्यते । ततश्च द्रव्ये पदार्थे रिङ् कृते दीर्घः प्रवर्तत एव । यङि च । यङ्प्रकरण इति । हिंसायास्त्वन्यत्र जङ्घन्यत इत्येव भवति ।

उ०- एतेलिङ् । आशिषि लिङ्गिति । विधिलिङ् दीर्घाभावादाशीलिङ्गेव ह्रस्वविषय इति भावः । तदाह—अकृदिति । वार्तिककारेणेति । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तैव हि तत्कार्यम् ।

रीकृतः । द्रव्ये पदार्थ इति । तत्पक्षे रिषिषयकदीर्घशास्त्रस्याचरितार्थत्वादिति भावः । वस्तुतो जातिपक्षेऽपि तज्ज्ञात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयकत्वाज्ज्ञात्याश्रयणसामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः सुलभेति द्रव्यपक्ष इति चिन्त्यमेव । किंचानवकाशत्वादत्र बाधकत्वं स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरूपं तत्र कृते चोत्सर्गो भवत्येव । सति संभव उत्सर्गे कृतेऽपवादप्राप्तिर्योग्यतायामेवापवादत्वमिति गुणो यङ्लुकोरित्यत्र निरूपयिष्यते । वस्तुतः पिबेरदन्तत्वाद्गुणप्रतिषेधप्रत्याख्यानसंभवेन परिभाषायाः प्रयोजनान्तराभावाच्च दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ।

यङि च । जङ्घन्यत इति । कुटिलं गच्छतीत्यर्थः । ननूपधालोपेऽन्यच्च-

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३९१

यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीड्वक्तव्यः । जेघ्रीयते । यदीडभ्यासरूपं न सिध्यति* । एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीक् । एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घी ।

न छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ७ । ४ । ३५ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेऽपुत्रस्येति । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्÷ । जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः ।

छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घप्रतिषेधः ॥ १ ॥

छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य+ प्रतिषेधो वक्तव्यः । संस्वेदयुः मित्रयुः ।

न वाऽश्वाघस्याऽऽद्वचनमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अश्वाघस्याऽऽद्वचनमवधारणार्थं भविष्यति× । अश्वाघयोरेव छन्दसि दीर्घो भविष्यति नान्यस्येति ।

प्र०—अभ्यासरूपं न सिध्यतीति । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धनिति द्विवचनं प्राप्नोति । एवं तर्हीति । ईको धातुभक्तत्वाद्द्विवचननिमित्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावात् । एवमपीति । अजादौ प्रत्यये विधानात् । एवं तर्हीति । प्रक्रियालाघवाय घकाराद्यादेशविधानम् । ह्रीभावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात् । व्यक्तिपदार्थाश्रयणे च घ्रीभावे कृते द्विवचनं प्रवर्तते । आकृतिपक्षे तु दिग्यादेशेनेव घ्रीभावेन द्विवचनत्राधप्रसङ्गात् ।

न छन्द० । जनीयन्त इति । जनमिच्छन्तीति क्यच् । लट्ः शत्रादेशः । जस् उगिदचामिति नुम् । छन्दसीति । आनन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति । ततश्चापवादेऽपनीत उत्सर्गो दीर्घः प्राप्नोतीति तस्यापि प्रतिषेधो विधेयः । संस्वेदयुरिति । कयाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । न वेति । अश्वाघयोरनेनेत्वे प्रतिषिद्धेऽकृत्सार्वधातुकयोरित्याकारे सिद्धे पुनराद्वचनं नियमार्थमित्यन्येषामाकारो न भवति ।

उ०—त्वादभ्यास एव दुर्लभोऽत आह—उपधालोपस्येति । ईट् प्रत्ययभक्तत्वेन द्विवचननिमित्ताज्जनिमित्तत्वाद्दुपधालोपस्येत्यर्थः । नन्वीक्यपि स्थानिवत्त्वेन हन एव द्वित्वेऽभ्यासरूपासिद्धिस्तदवस्थैवेत्यत आह—ईक इति । अभ्यासाच्चेति । न च परत्वाद्न्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वात्प्राग्घो हन्तेरिति न्याय्यम् । अङ्गापेक्षत्वेन समतया नित्यत्वात्पूर्वं द्वित्वे परत्वाद्धो हन्तेरिति बाधित्वाऽभ्यासाच्चेति प्रवर्तत इत्याशयात् । व्यक्तीति । घनीभावविषयकद्वित्वशास्त्रस्याचारितार्थ्येनेति भावः । घनीभावे कृत इत्यस्य परत्वादित्यादिः । वस्तुतोऽत्र यडीति विषयसप्तमीति चख्यावित्यादाविव द्वित्वमिति बोध्यम् ।

न छन्दस्यपु० । जनमिच्छन्तीति । जनीमिच्छन्तीति व्याख्यानं तु भाष्यविरुद्धम् । दीर्घ इति । अकृत्सार्वत्यनेन ।

* ६. ४. ९८; १. १. ५९. ÷ ७. ४. ३३. + ७. ४. २५. × ७. ४. ३७.

१ ख. ग. उपलक्षणमेतत् । अन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वात्प्राग्घो हन्तेरित्यस्य न्याय्यत्वात् ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७ । ४ । ४१ ॥

इयतेरित्त्वं व्रते नित्यम् ॥ १ ॥

इयतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् । संशितव्रतः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

देवत्रातो+ गलो÷ ग्राह× इतियोगे च सद्विधिः+ ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः * संशितव्रतः ॥

प्र०- शाच्छो० । इयतेरिति । व्रत इति । विषयो निर्दिश्यते न तूत्तरपदं तेन संशितो ब्राह्मण इत्यत्रापि नित्यमित्त्वं भवति । यद्येवमित्त्वेन व्रतस्य द्योतितत्वात्संशितव्रत इति व्रतशब्दप्रयोगो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्यत्रापि च विधानात् । संशितशब्दः सामान्यशब्द इति विशेषप्रतिपादनायाविरुद्धो व्रतशब्दप्रयोगः । व्रते तु नित्यमित्त्वं विधीयते । न वक्तव्यमिति । साधारणेन न्यायेन सिद्धत्वात् एव तुल्यधर्मणः शब्दानुपन्यस्यति । देवत्रात इति । नुदविदोन्द्वेति नत्वं संज्ञार्था न भवति । देवग्रहणं संज्ञाविषयोपलक्षणार्थम् । तेन भवत्त्रात इत्यादावपि संज्ञात्वान्नत्वाभावः । यदा तु क्रियाशब्दस्त्राणं त्रातामिति तदा नत्वाविकल्पः । गल इति । अचि विभाषेति लृत्वं प्राण्यङ्गे नित्यं भवति । विषे तु गर इति लृत्वाभावः । क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गल इति । ग्राह इति । विभाषा ग्रह इति णप्रत्ययो जलचरे नित्यं भवति । ज्योतिषि पचाद्यजेव ग्रह इति । इतियोग इति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानज्विधिर्हन्तीति पलायते वर्षतीति धावतीत्यादावितिप्रयोगे न भवति । मिथ इति । एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किंतु विषयभेदेन । एतच्चाऽऽकृतिपक्ष उपपद्यते । तत्र हि सर्वं लक्ष्यमैकध्यमापाद्योभयमुपदिश्यते ततश्चोभयं भवतीत्येतावतैव लक्षणस्य व्यापारः । असंकीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रतीयते । गवाक्ष इति । वातायनेऽवङ्गं स्फोटायनस्येति नित्यमवङ्गं भवति प्राण्यङ्गे तु गोरक्षि गोक्षीति । भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन । एतच्चोदाहरणं न व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनम् । अन्यासामपि संभवात् ।

उ०- शाच्छो० । श्लोके संशितव्रत इति निर्देशाद्व्रतमुत्तरपदमिति भ्रमं निवर्तयति-तिषय इत्यादि । संशितो ब्राह्मण इति । नियमविशेषे यत्नवानुच्यते । विशेषप्रतिपादनायेति । प्रकरणादिना विशेषप्रतीतो तु क्वचिदप्रयोगोऽपि । न्यायेन व्यवस्थितविभाषारूपेण । संज्ञायामिति । किञ्चकौ च संज्ञायामिति कः । ज्योतिषि । रविगुर्वीदिरूपे । क्रियाशब्दे तूभयं बोध्यम् । ऐकध्यमेकरूपत्वम् । बुद्ध्या युगपदभिसमीक्ष्येत्यर्थः । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादेकत्रैव विषये भावाभावौ प्राप्नुत इति जातिपक्षाश्रयः । व्यक्तिपक्षेऽपि लक्ष्यानुरोधोदात्तत्वव्यक्तिविषयकलक्षणानुपप्लव इति वक्तुं शक्यमिति बोध्यम् । जातिपक्षेऽपि लक्ष्यानुसार एवाऽऽवश्यक इति बोध्यम् । अन्यत्र । गवाङ्गं गोङ्गमित्यादौ । अन्यासामपीति । अजेवीति सूत्रे भाष्ये तस्य व्यवस्थितविभाषात्वकथनात् ।

अ. ७ पा ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३९३

दो दद्धोः ॥ ७ । ४ । ४६ ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चाऽऽदिकर्मणि ।

सदुत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

किं पुनरयं तकारान्त आहोस्विदकारान्त उत धकारान्तोऽथवा थकारान्तः ।
कश्चात्र विशेषः ।

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् ।

यदि तकारान्तो दस्ति [६. ३. १२४] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

अथ दकारान्तो रदाम्यां निष्ठात इति+ नत्वं प्राप्नोति ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः ।

अथ धान्ते झषस्तथोर्धोऽधः [८. २. ४०] इति धत्वं प्राप्नोति ।

थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तः ।

अथ थकारान्तो न दोषो भवति ।

प्र०— दो दत् । अवदत्तमिति । आदिकर्मग्रहणं प्रदत्तशब्दस्यैव संभवाद्विशेषणमवदत्तादिसिद्धयर्थत्वाच्चनस्यावदत्तादयोऽपि भवन्ति । तथा चाच उपसर्गात् इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमिति वक्ष्यते । तस्मान्निदत्तमिति चेष्ट्यत इति चशब्देनावदत्तादयोऽपीष्यन्त इति सूच्यते । किं पुनरिति । यद्यपि दकारः श्रूयते तथाऽपि संहितायां तकारादीनामप्येतस्य रूपस्य संभवात्प्रश्नः । तान्ते दोष इति । यदा द इत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तत्र दीर्घ इति सूत्रार्थस्तदाऽयं दोषो यदा तु तकारादौ दादेशे दीर्घस्तदा न दोषः । तस्मात्थान्त इति । संनिपातपग्भिषाषाश्रये तु दान्तधान्तयोर्न दोषः ।

उ०— दो दद्ध । अवदत्तादिसिद्धयर्थत्वादिति । अच उपसर्गादिति तत्वे प्राप्त एतत्सिद्धिबोधनार्थमेवेदं नतु तन्निवृत्त्यर्थमिति भावः । अत एव वचने चकारबाहुल्यम् । तैश्च तस्यापि संग्रह इत्याहुः । संनिपातेति । नच नत्वधत्वयोरसिद्धत्वादस्या अप्रवृत्तिः । असिद्धत्वविषयेऽप्यस्याः प्रवृत्तेः कुन्मेजन्तसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वात् । किंच पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धत्वेऽपि कृते तस्मिन्नस्यासिद्धत्वे मानाभावः । किंचाऽऽतिदेशिकनिमित्तविधाताभावमादायास्या अप्रवृत्तौ गौरित्यादौ संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावेन ह्रस्वनिमित्तविधाताभावात्संनिपातपरिभाषयाऽतिव्याप्तिपरकुन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यासंगतिः । नच संनिपातस्यांशास्त्रीयत्वान्न तत्र स्थानिवत्त्वमिति चेदसिद्धत्वेऽपि तुल्यम् । किंच तस्य स्थानिवत्त्व आर्थसमाजग्रस्तः संनिपातः । अन्यथा हे त्रपो इत्यत्र न लुमतेति निषेधानित्यत्वेऽपि गुणो दुर्लभ एव स्यात् । भाष्यकृतस्त्वयं भावः—जग्ध-

अच उपसर्गात्तः ॥ ७ । ४ । ४७ ॥

अच उपसर्गात्तत्त्व आकारग्रहणम् ॥ १ ॥

अच उपसर्गात्तत्त्व आकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भगवन्तीत्याकारस्य भविष्यति+ । न सिध्यति । किं कारणम् ।

आदेर्हि परस्य ॥ २ ॥

अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः परस्य [१. १. ६७; ५४] इति दकारस्य प्राप्नोति । नैष दोषः ।

अवर्णप्रकरणात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्येति वर्तते । क्व प्रकृतम् । अस्य च्चौ [३-२] इति । यद्यवर्णग्रहण-
मनुवर्तते दद्भावे* दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दोऽद्वोरिति । दो य
आकारस्तस्याद्भवति । ततोऽच उपसर्गात्तः । अस्येत्येव । एवमपि सूत्रभेदः
कृतो भवति । नासौ सूत्रभेदः । सूत्रभेदं कमुपाचरन्ति । यत्र तदेवान्यत्सूत्रं
क्रियते भूयो वा । यद्धि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः । अथवा द्वित-
कारको निर्देशः क्रियते सोऽनेकात्वात्सर्वस्य [१. १. ५५] इति सर्वस्य
भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अद्भिः अद्भ्य इति× । अच इति वर्तते
तच्चावश्यमज्ग्रहणमनुवर्त्य लवाभ्यामित्येवमर्थम्÷ । अथवा त्रितकारको निर्देशः
करिष्यत इहार्थौ द्वावुत्तरार्थश्चैकः ।

प्र०- अच उप० । यदीति । दाशब्दाकारस्य दद्भावे दत्तमिति संयोगादि श्रूयेत ।
नासौ सूत्रभेद इति । दाषायेति शेषः । तदेव सूत्रं लघु क्रियमाणं प्रत्युत
गुणं संपादयति । अथवेति । लघुकरणेऽपि यदि न्यासान्तरत्वात्सपष्ट एव सूत्रभेद
इति मतं तदैवमुत्तरम्—अलोऽन्त्यस्य द्वावपवादावादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येति
तयोर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्तते । अच इति वर्तत इति । तेनाप्शब्दस्य योऽच् तस्मा-
त्परस्य पकारस्य द्वितकार आदेशस्तत्रान्त्यस्य झलां जशोऽन्त इति जश्त्वं पूर्वस्य
झलां जझशीति । लवाभ्यामिति । लूञ् ऋदोरवित्यप् । अस्यापि भकारादौ
त्तः प्राप्नोति । अज्ग्रहणानुवृत्तौ त्वप्शब्दस्य योऽच् तस्मात्परो भकारादौ न कश्चि-
दस्तीति तत्त्वाभावः । अथवेति । तत्र तकारद्वयात्मक आदेशः पृथग्विभक्तिक

उ०—मित्यादौ धत्वसिद्धये तादिकित्संनिपातनिमित्तकस्य तद्विघातकविधिप्रवर्तकत्वाय तद्विषये
तदनित्यत्वमावश्यकमित्येतत्सूत्रस्थकारनिर्देश एव तज्ज्ञापक इति चेति दिक् ।

अच उप० । नन्वसावपि सूत्रभेद एवेत्यत आह—दोषायेति । ननु त्रित-
कारकनिर्देशे त्रयाणामप्युभयत्र संबन्धः स्यादिति विभागालोभोऽत आह—तत्रेति ।
पृथग्विभक्तिक इति । त इत्यपेक्षयेत्यर्थः । संयोगान्तलोपस्तु नादृष्टवत् । नन्वे-
वमुत्तरत्राज्ग्रहणानुवृत्तौ लवाभ्यामिति दोषः स्यादत आह—लवाभ्यामित्यादौ चेति ।

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३९५

द्यतेरित्त्वादचस्तः ॥ ४ ॥

द्यतेरित्त्वादचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्यतेरित्त्वस्यावकाशः × । निर्दि-
तम् निर्दिष्टवान् । अचस्त इत्यस्यावकाशः । प्रत्तम् । अवत्तम् । इहोभयं प्राप्नो-
ति । नीत्तम् । वीत्तम् । अचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

अपो भि ॥ ७ । ४ । ४८ ॥

अपो भि मासश्छन्दसि ॥ १ ॥

अपो भीत्यत्र मासश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ।
अत्यल्पमिदमुच्यते ।

स्ववस्वतवसोर्मास उषसश्च त इष्यते ।

स्ववद्भिः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । माद्भिरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ।

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ७ । ४ । ५४ ॥

इस्त्वं सनि राधो हिंसायाम् ॥ १ ॥

इस्त्वं सनि राधो हिंसायामिति वक्तव्यम् । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति
किमर्थम् । आरिरात्सति ।

आप्ज्ञप्यधामीत् ॥ ७ । ४ । ५५ ॥

प्र०—इहार्थो यस्तु साच्चस्तकारस्तस्याचः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्रानुवृत्तिः । लवाभ्यामि-
त्यादौ तु तत्त्वं न भवति । पकारलोपादप्शब्दाभावात् । नच भूतपूर्वगत्याश्रयो
न्याय्यः । अद्भिरित्यादौ सांप्रतिकाप्शब्दसंभवे गौणस्याग्रहणादत एव समकक्षत्वाभा-
वात्प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इति नावतिष्ठते । अद्भिः संस्कृतमिति लिङ्गाद्वा ।
नहि प्रत्ययस्यैव ग्रहणेऽद्भिरिति निर्देशोपपत्तिः । द्यतेरित्त्वादिति । पुरस्तादपवादा
इति न्यायादिच्चं दद्भावस्यैव बाधकं न तत्त्वस्य । ततश्चेत्त्वतत्त्वयोर्दद्भावापवादयो-
र्विप्रतिषेधे परं तत्त्वं प्रवर्तते ।

अपो भि । माद्भिरिति । पद्भ्योमासिति मासशब्दस्य मासादेशस्य छन्द-
स्येव विधानान्मासश्छन्दसीति छन्दोग्रहणं न कर्तव्यम् । तत्क्रियमाणं भाषायामपि
कन्वित्पद्वादयः प्रयुज्यन्त इति ज्ञापनायेत्याहुः ।

आप्ज्ञ० । ज्ञपेरिति । इहाज्यग्रहणमनुवर्तते तेन ज्ञपौ विशेष्यमाणेऽजन्तस्य

उ०—नावतिष्ठत इति । तस्याः सिद्धान्तिना काप्यनाश्रयणाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु द्यतेरित्त्वं
दद्भावस्येव तत्त्वस्याप्यपवाद इति कथं विप्रतिषेधोऽत आह—पुरस्तादिति ।

अपो भि । छन्दस्येवेति । वृत्तिकृतोक्तां छन्दसीत्यनुवृत्तिमभ्युपेत्येदम् ।

आप्ज्ञाप्० । नन्वच इत्यनुवर्तनादनन्त्यस्यैव भविष्यतीत्यत आह—इहेति ।

ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्य ॥ १ ॥

ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्येति वक्तव्यम् । ज्ञप्सति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लोपोऽन्त्यस्य बाधको भविष्यति । अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति सावकाशश्च णिलोपः । कोऽवकाशः । कारणा हारणा । एवमपीत्त्वमनन्त्यस्य लोपस्य बाधकं स्यात् । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्तीत्त्वमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्येत्त्वं स्यात् । भवेद्योऽचाऽङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्यस्य न स्याद्वयं तु खल्वङ्गेनाचं विशेषयिष्यामः । अङ्गस्याचो यत्र तत्रस्थस्येति । एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वादीत्त्वं प्राप्नोति तस्मादनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ७ । ४ । ५८ ॥

अभ्यासस्यानचि ॥ १ ॥

अभ्यासस्येति यदुच्यते तदनचि द्रष्टव्यम् । पतापतः चराचरः वदावदः+ ।

प्र०—ज्ञपेरीत्त्वं विधीयमानमलोऽन्त्यस्य प्राप्नोतीति भावः । लोपोऽन्त्यस्येति । ज्ञपिनाऽज्जिष्यते यथाऽऽपृधिभ्यामेवं चैकप्रस्थानो विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्रानन्त्यस्याचः सावकाशमीत्त्वं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—अनवकाशा इति । ईत्त्वमेव त्वनवकाशत्वाद्बाधकं प्राप्नोति । एवमपीति । नन्वस्तु परत्वादीत्त्वं तस्य स्थानिवद्भावाणिणिलोपो भविष्यति । ईत्त्ववचनं त्वनन्त्यस्य श्रवणार्थं स्यात् । नैतदस्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितमिति लोपाप्रसङ्गात् ।

अत्र लोपः । चराचर इति । चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागमश्चेति हलादिशेषोऽत्र न भवति । नन्वागागमविधानसामर्थ्याद्धलादिशेषो न भविष्यति । नहि हलादिशेष आगमस्याऽऽदेशस्य वा विशेषोऽस्तीत्यादेश एवाऽऽकारो विधेयः स्यात् । नैतदस्ति । सत्यपि हलादिशेषे विगृहीतश्रवणार्थमागमविधानं स्यादित्यनचीत्युच्यते ।

उ०—ननु येन नेति न्यायेनान्त्यस्येत्त्वं लोपस्य बाधकं स्यादत आह—ज्ञपिनेति । यथाऽऽपिति । तयोरजन्तत्वासंभवादिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । ण्यल्लोपावित्यनेन तत्र दीर्घग्रहणेनास्यापि ग्रहादिति भावः । ईत्त्वमेवेति । नतु लोपस्य बाधकत्वं युक्तमित्यर्थः । भाष्य एवमपीत्त्वमित्यस्येवामित्वमेवेत्यर्थः । अपिशब्दस्यैवकारार्थस्य स्थानव्यत्ययात् । स्यादिति । यदि तु पूर्वप्रतिषेधवार्तिक ईत्त्वमपि दीर्घग्रहणेन गृह्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानमाश्रीयते तदेदं न वक्तव्यमिति बोध्यम् ।

अत्र लोपोऽ० । विगृहीतेति । सवर्णदीर्घबाधनद्वारेत्यर्थः । तत्प्रवृत्तिकाल एव वैयर्थ्योपस्थितेरिति भावः ।

अ. ७ वा, ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३९५

हलादिः शेषः ॥ ७ । ४ । ६० ॥

किमयं षष्ठीसमासः । हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति । आहो-
स्विकर्मधारयः । हलादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति । वश्चात्र विशेषः ।

हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः ॥ १ ॥

हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति । आनक्ष आनक्षतुः
आनक्षुः । अस्तु तर्हि कर्मधारयः ।

कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम् ॥ २ ॥

कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभाव आद्यस्य हलोऽभावे
लोपो वक्तव्यः । आटनुः आटुः ।

तस्मादनादिलोपः ॥ ३ ॥

तस्मादनादिर्हलुप्यत इति वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । प्रतिविधास्यते हलादिशेष इति+ । अयमिदानीं स प्रतिविधा-
नकालः । इदं प्रतिविधीयते । इदं प्रकृतमत्र लोपोऽभ्यासस्य [५८] इति ।

प्र०— हला० । हलामादिरिति । विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अजादि-
ष्विति । अजादिष्वभ्यासेषु हलन्तरापेक्षयाऽऽदित्वे हल आश्रीयमाणे शेषः प्राप्नोति ।
आनक्षेति । अक्षू ध्याप्तौ संघाते चेत्यस्माल्लिट् । अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति ।
कर्मधारये त्वभ्यासापेक्षयाऽऽदित्वं हलो विज्ञायत इति शेषो न भवति । आदिशेषनि-
मित्तत्वादिति । शेषशब्दोऽन्यनिवृत्तियुक्तमवस्थानमाहेति यत्रैवाभ्यासे पपाचेत्यादावादेर्हलो-
वस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यान्नान्यत्र । अवस्थानं हि शब्दार्थत्वात्प्रधानम् । नच
प्रधानाभाव आनुषङ्गिककार्यप्रवृत्तिरानक्षेत्यत्रापि ककारषकारयोरस्यामवस्थायां निवृत्त्यप्र-
सङ्गः । षष्ठीसमासेऽप्याटतुराटुरित्यत्र टकारस्याऽऽदिवद्भावे शेषप्रसङ्गः । स च प्रागुक्त
एव । तत्र यथाकृतिपक्ष आश्रीयते तदाऽभ्यासाकृतौ वर्तमानो हलादिः सर्वस्याम-
भ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिं करोतीति दोषाभावो व्यक्तिपक्षे तु यस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हल

उ०— हलादिः शेषः । भाष्ये हलामादिरिति । नच न निर्धारण इति निषेधात्स
दुर्लभः । त्रितयसंनिधान एव निर्धारणे षष्ठीतत्समासनिषेधयोरङ्गीकारेणादोषात् । एवं च
प्रकृते शेषश्चेवेति समासो भवत्येवेति भावात् । कथमादिशेषनिमित्तत्वमनादिलोपस्ये-
त्यत आह—६ शब्द इति । आनुषङ्गिकेति । सामर्थ्यासिद्धेत्यर्थः । अवस्थितस्या-
वस्थानविधानं हि सामर्थ्यादन्यनिवृत्तिं फलतीति यत्रैव तत्तत्रैव तत्फलितमपि स्यादित्यर्थः ।
अस्यामवस्थायामिति । कर्मधारयाश्रयण इत्यर्थः । आदिवद्भाव इति । आद्यन्तवदि-
त्यनेन । प्रागुक्त एवेति । प्रागुक्तोदाहरणन्यायेनोक्त एवेत्यर्थः । के ह्रस्वभावि-

ततो वक्ष्यामि । ह्रस्वः [५९] ह्रस्वो भवत्यादेशः । अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते । तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वो लोपभाविनां लोपो भविष्यति । ततो हलादिः शेषश्चेति । अथवैवं वक्ष्यामि । ह्रस्वोऽहल् । ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति । ततोऽहल् अहल्च भवत्यभ्यासः । तत आदिः शेषः । आदिः शेषो भवत्यभ्यासस्येति । अथवा योगविभागः करिष्यते । ह्रस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य । ततो हल् । हल्च लुप्यतेऽभ्यासस्य । तत आदिः शेषः । आदिः शेषश्च भवत्यभ्यासस्य ।

शर्पूर्वाः खयः ॥ ७ । ४ । ६१ ॥

शर्पूर्वशेषे खपूर्वग्रहणम् ॥ १ ॥

शर्पूर्वशेषे खपूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । खपूर्वाः खयः शिष्यन्ते खरो लुप्यन्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उचिच्छिषति व्युचिच्छिषति । तुकः श्रवणं

प्र०—आदेरवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसङ्गः । ह्रस्वभाविनामिति । ह्रस्वश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विश्रियमानोऽलोऽन्त्यस्येति वचनादच एव दीर्घस्य ह्रस्वस्य च लोपबाधनार्थो विज्ञायत इति हलविषय एवाऽऽदिशेषनिरपेक्षो लोपोऽवतिष्ठते । तत आदेरपि हलो लोपे प्राप्ते तद्बाधनार्थं हलादिः शेष इति सूत्रम् । एतदेव ज्ञापकं लोपविधावल्लोऽन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्यानक्षेत्यादावनन्त्यस्यापि हलो लोपो भवतीति न कश्चिद्दोषः । अहल् चेति । अविद्यमानहल्कोऽभ्यासो भवतीत्यर्थः ।

शर्पूर्वाः । उचिच्छिषतीति । उच्छी विवासे । छे चेत्यन्तरङ्गत्वात्तुक् सन् इत् पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात् छिशब्दो द्विरुच्यते । तकारस्य शेषे प्राप्ते छशेऽर्थं वार्तिकम् । ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति इचुत्वे कृते छिशब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषेणैव रूपं सिध्यति । न चेदमस्ति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं निवर्तते । एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदनित्यमुभौ साभ्यासस्येति वचनात् । अन्यथा कृतणत्वस्य द्विर्वचने प्राणिपदित्यादि सिध्यतीति किं सूत्रेण । तथा चौजढदित्यसिद्धत्वस्योदाहरणं प्रदर्शयिष्यते । इतरो

उ०—नस्तत्राऽह—ह्रस्वश्रुत्येति । ह्रस्व इति सूत्रे लोप इत्यनुवर्तनाद्भ्यासह्रस्वो लोपश्च विधीयते । तत्र लोपस्य हलविषये चरितार्थस्य ह्रस्वेन स्वीयाज्जविषये बाध इति भावः । अजन्ताभ्यासस्येति । अभ्यासावयवस्याच इति वक्तुं युक्तम् । अन्यथा क्षी इत्यादावेव स्यान्नतु पपाचेत्यादावित्याहुः । आदिशेषनिरपेक्ष इति । तेनाऽऽतुरित्यादि सिद्धम् ।

शर्पूर्वाः खयः । न चेदमस्तीति । प्रवृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः । अनित्यत्वाद्वा तदभावोऽत्र । प्रदर्शयिष्यत इति । वृत्तिकारादिभिरिति शेषः । इदं च वार्तिकमपि तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वम् । अत्धातोः के निष्पन्नात्कशब्दा-

अ. ७ पा. ४ आ. १] वातञ्जलञ्चाकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३९९

मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चत्वे* कृते तुग्र भविष्यति । असिद्धं चत्वं तस्यासिद्धत्वात्तुक्प्राप्नोति+ । सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्व-
चत्वेभ्यस्त्वतुकोरिति÷ । एवमप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति तस्मात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । एस्वतुग्रहणं न कश्चिद्यते । अभ्यासजश्वचत्वं सिद्धमित्येव ।

आदिशेषप्रसङ्गस्तु ॥ २ ॥

आदिशेषस्तु प्राप्नोति× । तिष्ठसति । ननु चानादिशेष आदिशेषं बाधि-
ष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं
भवत्यस्ति च संभवे यदुभयं स्यात् । यद्यादिशेषोऽपि भवति शर्पूर्ववचनमि-
दानीं किमर्थं स्यात् ।

शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्तस्यां लोपप्रतिषेधार्थम् ॥३॥

प्र०—व्यवस्थितस्य समुदायस्य प्रविभज्यान्त्राख्यानेऽन्तरङ्गत्वं तुकोऽनपेक्ष्याकृत एव तुकि
द्विर्वचनं मत्वाऽऽह—चत्वे कृत इति । अभ्यासे चत्वेति चत्वे कृतस्य कृते तुग-
भावादूपं सिध्यति । असिद्धमिति । तुकि कर्तव्ये । एवमप्यन्तरङ्गत्वादिति ।
शब्दनित्यत्वेऽप्युपायानामवश्याश्रयणीयोऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावः । एत्वतुग्रहणमिति ।
तदकरणे हलादिशेषेऽपि कर्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चत्वेस्यासिद्धत्वाभावात्तकारस्य चकारे कृते
हलादिशेषेण निवर्तिते छकारे रूपं सिध्यति । आदिशेषप्रसङ्गस्त्विति । विषयभेदा-
द्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावाद्योगः । शर्पूर्ववचनमिति । अपवादा वाक्यार्थद्वयं

उ०—दाख्यानणिचि चङि त्कशब्दस्य द्वित्र आकत्कदिति रूपार्थं वार्तिकमावश्यकमित्यन्ये ।
तच्च । एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनैषामनभिधानात् । द्विर्वचन इत्यस्य च द्वित्रे कर्तव्ये
कृते च इत्यर्थः । अत एव वाक् वाक्क इति भाष्योदाहृतं संगच्छते । अन्यथा
चत्वेस्यासिद्धत्वाद्गस्यैव द्वित्रेऽन्त्यस्य वाऽवसान इति चत्वे ग्रथवणं स्यात् । किंच
कृतेऽपि कस्य द्वित्रे चत्वेस्यासिद्धत्वाद्गकारे झशि पूर्वस्य जश्च उत्तरीत्यैव चत्वा-
भावे गस्य श्रवणं स्यात् । नन्वन्तरङ्गस्तुक् कथमभ्यासचत्वं प्रतीक्षेत्यत आह—
इतर इति । अकृत एव तुकि इति । परत्वमल्पापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वं चानपेक्ष्ये-
दम् । शब्दनित्यत्वेऽपीति । अन्वाख्येयस्य शब्दस्य नित्यत्वेऽपीत्यर्थः । वाक्य-
पदरूपश्च स नित्यः । उपायानाम् । तदन्वाख्यायकानां शास्त्रीयाणाम् । अवश्या-
श्रयणीय इति । अन्यथा कचिदप्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावो न स्यादिति भावः । चुत्व-
लक्षणस्येति । तृतिशब्दस्य द्वित्रेऽभ्यासखण्डे तकारस्थानिकचुत्वेत्यर्थः । ‘ पूर्वत्रा-
स्मिद्धीयमद्वित्रे ’ इत्यनेनापि सिद्धेर्व्यर्थमेतदिति बोध्यम् । ननु येन नाप्राप्तिन्याये-
नास्य हलादिशेषबाधकत्वात्कथमादिशेषप्रसङ्गोऽत आह—विषयभेदादिति । ननु स्वयः
शेषविधानार्थत्वात्कथमनर्थक्यं शङ्कितमत आह—अपवादावाक्यार्थद्वयमिति । अपवा-

* ८. ४. ५४. + ६. १. ७३. ÷ ८. २. ६. × ७. ४. ६०.

१ क. ख. ग. आ न्याय्यमन्वाख्यानां न ।

शर्पूर्ववचनं किमर्थमिति चेत्त्वयां लोपो मा भूदिति ।

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमेतत् । किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति । अपवादविज्ञानात् । अपवादत्वादत्रानादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते । ननु चोक्तं कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तन्नोच्येत किमिह स्यात् । हलादिशेषः । हलादिशेषश्चेन्नाप्राप्तं हलादिशेष इदमुच्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदप्युच्यतेऽसति खल्वापि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं बाधकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽनादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते ।

दाधर्तिं दधर्तिं दधर्षिं बोभूतु तेत्तिकेऽलष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्क-

रिक्तकानिक्तदद्भरिभ्रद्विध्वतो दधियुतत्तरित्रतः सरीसृपतं

वरीवृजन्मर्यृज्यागनीगन्तीति च ॥ ७ । ४ । ६५ ॥

दाधर्तीति किं निपात्यते । धारयतेः श्लाघ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च ।

अनिपात्यम् । तूतुजानवदभ्यासस्य दीर्घत्वं × पर्णशुषिवणिग्लुग्भविष्यति ।

धृङो वाऽभ्यासस्य दीर्घत्वं परस्मैपदं च । अनिपात्यम् । तूतुजानवदभ्यासस्य

प्र०-साधयन्ति । अपवादं च विदधत्युत्सर्गं च निवर्तयन्ति । तत्रोत्सर्गाभ्युपगम एकार्थवद्द्वितीयार्थस्य त्यागादानार्थक्यप्रसङ्ग एवेत्यर्थः । हलादिः शेष इत्यनेन स्वयां निवृत्तौ प्राप्तायामवस्थानविधानादानार्थक्यं नास्ति । व्यपकर्षविज्ञानादिति । व्यपकर्षणमुत्सर्गस्य निवर्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः । एकाभ्यासविषयत्वादविरोधेऽप्युत्सर्गापवादभावः ।

दाधर्त्ति० । श्लाघिति । बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । तूतुजानवदिति । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घत्वमित्यर्थः । पर्णशुषिवदिति । यथा पर्णानि शोषयन्ति पर्णशुषो वाता इत्यादौ किपि बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोरिति णिलुक् भवत्येवं दाधर्तीत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः । धृङ् इति । धृङ् अवस्थान इत्यस्य शे प्राप्ते

उ०-दत्वमेवास्यासिद्धमित्युत्तरवादिन आशयमाह—हलादिः शेष इत्यनेनेति । ननु विषयभेदे विरोधाभावे च कथमपवादत्वमत आह—एकाभ्यासेति । साक्षात्कार्यविशेषणत्वादवयवद्वारा तस्यैव कार्यत्वमिति भावः । विषयभेदेऽपि बाधकत्वदर्शनादस्योपयोगश्चिन्त्यः । इदं तावदयं प्रष्टव्य इत्यादिना भेदेनैव बाधकत्वस्योक्तेर्भाष्य इत्यलम् ।

दाधर्त्तिं दधर्तीति । धृङो ण्यन्तस्य जुहोत्यादिष्वपाठादाह—बहुलमिति । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति । तूजानवदिति काचित्कोऽपपाठः । णिलुगिति । अत

दीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति ।

दर्धर्तीति किं निपात्यते । धारयतेः श्चावभ्यासस्य रुग्णिलुक्च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुट्+ पर्णशुषिविणिलुग्भाविष्यति । धृडो वाऽभ्यासस्य रुक्परस्मैपदं च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुडचुध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति ।

दर्धर्णीति किं निपात्यते । धारयतेः श्चावभ्यासस्य रुग्णिलुक्च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुट्पर्णशुषिविणिलुक् च भविष्यति । धृडो वाऽभ्यासस्य रुक्परस्मैपदं च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुडचुध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति ।

बोभूत्विति किं निपात्यते । भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङि [७. ३. ३८] इति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् । बोभवीतीति ।

तोतिक् इति किं निपात्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्याऽऽत्मनेपदं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्राऽऽत्मनेपदमनुदात्तङित आत्मनेपदम् [१. ३. १२] इति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्याऽऽत्मनेपदं भवति नान्यत्रेति । क्व मा भूत् । बोभिदीति चेच्छिदीति ।

प्र०—व्यत्ययेन शप् । युध्यतिवदिति । व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेत्यर्थः । रुडिति । शीडो रुड् बहुलं छदसीत्यनेन । बोभवतीति । लिङ्गर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यट् । सिद्धमत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन यद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तथाऽपि लोलूयत इत्यादौ यद्यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्वात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । एतन्नियमार्थमिति । एवं चादादिषु चर्करीतं परस्मैपदमिति

उ०—एव गुणाभावः, प्रकृते वृद्ध्यभावः । भाष्ये धृडो वेति । ण्यन्तार्थस्य केवलार्थस्य च प्रयोगेषु प्रतीतेरिति भावः । व्यत्ययेनेति । अस्य तुदादित्वादिति भावः । शस्यैव व्यत्ययेन श्लुरित्यन्ये । कैयटमते श्लुरपि च्छान्दसत्वात्कल्प्यः । देवा अदुहवदिति भाष्ये पाठः । अदुहवदित्यपपाठः । द्रुधातोश्चङि रूपस्य सत्त्वात् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्येति । भ्वन्तस्याङ्गस्य गुणो नेत्यर्थ इति भावः । भूसुवोस्तित्राङ्गस्येति तु निर्बीजम् । न च दीडो युङ्चीत्याद्यनुबन्धनिर्देशानां भरेत्यादिशपा निर्देशानां श्तिपा निर्देशानां च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकत्वं श्तिपेत्यादिपरिभाषया भाष्यानादृतत्वात् । यङ्लुगन्तस्य च्छान्दसत्वाच्चेत्याहुः । प्रत्ययलक्षणेनेति । न लुमतेति तु न । आत्मनेपदस्याङ्गकार्यत्वाभावात् । तथाऽपि लोलूयत इति । प्रत्ययलक्षणसूत्रं विध्यर्थमिति वार्तिककुन्मत इदम् । नियमार्थत्वपक्षे तु प्रत्ययासाधारणरूपानाश्रयणात् । प्रत्ययलक्षणेनाऽऽत्मनेपदाप्राप्तिरेवेति विध्यर्थमेवेदम् ।

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ७ । ४ । ६७ ॥

किमर्थं स्वपेरभ्यासस्य संप्रसारणमुच्यते यदा सर्वेष्वभ्यासस्थानेषु स्वपेः संप्रसारणमुक्तम्* ।

स्वापिग्रहणं व्यपेतार्थम् ॥ १ ॥

स्वापिग्रहणं क्रियते व्यपेतार्थम् । व्यपेतार्थोऽयमारम्भः । सुष्वापयिषतीति । अस्मि प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्र कयजन्तेऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र कयजन्तेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । स्वापकमिच्छति स्वापकीयति स्वापकीयतेः सन्तिस्वापकीयिषतीति ।

सिद्धं तु णिज्ग्रहणात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । णिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । निर्देशादेव हि

प्र०-लिङ्गसिद्धानुवादः । परस्मैपदग्रहणं कर्तर्येव चेदमात्मनेपदं नियम्यत इति भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव ।

द्युति० । किमर्थमिति । स्वपिरेव सौत्रत्वान्निर्देशस्य दीर्घं कृत्वा निर्दिष्ट इति पूर्वः पक्षः । तत्र लिटि किति वचिस्वपीति संप्रसारणविधानात्कृतसंप्रसारणस्य द्विर्वचने सत्यभ्यासस्य संप्रसारणं श्रूयते । अकिति लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं सनो गृह्णति कित्वविधानाद्वाचिस्वपीति संप्रसारणम् । स्वपिष्यमिष्येयां यङि इति यङि चङि स्वापेऽर्हतीति । व्यपेतार्थमिति । स्वपेः सनादिषु परतो विहितं संप्रसारणं णिच्चा व्यवधाने न प्राप्नोतीति स्वापेण्यन्तस्याभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । सुष्वापयिषतीति । स्वापयितुमिच्छतीति सन् । इङ्गुणायादेशः । णौ कृतस्य स्थानिवच्चात्स्वपो द्विर्वचनमभ्याससंप्रसारणं स्तोतिण्योरिति षत्वम् । इतरस्तु ण्यन्तस्य ग्रहणमवृद्ध्वा येन केनचित्प्रत्ययेन व्यवहितस्य स्वपेरभ्याससंप्रसारणमनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह-अस्ति प्रयोजनमिति । स्वपितीति स्वापकस्तमिच्छतीति क्यच् । निर्देशादेवेति ।

उ०-लिङ्गसिद्धानुवाद इति । अनुदात्तङिदादिभ्यो यङ्लुकोऽनभिधान इदं, तत्सत्त्वे तु वचनमेवेदं बोध्यम् । कर्तर्येवेति । तुल्यजातीयविषयत्वान्नियमस्येत्यर्थः । अत एव प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थनियमपक्षेण न फलभेदः । यदि यङ्लुगन्ताद्भावकर्मणोरभिधानमस्ति तदेदम् ।

द्युतिस्वाप्योः । ननु स्वापीति ण्यन्तग्रहणात्तस्य च लक्षणान्तरेणासिद्ध्या प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह-स्वपिरेवेति । वार्तिके व्यपेतशब्देन व्यवहितमुच्यते । वस्तुतो निमित्तत्वप्रयोजकधर्मेभ्यश्च्युतं व्यपेतं तत्त्वं चात्र सनो व्यवहितत्वादकिच्चाच्च बोध्यम् । स्वापेण्यन्तस्येति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेदिति भावः । णौ कृतस्येति । वृद्धि-

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ४०३

व्यक्तं ण्यन्तस्य ग्रहणमिति । नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम् । यथा हि निर्देशस्तथेहापि प्रसज्येत । स्वापं करोति स्वापयति स्वापयतेः सन्तिस्वापयिष-
तीति । तस्माणिग्रहणं कर्तव्यम् ।

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७ । ४ । ७५ ॥

त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात् ॥ १ ॥

त्रिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणान्तत्वात् । त्रय एव निजादयः ।

उत्तरार्थं तु ॥ २ ॥

उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम् । भृजामित् [७६] त्रयाणां यथा
स्यात् । इह मा भूत् । जहाति ।

अतिपिपत्योश्च ॥ ७ । ४ । ७७ ॥

अतिग्रहणं किमर्थं न बहुलं छन्दसि [७८] इत्येव सिद्धम् । न ह्यन्त-

प्र०—ण्यन्त एव स्वपिः सूत्रे निर्दिष्ट इत्यर्थः । स्वापं करोतीति । स्वापेर्षन्तात्करो-
तीति णिच् । तस्माणिग्रहणमिति । स्वपेर्णेरिति वक्तव्यं तेन स्वपेर्णो णिर्विधी-
यते तदन्तस्य ग्रहणादृषन्ताण्णोर्ग्रहणाभावः ।

निजां । त्रिग्रहणमिति । वृत्करणपरिच्छिन्नास्त्रय एव निजादय इत्यर्थः ।
एकारे विधातव्ये गुणग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानार्थम् । तेन हलादिशेषे कृते गुणो
भवत्यन्यथा तदपवादो हलः स्थान एकारः स्यात् । अथाभ्यासविकारेऽपवादा नोत्स-
र्गान्बाधन्त इत्याश्रीयते तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ।

असि० । अस्तिग्रहणमिति । ऋ .सृ गताविति जुहोत्यादौ पठ्यते । गा

उ०—रूपस्येत्यर्थः । णावच आदेशः स्थानिवदिति वचनादिति भावः । अस्य प्राप्तमा-
त्रेणोल्लेखो न त्वत्र फलमस्ति किञ्चित् । तस्माणिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्य स्वपेर्ण्य-
न्तस्य ग्रहणमिति व्याख्येयमित्यर्थः । ग्रहणाभाव इति । स्वेपिप्रकृतिकण्यन्तस्यैव
शीघ्रोपस्थितिकत्वेन द्युतिसाहचर्येण चानामधातोरेव ग्रहणमिति तत्त्वम् । द्युतेस्त्वण्य-
न्तस्यैव । एवं च वृत्त्याद्युक्तमिदुतदिति चिन्त्यमेव । भाष्यानुकत्वात् । अभ्या-
सेनाङ्गेन चाऽऽक्षिप्तप्रत्यययोरैक्य एवैतत्प्रवृत्तेश्च । अत एव दुद्योतकीयिषतीत्यादौ न
दोष इति बोध्यम् ।

निजां त्र० । तेनेति । विषयभेदात् । गुणेन हलादिःशेषानुवाध इति भावः ।
गुणोत्तरं वा हलादिःशेष इत्यपि बोध्यम् । विस्पष्टार्थमिति । लिङ्गसिद्धपरिभाषाश्रयण-
गौरवपरिहारायेत्यर्थः । तदाश्रयणे च हलादिःशेषोत्तरमवशिष्टस्यैकार इति बोध्यम् ।
भाष्ये—उत्तरार्थमिति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्त्वत्र शास्त्रे नाऽऽश्रीयत इति भावः ।

अतिपि० । गणान्तःस्थं छन्दसीति घृप्रभृतीनां सर्वेषां शेष इति पूर्वपक्षः । इत
एवं ज्ञापकान्न सर्वशेष इत्युत्तरम् ।

रेण च्छन्दोर्ज्ञेः श्रुलभ्यः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदर्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्तेः श्रुर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इयतीत्येतत्सिद्धं भवति ।

गुणो यङ्लुकोः ॥ ७ । ४ । ८२ ॥

ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति । डोढौक्यते तोत्रौक्यत इति । ननु च ह्रस्वत्वे कृते दीर्घत्वं न भविष्यति* । न सिध्यति । किं कारणम् । ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां दीर्घत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादीर्घत्वेन भवितव्यम् ।

न वाऽभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

प्रयोजनं सन्वद्धावस्य दीर्घत्वम् ॥ ३ ॥

अचीकरत् अजीहरत् । सन्वद्धावमपवादत्वादीर्घत्वं न बाधते+ ।

मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमित्त्वस्य ॥ ४ ॥

मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्त्वं न बाधते÷ ।

गणेरित्त्वं हलादिशेषस्य ॥ ५ ॥

गणेरित्त्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते× ।

प्र०—स्तुतौ च च्छन्दसीति च्छन्दोग्रहणं पूर्वेषामपि घृप्रभृतीनां शेष इति च्छान्दस एवार्तिः श्रुलुषिषयः । इयतीति । तिप् । शप् । शपः श्रुः । द्विर्वचनमुरादित्यत्त्वमित्त्वमभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् गुणरपरत्वे ।

गुणो । ऐचोरिति । ह्रस्वस्यावकाशः पपावित्यादि । दीर्घोऽकित इत्यस्यावकाशः कृतेऽकृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यत इति । डोढौक्यत इत्यादौ तु परत्वादौकारस्य दीर्घ औकार एव प्राप्नोति । ऐकारस्योदाहरणं वैवैत इति । ह्रस्वत्वे कृत इति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । गुणश्च

उ०— गुणो यङ्लुकोः । औकार एवेति । ततश्चेगन्तत्वाभावाद्गुणस्याप्राप्तिः । पेपैण्यत इति । पैण् गतीत्यादिधातुः । अस्य स्थाने प्रैण् इत्यन्ये पठन्ति । तन्मते पेपैण्यत इति रूपम् । वेवेथ्यत इति पाठे विथ् वेथ् याचन इति धातुः । ऐचोरित्युपलक्षणमिति भावः । वैवैत इति पाठे धातुश्चिन्तनीयः । कैयटप्रामाण्याद्वैपधातुं प्रकल्पयन्ति । यङ्लुकि च रूपं वदन्ति । ननु कृतेऽपि ह्रस्वत्वे दीर्घः स्यात्परत्वाच्चतु गुण इत्यत आह—गुणस्त्विति । दीर्घं नाप्राप्ते गुणारम्भादिति भावः । प्रति-

* ७, ४. ५९; ८३, + ७, ४. ९३; ९४. ÷ ३. १, ६; ७. ४. ७९. × ७, ४. ९७; ६०.

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमभाष्येऽङ्गाधिकारः । ४०५

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । ऐचोर्याङि दीर्घप्रसङ्गे ह्रस्वाद्धि परं दी-
र्घत्वमित्युक्त्वा तत् उच्यते न वाऽभ्यासविकारेण्यपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति ।
तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनान्ति नमोच्यन्ते प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं
मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमित्यस्य गणोरीत्वं हलादिशेषस्येति च । न च सन्वद्भाव-
मपवादत्वादीर्घत्वं बाधते । किं तर्हि । परत्वात् । न खल्वपि मान्प्रभृतीनां दीर्घ-
त्वमपवादत्वादित्वं बाधते । किं तर्हि । अन्तरङ्गत्वात् । न खल्वपि गणोरीत्त्व-
मपवादत्वादित्वं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वात् । एवं कर्हि परि-
भाषा कर्तव्याऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा

प्र०—दीर्घस्यापवाद इति दीर्घाभावः । इदमयुक्तमिति । परत्वाद्वदीर्घप्रसङ्गमुक्तोत्सर्गापवादयो-
र्बाध्यबाधकत्वाभावः प्रतिपाद्यत इति । उक्तं प्रयोजनमपि किञ्चिन्न वचनानुरूपमिति
पौर्वापर्यविरोधादयुक्तम् । न च सन्वद्भावमिति । सन्वद्भावस्यावकाशोऽचिक्षणदिति ।
दीर्घत्वस्यावकाशोऽदीदिपदिति । इहोभयं प्राप्नोति । अच्चीकरदिति । तत्र पर-
त्वाद्दीर्घः प्राप्नोति । न खल्वपीति । सन्वत्त्वयोऽभ्यासदीर्घत्वं च संनियमेन विधी-
यत इत्यन्तरङ्गं दीर्घत्वम् । इत्त्वं तु बहिरङ्गम् । सनि परतोऽङ्गाधिकारेऽभ्यास-
स्याकासान्तस्य विधानात् । न खल्वपीति । आदेः शेषो विधीयतेऽन्त्वस्य त्वीत्व-
मिति नास्त्युत्सर्गापवादभावो हलादिशेषेऽभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी । ई च गण इत्यत्रा-
भ्यासस्येति स्थानषष्ठीति भिन्नविषयावीत्त्वहलादिशेषानवकाशत्वात्तु बाधकमीत्त्वं हलादि-
शेषस्य । निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधन्ते इति न्यायात् । यदा तु येन

उ०—पाद्यत इतीति । अस्यायुक्तत्वं हेतोर्वैयधिकरण्यात् । उक्तं प्रयोजनमपीति । तदपि
वैयधिकरण्यादयुक्तमित्यर्थः । अचिक्षणदिति । अत्राभ्यासस्य लघुत्वाभावाद्दीर्घाप्राप्तिः ।
अच्चीदिपदिति । अत्र सन्यत इत्यादिना सनि कस्यचित्कार्यस्याविधानात्सन्वत्त्वा-
प्राप्तिः । दीर्घस्तु सन्वद्भावविषय उच्यते नतु तेनेति भावः । सन्वत्त्वयोऽभ्यास्येति ।
ननु सन्वत्त्वयकालेऽभ्यासभावेन कथं दीर्घस्मान्तरङ्गत्वमिति चेन्न । अभ्यासस्याऽऽवश्य-
कत्वेन तावत्पर्यन्तं दीर्घस्यावस्थानेऽपीच्चपर्यन्तमवस्थितौ काम्यभावेन तदवस्था-
न्तरङ्गत्वादिति भावः । नन्वनवकाशत्वमेवापवादत्वमित्ययुक्तमत आह—आदेः शेष
इति । नास्तीति । विषयभेदादिति भावः । विषयभेदेऽप्यनवकाशत्वमात्रं बाधानि-
मित्तमस्तीति तात्पर्यं तदाह—निरवकाशा हीति । उत्सर्गं कृते चरितार्थस्यैवापवादत्वं
गणोरीत्वं तु नाभ्यासलोपे कृते प्राप्नोति । अलोऽन्त्यस्येत्येकवाक्यत्रयं वाक्यार्थेन णस्यैव
तत्प्राप्तेः । एवं चानवकाशत्वं स्पष्टमेवेति भावः । शेषपदलभ्यानिवृत्तिबाधकत्वे भाष्य-
तात्पर्याद्वन्न कैयटश्चिन्त्यः । यदा त्विति । एकाभ्यासविषयत्वाच्चाप्राप्ते हलादिशेष

कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयम-
कित इति प्रतिषेधं शास्ति+ ।

दीर्घोऽकितः ॥ ७ । ४ । ८६ ।

अकित इति किमर्थम् । यंयम्यते रंरम्यते । अकित इति शक्यमकर्तुम् ।
कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यत इति । नुकि कृतेऽनजन्तत्वात् । अत उत्तरं
पठति ।

अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र
किदन्तस्याभ्यासस्यालोऽन्यविधिर्भवतीति* । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं ह्रस्वत्वाच्चेत्त्वगुणेषु ॥ २ ॥

ह्रस्वत्वम् । अवचच्छतुः । अवचच्छुः । अत्वम् । चच्छृदतुः चच्छृदुः । इत्वम् ।
चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति । गुणः । चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते । तुकि
कृतेऽनन्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति÷ ।

प्र०-नाप्राप्त इति न्यायस्तदाऽस्त्येवोत्सर्गपवादभावः । अभ्यासविकारेषु बाधका इति बाध-
कत्वमनपेक्षितनिमित्तविशेषमाश्रणीयमित्यर्थः । यदयमिति । यथा चाकित इति ज्ञापकं
तथोत्तरत्र वक्ष्यते ।

दीर्घोऽ० । नुकि कृत इति । दीर्घश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थानादचाऽभ्यासस्य विशेष-
णनादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयते । स चालोऽन्यस्येति वचनादन्यस्याचो भवति ।
अकिद्वचनमिति । यद्यचाऽभ्यासो विशेष्यतेऽकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
तस्मादभ्यासेनाज्विशेष्यते । ततोऽभ्यासस्येति विशेषणषष्ठीत्यलोऽन्यस्येति नोपतिष्ठत इत्ये-
तज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अवचच्छतुरिति । छो छेदन आत्वं लिट् छाशब्दस्य द्विर्व-
चनमन्तरङ्गत्वात्तुकि कृतेऽनन्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वम् । चच्छृदतुरिति । उच्छृदिर दीप्ति-
देवनयोः । छृदो द्विर्वचनम् । छे चेति तुकि कृत उरदित्यत्वमभ्यासेन ऋवर्णस्य
विशेषणात् । छद संवरणे । चिच्छादयिषतीति । परत्वादेते विधय इति । न

उ०-इत्त्वमारभ्यत इति यथाश्रीयत इत्यर्थः । अनपेक्षितेति । अनपेक्षितो निमित्ताविशेषो
येन नाप्राप्तत्वपरत्वादिकं येन तदित्यर्थः ।

दीर्घोऽकितः । ननु कृतेऽपि नुक्क्यन्तस्य नस्य दीर्घः स्यादत आह—
दीर्घश्रुत्येति । अस्यालोऽन्यनिवृत्तौ ज्ञापकत्वमुपपादयति—यद्यचेति । अन्तरङ्गत्वा-
दिति । वर्णाश्रयत्वेनेति भावः । न च तुकि कृतेऽपि हलादिशेषेण तन्निवृत्तौ

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । तुक्क्रियता-
मते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेते विधय इति ।

तदन्ताग्रहणाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नैवं विज्ञायतेऽभ्यासस्याजन्तस्यर्कारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति ।
कथं तर्हि । अभ्यासे योऽजभ्यासे य ऋकारोऽभ्यासे योऽकारोऽभ्यासे य इगिति ।
एवं च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हिदिमिह व्यपदेशं सदाचार्यो न व्यप-
दिशति । किम् । अपवादो नुगदीर्घत्वस्येति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदकित इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
भवत्येषा परिभाषाऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने

प्र०—ह्येतेषूदाहरणेषु तुगन्तरङ्गः । प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वात् । अभ्यासस्याभ्यासाश्रयत्वात्तु
ह्रस्वादीनाम् । तदन्ताग्रहणाद्देति । ज्ञापकमन्तरेणापि विशेषणविशेष्यभावे कामचा-
रात्कृतेऽपि तुक्येते विधयः सिध्यन्ति । एवं च कृत्वेति । ततश्चाकित इति
वचनं दीर्घनिषेधाय नतु ज्ञापकाय । अपवादो नुगिति । नाप्राप्ते दीर्घे नुक आर-
म्भात् । एवं तर्हि । ओहाक् त्याग इत्यस्य तु निषेधयाकित इति न भवति ।
धातुर्ह्ययं किञ्चत्वभ्यासः । ककारो हि हश्च व्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्हाकोः सामा-
न्यग्रहणार्थः ।

उ०—ह्रस्वः सुलभः । अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा संनिहितानां हलामेव
तेन निवृत्तेः । अत एव नुगत इत्यादि चरितार्थमिति तात्पर्यम् । नन्वन्तरङ्गस्य
तुको बहिरङ्गह्रस्वादीनां च विप्रतिषेधोऽयुक्तोऽत आह—नह्येतेष्विति । प्रत्ययविशे-
षनिमित्तत्वादिति । तुगविधावभ्यासस्यानाश्रयणेऽपि प्रकृतलक्ष्येऽभ्याससापेक्षत्वं तुकः ।
अत एव दध्यानयेत्यादौ यणः संयोगान्तलोपं प्रत्यसिद्धत्वं वार्तिककारेणाऽऽश्रि-
तमिति भावः । तुकोऽन्तरङ्गत्वेन विप्रतिषेधात्सिद्धमित्ययुक्तम् । ह्रस्वादीनामाङ्गत्वेन बहि-
रङ्गत्वादित्याशयेन तदन्ताग्रहणाद्देति वार्तिकं तद्व्याचष्टे—भाष्येऽथवेति । अत एव चिच्छा-
सति चाच्छायत इत्यादावन्तरङ्गत्वात्तुक्भ्यासह्रस्वत्वेत्त्वदीर्घत्वसिद्धिः । ननु ज्ञाप-
केनाप्यस्यैवार्थस्योक्तत्वात्पुनरुक्तमेतदत आह—ज्ञापकमन्तरेणेति । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्ग-
मनावश्यकमित्यर्थः । नाप्राप्त इति । अपवादप्रवृत्तौ नोत्सर्गप्रवृत्तिस्तद्विषय इति भावः ।
नन्वेवं धातोः कित्करणं व्यर्थमत आह—ककार इति । अन्यथा तदनुबन्धकपरि-
षया ओहाङो न स्यादिति भावः । अत्र सूत्रेऽनुबन्धानुच्चारणादेतत्परिभाषाया विष-
याभावेन वनो र चेत्यत्रेव सामान्यग्रहणं ककारं विनाऽपि सूपपादमिति चिन्त्यम् ।

प्रयोजनम् । ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमित्युक्तं+ स न दोषो भवति ।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ७ । ४ । ८५ ॥

नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः ॥ १ ॥

नुकि सति यंयम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिध्यति× ।

अनुस्वारागमवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अनुस्वारागमो वक्तव्यः । एवमपीदमेव रूपं स्यात् यंयम्यते ÷ इदं न स्यात् । यंयम्यते ।

पदान्तवच्च ॥ ३ ॥

पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । वा पदान्तस्य [८. ४. ५९] इति ।

रीगृदुपधस्य च ॥ ७ । ४ । ९० ॥

रीगृत्वतः संयोगार्थम् ॥ १ ॥

रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संयोगार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते वरीभृज्ज्यते ।

प्र०- नुग० । तपरकरणं भूतपूर्वस्थापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । तेन वामम्यत इति नुक् न भवति । नुकि यंयम्यत इति । अज्झल्परत्वादनुस्वासे न प्राप्नोति । एवमपीति । नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति । विकल्पेन चेष्ट्यते । पदान्तवच्चेति । तेन वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पः ।

उ०-तस्मात् 'गस्थकन्' 'कसृत्वः' इति पूर्वोत्तरसाहचर्येण हश्चेति सूत्रेऽप्यव्यनुबन्धकस्यैव ग्रहणं स्यादिति हाकः कित्त्वामिति कैयटाशयः । ज्ञापकपरभाष्यप्रमाण्याद् हाधातोर्यङ्लुकावेव न स्तः । अन्यथा कित्त्वस्य चारितार्थ्येऽपि द्विः प्रयोगत्वाद् द्विर्वचनस्याभ्यासस्य कित्त्वमेवेत्यकिद्ग्रहणचारितार्थ्यं स्पष्टमेवेत्यपरे । अन्ये तु न विद्यते किद्यस्मिन्निति बहुव्रीह्याश्रयणात्तत्र चानन्तरस्येति न्यायेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया चाभ्यासनिमित्तकित एव ग्रहणमिति न दोषः । अत एव चाच्छ्रयत इत्यादौ माधवाद्युदाहृतो दीर्घः संगच्छत इत्याहुः ।

नुगतोऽ० । नित्यं परसवर्ण इति । अनुस्वारस्य ययीत्यनेन । भाष्ये पूर्वत्र परसवर्णघटित उत्तरत्रानुस्वारघटितः पाठः ।

रीगृ० । रीगृत्वत इति । अपूर्वमेवेदम् । नतु ऋकुपधस्येत्यस्य स्थाने । उत्तरार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ४०९

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ७ । ४ । ९१ ॥

मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः ।

ऋतश्च ॥ ७ । ४ । ९२ ॥

किमिदमृकास्महृषमङ्गविशेषणम् । ऋकारान्तस्याङ्गस्येति । आहोस्विदभ्यासविशेषणम् । ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति । अङ्गविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते । यदयं तपरकरणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति × यदर्थं तपरकरणं क्रियते । अथाङ्गविशेषणं ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । चाकर्तिं चाकीर्तिः चाकिरति ।

किरार्तिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे ॥ ७ । ४ । ९३ ॥

प्र०— रुग्रि० । मर्मृज्यत इति । रुग्रिकौ च लुकीति रुग्विधीयमानो न प्राप्नोति इति वचनम् ।

ऋतश्च । अङ्गविशेषणमिति । यद्यप्यभ्यासविशेषणे भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणं तथाऽपि मुख्यकल्पनासंभवे गौणी कल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणाङ्गविशेषणमृत इत्याश्रितम् । पचतीति । लट् उपलक्षणं तेन लटि चाकर्त्तीत्यादिरूपाणि किरार्तिं यो नयेदित्यर्थः । प्राप्तिज्ञमिति । तपरकरणादङ्गविशेषणमृत इति । तेन रुगादीनां विषयविभागेन प्राप्तिस्तां जानातीत्यर्थः । प्रारब्ध इति । संग्रहणं संग्रहः । साधुशब्दराशिः । स तेन प्रारब्ध इति योग्यतातिशयोद्भावनं स्तूयते ।

सन्वत् । चङ्पर इति बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थो णिराश्रीयते । तेनाचक्रमतेति केवले चङि सन्वद्भावो न भवति । नहि णिज्ज्व्यतिरेकेणान्यश्चङ्परः संभवति । तेन चङ्परं णौ यल्लघु

उ०— ऋतश्च । उपलक्षणमिति । दशलकाराणामपि । चाकरितेत्यादावपि रुगाद्यभावात् । नयेदिति । प्रापयेदित्यर्थः ।

सन्वल्लघुनि । अग्रिमभाष्योत्थानाय सोपपत्तिकं सूत्रार्थं दर्शयति—चङ्पर इतीति । परशब्दसामर्थ्याच्चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । कर्मधारये हि चङीत्येव वदेदिति भावः । भाष्यस्थचङ्परपदेष्वप्येवमेव । अन्यपदार्थश्च सामर्थ्याणिरिव सदाह— णिरिति । लघ्वक्षरे त्वन्यपदार्थं बहुव्रीह्याश्रयणं परशब्दश्च व्यर्थः स्यादिति भावः । एवं च चङ्परं लघुनीति वैयधिकरण्येन संबन्ध इत्याह—तेनेति । सन्वदिति ।

इह कस्मान्न भवति अजजागरत् । लघुनि चङ्पर इत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अचीकरत् अजीहरत् । वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति । अजजागरत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेन । एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति च । एवमपि अचिक्षणत् अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति यदयमत्स्मृदृत्वपरमथमदस्तुस्पशाम् [९५] इतीत्त्वबाधनार्थमत्त्वं शास्ति ।

सन्वद्भावदीर्घत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सन्वद्भावदीर्घत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । णिचा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते* नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति X । एवमप्यनग्लोप

प्र०-तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति । इह कस्मादिति । न कचिदभ्यासो लघोरनन्तरः संभवतीति सत्सप्तमीविज्ञानादत्रापि प्रसङ्ग इति भावः । इतरः परसप्तम्याश्रये येन नाव्यवधानमित्याश्रीयत इत्याह-लघुनीति । एवंजातीयकानामिति । संयोगव्यवहितानामित्यर्थः । णिचा व्यवहितत्वादिति । चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः । यस्मिन्श्चात्र णौ लघुर्नासौ चङ्परः । यस्तु चङ्परो न तस्मिन्परतो लघुः । दीर्घविधिं प्रतीति । ननु दीर्घं कर्तव्यं भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः । सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः । एवं तर्हि दीर्घभावित्वादिकारोऽप्युपचाराद्दीर्घशब्देनोच्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । किंतु

उ०-सन्वत इत्यादियोगत्रयेण विहितमित्यर्थः । नन्वजजागरदित्यादावभ्यासस्य लघ्वक्षरपरत्वाभावात्कथमिति प्रसङ्गोऽत आह-न कचिदिति । सत्सप्तमीति । सामर्थ्यात्तस्मिन्निति परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति भावः । अपीपचदित्यादावपि पकारेण व्यवधानमिति तात्पर्यम् । भाष्ये व्यवहितं चात्र लघु चङ्परमिति । चङ्परे णौ यल्लघु तदाभ्यासस्य व्यवहितमित्यर्थः । चङ्परमिति पाठेऽपि चङ्पदेन तत्परिणिलक्ष्यत इति न दोषः । अत्स्मृदृत्वरेत्यत्र चङ्परे णाविति वर्तते । तद्धीत्त्वबाधनार्थम् । अन्यथाऽचिक्षणदित्यादाविव तत्रापि सन्वत्त्वाभावादित्त्वाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वव्यवहिताणिचमादाय दीर्घोऽस्त्वत आह-चङ्पर इति । सन्वद्भावे त्विति । एवं चेत्त्वं न स्यादिति भावः । सन्वद्भावदीर्घत्वे इति विषयनिर्देशमध्ये दीर्घत्वरूपविषयनिर्देशप्रत्याख्यानपरतया भाष्यस्य युक्तत्वेन कैयटोक्तं चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ।

अ. ७ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ४११

इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ* कृतायां लोपस्तच्चाग्लोप्यङ्गं भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद् वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्रामोत्यकृतायामपि । लोपोऽप्यनित्यः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्रामोत्यकृतायामन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तच्चाग्लोप्यङ्गं भवति ।

मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति× । अमीमपत् ।

सिद्धं तु रूपातिदेशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रूपातिदेशोऽयम् । सनि यादृशमभ्यापरूपं तत्सन्व-
द्भावेनातिदिश्यते न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति ।

अङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

अथवा ण्यन्तमेतदङ्गमन्यत् । लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्ग-

प्र०—मुख्ये दीर्घे संभवति गौणग्रहणमयुक्तमिति चिन्त्यमेतत् । वृद्धौ कृतायां लोप इति । एतच्च णौ चङीति सूत्रभाष्येण विरुध्यते । तत्र ह्यगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादिकृतायां वृद्धौ लोप इति प्रतिपादितम् । मीमादीनां त्विति । सनि यद्दृष्टमभ्यासकार्यं तदतिदिश्यते मीमादी-
नां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्ट इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । नेह कार्यमति-
दिश्यतेऽपि तु रूपम् । लोपश्चाभावः । रूपं लोपो न भवतीति नातिदिश्यते । किंचात्र लोपोऽभ्यासस्येति । अत्रग्रहणं विषयावधारणार्थम् । तेनेसादिविषय एवाभ्यासस्य लोपो भव-
तीति तदभावे तु सन्वद्भावाच्च भवति । अङ्गान्यत्वादिति । मीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो

उ०—एतच्चेति । ण्यन्ताणि विषय एव तत्र तदाश्रितं ण्यल्लोपाविति । पूर्वविप्रतिषेधसत्वाच्च णिविषये वृद्धौ कृतायां लोप इत्याश्रयितुमशक्यमित्यपि बोध्यम् । तस्मादुपसंख्या-
नमेवाऽऽश्रयणीयम् । तच्चाग्लोप्यङ्गमिति । तत्रेवात्राप्येकदेशिनो वाक्यं तस्य तत्र-
त्यदूषणमपि सूचितमनेनेति बोध्यम् । सनि यद्दृष्टमिति । कार्यातिदेशाश्रयेण पूर्वः
पक्ष इति भावः । सन्वद्भावादिति । सन्वद्भावाल्लोपः प्राप्नोतीत्यर्थः । कार्यातिदे-
शेऽपि स्वयं परिहरति—किंचेति । तदभावे त्विति । धातोः सन्वद्भावाभावादि-
सूभावस्य सन्वद्भावेनाभावे त्वित्यर्थः । यद्वा सादौ सनि तद्विधानात्सामान्यातिदेशो
विशेषानतिदेशेनोभयोरपि सन्वद्भावेनाभाव इति तात्पर्यम् । मीमादीनामिति चङ्गनिरूपि-
ताङ्गाभ्यासस्य ह्यनेन सन्वद्भावः । न च तदङ्गसंबन्ध्यभ्यासस्य लोपोऽत्र लोपो

मन्वत् । अत्र सन्यापि ण्यन्तस्यैवोपादानभाष्यधृषामात् [७. ४. ५५] इति । अत्रान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात् । तस्मात्पूर्वं एव परिहारः सिद्धं तु रूपं विदेशादिति ॥

इति श्रीमद्व्याकरणमहाभाष्ये व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्र०-विहितः । अयं त्वभ्यासो ण्यन्तानामिति न लुप्यते । अन्ये तु व्याचक्षते-चङ्परे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते । णौ मीमादीन्येवाङ्गानि पुक्स्तद्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात् तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्यायमर्थः-येषामङ्गानामच इसादिविधीयते तदभ्यासस्यात्र ग्रहणाद्विषयावधारणादलोपो नान्येषामितीसादिरहितानाममीमपदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावाभावादिसाद्यभावादभ्यासलोपाभावः । अथवा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्मात्रे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाङ्गभावावः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रवैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । पादश्च चतुर्थाऽध्यायश्च सप्तमः समाप्तः ।

उ०-इत्यनेनेति नानेन तदतिदेश इति भावः । अन्ये त्विति । चङ्परे णौ यदङ्गं इत्यर्थेऽप्यङ्गस्याभ्यास इत्यत्राङ्गं किंनिरूपितं ग्राह्यम् । चङ्गनिरूपितं णिनिरूपितं वा । तत्रोपस्थितत्वात्प्राधान्याच्च णिनिरूपितमेव गृह्यत इति तात्पर्यान्न पूर्वभाष्यविरोधोऽत्रेति बोध्यम् । एवं चोक्तव्याख्याऽसंगतैवेत्याशयेनाऽऽह-तस्मादिति । नान्येषामित्यस्य व्याख्या-इसादिरहितानामिति । इसाद्यभावे हेतुः-धातोः सन्वद्भावाभावादिति । मीमादीनां धातूनामच इसादयो विधीयन्ते । न च धातुकार्यं प्रति सन्वद्भावोऽस्ति । अभ्यासकार्यविषयत्वात्तस्येत्यर्थः । एतण्यन्तमङ्गमभ्यासलोपविषयादिसादिविशिष्टादङ्गादन्यदिति भाष्याक्षरार्थः । सकारादाविति । सः सीत्यनुर्वतादिति भावः । यद्यपि शब्दं प्राधान्यं णेस्तथाऽपि ण्यन्तप्रकृतिकतिङर्थद्योतकतया चङोऽप्यर्थं प्राधान्यमेवेति तन्निरूपिताङ्गसंबन्धभ्यासस्यैव सन्वत्त्वमिति पूर्वोक्तार्थमेव भाष्यस्याभिप्रेत्य शङ्कते-भाष्ये लोपे कृत इति । सिद्धान्त्येकदेश्याह-स्थानिवद्भावादिति । चोदक आह-कथमजिज्ञापदिति । अत्र ण्यन्ताङ्गाभ्यासस्यैवाऽऽब्जपीलीच्चविषयसम्बन्धलोप इति भावः । सिद्धान्त्येकदेश्याह-तस्मादिति ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनामोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् ।	
	रु०	आ०
८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।... ..	४	४
८७ अभिहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतबाष्कलशास्त्रीयम् । ...	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता ।	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्वामास्करशास्त्रिविरचिता ।	२०	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः—रुष्णदैवज्ञविरचितः ।... ..	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशाबरभा० भागषट्कात्मकम् । २५	९	
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	”	” ० १३
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।... ..	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः । २	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् । ...	२	१२
१०६ दशोपनिषदः—मूलमात्रम् ।	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा । ३		०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—प्रदीपोद्द्योतयुतं (अङ्ग०) प्र. भा. । २	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् । २०	०	
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् । १	४	
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिभिः कृता । १	१४	
पश्वालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिविरचिता । ०	१०	
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०

**आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिवर्णानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।**

—०—

ग्रन्थाङ्कः		मूल्यम्		ग्रन्थाङ्कः		मूल्यम्	
	रु०	आ०		रु०	आ०		
४१ अग्निपुराणम्	५	४	२० जीवन्मुक्तिविवेकः	३	१२		
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	८	०		
८४ अद्वैतामोदः	२	०	६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१	४		
५७ आचारभूषणम्	४	६	८५ ज्योतिर्निबन्धः	३	१५		
५८ आचारेन्दुः	४	०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८		
आधानपद्धतिः	१	१४	४२ तैत्तिरीयसंहिता	४८	१०		
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	१२	१२	३६ तैत्तिरीयारण्यकम्	९	१		
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४	११	१२ तैत्तिरीयोपनिषत्	१	१२		
६२ ईशकेनकठाद्युप० (रामा०) २	८	८	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवा० २	२	२		
७६ ईशकेनकठोपनिषदः	१	०	७८ त्रिस्थलीसेतुः	३	१२		
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१०४ त्रिंशच्छ्लोकी	२	१५		
२९ उपनिषदां समुच्चयः	६	१२	९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः	६	१२		
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	१०६ दशोपनिषदः	२	०		
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ द्वाह्यायनगृह्यसूत्रवृत्तिः	१	०		
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ धन्वन्तरायनिवण्टूरा० स० ६	४			
९६ करणकौस्तुभः	०	९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः	०	९		
७ काठकोपनिषत्	१	४	९८ धर्मतत्त्व० परिशिष्टम्	०	१३		
६६ काव्यप्रकाशः	६	४	५६ नित्याषोडशिकार्णवः	३	४		
८९ काव्यप्रकाशः	३	४	८८ निरुक्तम्	१६	४		
९५ काश्यपशिल्पम्	३	१	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप० १	१२			
६ केनोपनिषत्	१	०	९१ न्यायसूत्राणि	४	८		
५२ गणेशगीता	२	०	पद्मपुराणम्	२०	०		
१ गणेशार्धशीर्षम्	०	६	पञ्चालम्भमीमांसा	०	१०		
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः	१	८	७२ परिभाषेन्दुशेखरः	२	६		
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि	३	०		
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शां०) ५	०	०	३ पुरुषसूक्तम्	०	४		
६३ छान्दोग्योपनि० (रामा०) ३	१२	१२	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः	४	०		
७९ छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०) २	०	०	८ प्रश्नोपनिषत्	१	०		

ग्रन्थाङ्काः	रु०	आ०	ग्रन्थाङ्काः	रु०	आ०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः	१	१०	१०७ लीलावती	३	०
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्	८	०	८० वाक्यवृत्तिः	०	८
६४ „ (रामानुजटी०)	३	४	८९ वायुपुराणम्	४	१२
३१ „ (मिताक्षरा)	२	१२	८६ विधानमाला	४	४
१६ बृहदारण्यको०भा०वा०	२२	८	२७ वृन्दमाधवः	६	१२
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी	१०	१२	७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः	२	६
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता	१	१२	४३ वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः	०	१२
२८ ब्रह्मपुराणम्	१	४	२३ वैयासकन्यायमालाविस्तरः	१	१२
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	९	४	१०१ शांकरपादभूषणम्	८	५
२१ ब्रह्मसूत्राणि (शां०)	१२	०	६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्	१	४
६७ „ ब्रह्मामृतवर्षिणी- दीपिकासमेतानि	४	८	९० शाङ्खायनारण्यकम्	०	९
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः	२	७	शिवभारतम्	१	५
३४ भगवद्गीता (शां०भा०)	२	०	५९ श्राद्धमञ्जरी	२	०
३४ „ (सटीकशां०भा०)	६	४	२२ श्रीमच्छंकरादिविजयः	६	०
४४ „ (पैशाचभाष्य०)	१	८	१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्	०	१३
४५ „ (मधुसूदनीश्रीधरीटी०)	५	४	१७ श्वेताश्वतरोपनिषत्	२	४
९२ „ (रामानुजीया)	७	८	९४ संस्कारपद्धतिः	२	८
९९ भास्करीयबीजगणि.सटी.	२	०	८३ संक्षेपशारीरकम्	९	१
७५ भाष्यार्थरत्नमाला	४	४	३५ संगीतरत्नाकरः	१०	४
५४ मत्स्यपुराणम्	६	०	५३ सत्याषाढश्रौतसूत्रम्	२८	५
१० माण्डूक्योपनिषत्	२	५	५१ सर्वदर्शनसंग्रहः	२	०
९७ मीमांसादर्शनम्	२५	९	४० संध्याभाष्यसमुच्चयः	२	०
९ मुण्डकोपनिषत्	०	१०	३९ संस्काररत्नमाला	१२	८
६० यतिधर्मसंग्रहः	१	१२	सिद्धान्तदर्शनम्	१	४
५० यतीन्द्रमतदीपिका	१	४	२५ सूतसंहिता	११	८
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः	१३	०	१८ सौरपुराणम्	३	०
४ योगरत्नाकरः	५	०	४८ स्मृतीनां समुच्चयः	५	०
१९ रसरत्नसमुच्चयः	३	१२	७० स्मृत्यर्थसारः	१	१०
२ रुद्राध्यायः	१	६	२६ हस्यायुर्वेदः	७	६